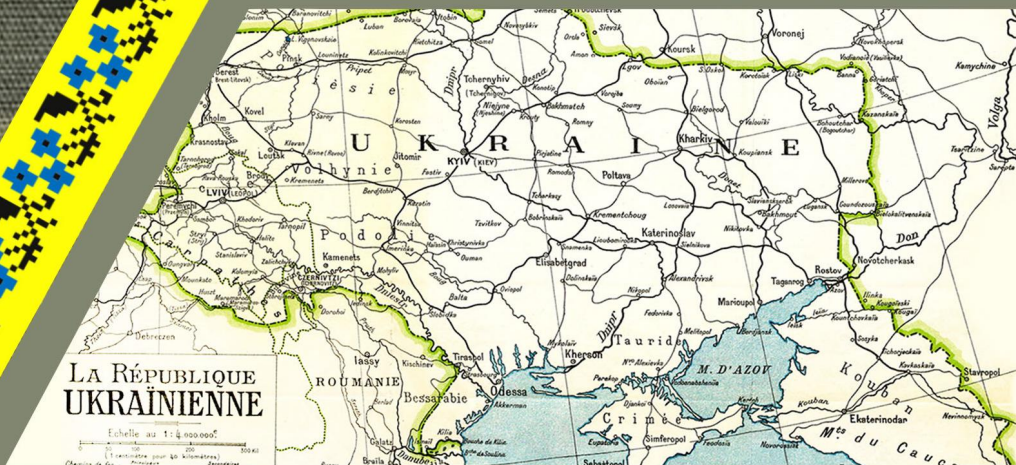

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ:

історія та сучасність

Матеріали
Всеукраїнської
наукової
конференції

м. Київ,
19 січня
2023 року

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 19 січня 2023 року

Київ - Ніжин
2023

УДК 323:94(062)(477)"312"

С 64

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 2 від 06 квітня 2023 року)*

Редакційна колегія

Рафальський О. О., віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Бортняк В. А., ректор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук, доцент

Шайгородський Ю. Ж., заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор

Захожай З. В., завідувачка кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент

Яремчук В. Д., провідний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, доцент

Рецензенти

Корнієнко В. О., доктор політичних наук, професор

Котигоренко В. О., доктор політичних наук, професор

Соборність України: історія та сучасність : зб. наук. праць.
С 64 Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 19 січ. 2023 р. / за ред.
Ю. Ж. Шайгородського; упоряд.: З. В. Захожай, В. Д. Яремчук.
ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин : Видавець
Лисенко М. М., 2023. 208 с.

ISBN 978-617-640-598-6

*Збірник містить матеріали Всеукраїнської наукової конференції
«Соборність України: історія та сучасність», яка відбулася в м. Києві
19 січня 2023 року й була присвячена Дню Соборності України. Науковий
захід організовано й проведено Інститутом політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України спільно з Таврійським
національним університетом імені В. І. Вернадського.*

УДК 323:94(062)(477)"312"

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023

© Автори статей, 2023

© Видавець Лисенко М.М., 2023

ISBN 978-617-640-598-6

DOI: 10.53317/978-617-640-598-6

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**UNITY OF UKRAINE:
HISTORY AND MODERNITY**

Materials of the All-Ukrainian scientific conference
Kyiv, January 19, 2023

Kyiv - Nizhyn
2023

UDC 323:94(062)(477)"312"

U 64

*Recommended for publication by the Academic Council
of Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Report No2 since 06 of April 2023)*

Editorial board

Rafalskiy O. O., Vice President of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Bortniak V. A., Rector of V. I. Vernadsky Taurida National University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

Shaihorodskiy Yu. Zh., Deputy Director of Research of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Political Sciences, Professor

Zahozhai Z. V., Head of the Department of Philosophy and History of the V. I. Vernadskyi Taurida National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Yaremchuk V. D., Leading Researcher of the Department of Theory and History of Political Science of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Political Sciences, Associate Professor

Reviewers

Kornienko V. O., Doctor of Political Science, Professor

Kotygorenko V. O., Doctor of Political Science, Professor

Unity of Ukraine: history and modernity : coll. of science works
U 64 Materials of the All-Ukrainian science conference, Kyiv, January 19, 2023 /
edited by Yu. Zh. Shaihorodskiy; Edited by: Z. V. Zahozhai,
V. D. Yaremchuk. KIP&EtS of the NAS of Ukraine. Kyiv–Nizhyn : Publisher
Lysenko M. M., 2023. 208 p.

ISBN 978-617-640-598-6

The collection contains the materials of the All-Ukrainian scientific conference "Unity of Ukraine: History and Modernity", which took place in Kyiv on January 19, 2023 and was dedicated to the Day of Unity of Ukraine. The scientific event was organized and conducted by the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine together with V. I. Vernadskyi Taurida National University.

UDC 323:94(062)(477)"312"

© Kuras Institute of Political and Ethnic
Studies of the NAS of Ukraine, 2023

© Authors of articles, 2023

© Publisher Lysenko M. M., 2023

ISBN 978-617-640-598-6

DOI: 10.53317/978-617-640-598-6

ЗМІСТ

Олег Рафальський. Звернення до учасників Всеукраїнської наукової конференції «Соборність України: історія та сучасність»	9
Тетяна Бевз. День Соборності України як маркер ідентичності в умовах війни	11
Валерій Солдатенко. Проблеми історіографічного освоєння концептуальних засад української соборності в 1917–1920 роках	19
Зореслава Захожай. Між Сциллою та Харибдою: східногалицьке питання в міжнародному політикумі (1920-ті роки)	27
Юрій Шаповал. Іван Лисяк-Рудницький про соборність України	33
В'ячеслав Яремчук. Розвиток ідеї соборності в роки Першої світової війни	42
Богдан Грушецький. Підходи республіканського та гетьманського урядів щодо встановлення кордонів України (1917–1918 рр.)	52
Юрій Шайгородський. Соборність: законодавчі та теоретико-практичні проблеми концептуалізації	57
Оксана Зорич. Соборність як фактор суспільних трансформацій	69
Віталій Космина. Соборність України у світлі цивілізаційного аналізу історії	77
Юлія Цирфа. Специфіка й умови консолідації соціуму як основи зовнішньополітичної ідентифікації України	85
Віктор Рибаченко. Пантеон національних героїв як складова соборної держави	93
Анатолій Романюк. Криза українських політичних партій чи їх наявної моделі?	103

Уляна Мовчан. Побудова соборності держави за допомогою політичних інститутів: міжнародний досвід	113
Анатолій Подольський. Єврейська громада та соборність України: виклики сьогодення. Українські євреї у боротьбі проти російської агресії	120
Надія Темірова. Постаті, які поєднали Поділля та Донбас.....	125
Євгенія Горюнова. Крим як невіддільна складова соборної України	131
Олена Любовець. Перша спроба анексії Криму у 1990-х роках як прояв імперських амбіцій Російської Федерації.....	140
Анна Баскакова. Політико-правовий статус міста Севастополя на території України: історичний аспект	149
Ростислав Балабан. Соборність, регіоналізм, децентралізація	156
Олександр Чорний. Українська політична свідомість періоду «перебудови» в СРСР	165
Тетяна Федотова. Проблема морального дистресу в умовах воєнного конфлікту	174
Тетяна Ляшенко. Популізм і політичне рекрутування	180
Марина Баранівська. Концепт «народовладдя» як інструмент сучасного популістського дискурсу.....	187
Ганна Редькіна. Вплив чинників глобалізації на ціннісні орієнтації молоді, яка навчається	190
Наталія Божко, Леонід Цубов. Використання архітектурного середовища як інструменту нищення базових засад історичної пам'яті українців в УРСР у 1950–1960-х роках	198

CONTENT

Oleg Rafalskiy. Address to the participants of the All-Ukrainian Scientific Conference "Unity of Ukraine: History and Modernity"	9
Tetyana Bevz. The Day of Unity of Ukraine as a marker of identity in the conditions of war	11
Valeriy Soldatenko. Problems of historiographical mastery of the conceptual foundations of Ukrainian unity in 1917–1920	19
Zoreslava Zahozhai. Between Scylla and Charybdis: the Eastern Galician question in international politics (1920s)	27
Yuriy Shapoval. Ivan Lysiak-Rudnytskyi on the unity of Ukraine	33
Vyacheslav Yaremchuk. The development of the idea of unity during the First World War	42
Bohdan Hrushetskyi. Approaches of the republican and hetman governments to establish the borders of Ukraine (1917–1918)	52
Yuriy Shaihorodskiy. Unity: legislative and theoretical-practical problems of conceptualization	57
Oksana Zorych. Unity as a factor of social transformations	69
Vitaly Kosmyna. The unity of Ukraine in the light of the civilizational analysis of history	77
Julia Tsirfa. The specifics and conditions of social consolidation as the basis of foreign political identification of Ukraine.....	85
Viktor Rybachenko. Pantheon of national heroes as a component of the united state	93
Anatoly Romanyuk. Crisis of Ukrainian political parties or their existing model?	103
Ulyana Movchan. Building the unity of the state with the help of political institutions: international experience	113

Anatoliy Podolskyi. The Jewish community and the unity of Ukraine: today's challenges. Ukrainian Jews in the struggle against Russian aggression	120
Nadia Temirova. Figures that united Podillia and Donbas	125
Evgenia Horyunova. Crimea as an inseparable part of the united Ukraine	131
Olena Lyubovets. The first attempt to annex Crimea in the 1990s as a manifestation of the imperial ambitions of the Russian Federation	140
Anna Baskakova. Political and legal status of the city of Sevastopol on the territory of Ukraine: historical aspect	149
Rostislav Balaban. Unity, regionalism, decentralization	156
Oleksandr Chorny. Ukrainian political unity during the period of "perestroika" in the USSR	165
Tatyana Fedotova. The problem of moral distress in the conditions of a military conflict	174
Tatiana Lyashenko. Populism and political recruitment	180
Maryna Baranivska. The concept of "people's power" as a tool of modern populist discourse	187
Anna Redkina. The influence of globalization factors on the value orientations of young people who study	190
Natalia Bozhko, Leonid Tsubov. The use of the architectural environment as a tool for destroying the basic foundations of the historical memory of Ukrainians in the Ukrainian SSR in the 1950s and 1960s	198

ЗВЕРНЕННЯ

до учасників Всеукраїнської наукової конференції «Соборність України: історія та сучасність»

Шановні учасники конференції!

Від імені Президії Національної академії наук України та співorganizаторів Всеукраїнської наукової конференції «Соборність України: історія та сучасність» – Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України і Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського – вітаю учасників конференції. Цей науковий захід присвячено актуальній, не лише з наукової, але й з політичної точки зору, проблемі. Тема соборності України по-особливому звучить нині, коли наш народ знову змушений стати на свій захист та захист своєї держави, як це було й понад сто років тому.

Акт Злуки, прийнятий на віче на Софійському майдані 22 січня 1919 року, – визначна віха нашої історії. Ця доленосна подія навечно закарбувалась у пам'яті народу України. Оцінюючи тогочасні події, необхідно підкреслити їх історичну детермінованість, опертя на споконвічну мрію українства про незалежну і соборну державу. Зрештою, це був породжений революційною боротьбою вияв волі українців до етнічної й територіальної консолідації, свідчення могутнього потягу до формування політичної нації.

Як відомо, тогочасні соборницькі устремління українців через низку суб'єктивних і об'єктивних чинників не були втіленими в життя. Однак нереалізованість Акта Злуки не може перекреслити його історичної та ідейно-політичної значущості. Адже це був приклад усвідомленого об'єднавчого руху, цивілізованого збирання етнічних територій в єдиній суверенній державі. Цей приклад єднання залишив глибокий слід у долі та історичній пам'яті українського народу, а в наступні десятиліття незмінно залишався потужним інтеграційним чинником та високим ідейним імперативом усіх без винятку політичних сил і таборів.

Варто зазначити, що наукові розвідки, пов'язані з проблемою соборності України, здійснювалися переважно в межах історичної науки. Запропонований оргкомітетом конференції підхід до висвітлення важливої й актуальної наукової проблеми передбачає, з одного боку, – залучення чималого корпусу історичних наукових досліджень та їх узагальнення, з другого – пошук нових, продиктованих часом підходів до концептуалізації феномену соборності – в контексті сучасних викликів та загроз. Тож, ще раз варто наголосити на актуальності теми конференції з огляду на необхідність «осучаснення» ідеї соборності, розроблення її цілісної концепції та визначення основних напрямів суспільної інтеграції та консолідації. Адже, як казали давні латиняни, «ubi concordia, ibi victoria» (де злагода, там перемога). Дійсно, лише консолідоване суспільство здатне захистити суверенітет і територіальну цілісність держави, відродження її економіки, дозволить розв'язати нагальні проблеми нинішнього та повоєнного періодів державотворення – через узгодженість дій, підвищення рівня суспільної довіри та об'єднання зусиль задля досягнення спільної мети.

Цим та іншим проблемам сучасного періоду державотворення присвячені виступи учасників конференції. Вона об'єднала науковців усіх регіонів України. До роботи конференції долучилися й студенти співорганізаторів наукового заходу – Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Організація наукових та науково-практичних заходів, присвячених проблемам Української революції, української державності та соборності України є вже усталеною традицією. Кожний такий захід, так само як і нинішня конференція, знаменує певну віху в дослідницькому освоєнні надзвичайно важливої тематики й залишає по собі матеріали доповідей, збірники статей, а головне – нові ідеї, як результат наукового пошуку.

Олег Рафальський,

віцепрезидент Національної академії наук України,
директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, академік НАПН України

МАТЕРІАЛИ
Всеукраїнської наукової конференції
«Соборність України: історія та сучасність»

ДЕНЬ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ
ЯК МАРКЕР ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Тетяна Бевз,
доктор історичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки
ORCID: 0000-0002-0129-1925; tetanabevz@gmail.com

В умовах повномасштабної війни РФ проти України кожне державне свято, кожна важлива історична пам'ятна дата стали ще більш значущими й консолідуючими для українського суспільства. Вони є не лише маркерами української ідентичності та державності, а й ще потужною зброєю проти ворога, силою у нашій єдності, символом єднання українських земель. День Соборності України у цьому році має особливий сенс, адже триває війна за нашу соборну незалежність, за неподільність наших земель, а соборність – є метою Перемоги. Як відомо, перемога виборюється разом, спільно, згуртовано. Особливого значення набуває єдність та спільна злагоджена боротьба, адже українська нація знову складає черговий іспит на державність, незалежність, єдність, соборність, зрілість, гідність та свободу. Борючись за соборність українських земель, демонструємо світу соборність українського духу.

Для дослідження теми використаємо соціологічні дослідження, виступи очільників держави, громадських діячів та митців у День Соборності України 22 січня 2023 р., яке відзначали в умовах війни, проаналізуємо святкування Дня Соборності України у

регіонах України та в українських громадах у різних куточках світу, а також позицію європейських політиків щодо єдності українців.

За час повномасштабного вторгнення українці продемонстрували справжню єдність – громадянську, духовну та культурну, і це підтверджують соціологічні дослідження. За критерії визначення єдності українців візьмемо, зокрема, такі: територіальна цілісність, віра у перемогу та досягнення України за останній рік. Свідомо, для підтвердження критеріїв використовували результати різних соціологічних досліджень. Так, результати соціологічного дослідження КМІСу¹ засвідчують, що абсолютна більшість українців (87%) не готова йти на будь-які територіальні поступки заради якнайшвидшого припинення війни з Росією [1]. Лише 8% вважали, що для досягнення миру і збереження незалежності можна відмовитися від деяких територій (і частка таких людей знизилася, порівняно з липнем 2022 р., на 2%). У всіх регіонах України абсолютна більшість населення проти будь-яких територіальних поступок. Навіть серед жителів Сходу, який зазнає інтенсивних боїв, 85% проти поступок (готові на поступки – лише 10%), а серед жителів Півдня – 83% проти поступок (готові – лише 10%) [1]. Понад те, в період з травня до липня 2022 р. на Сході з 68% до 77% стало більше тих, хто проти будь-яких поступок, а у вересні цей показник зріс ще до 85%, і зараз «фактично немає різниці між поглядами жителів різних регіонів». Важливо й те, що серед респондентів, які до 24 лютого проживали на території, яка після 24 лютого була окупована (і майже всі такі респонденти виїхали на територію, підконтрольну уряду України), лише 2% виступали за територіальні поступки. Натомість 92% вважали, що жодних територіальних поступок не повинно бути. Серед загалом внутрішньо переміщених осіб 6% підтримували поступки – проти 90%, які виступали проти них» [1]. Українці, як і раніше, незалежно від регіону, мови спілкування, етнічного походження, зберігали

---

¹ Опитування КМІС проводили упродовж 7–13 вересня 2022 р. методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Опитано 2000 респондентів, що живуть у всіх регіонах України (крім АР Крим).

високу згуртованість і небажання йти на поступки агресору. Суспільна єдність у цих питаннях є важливим чинником як для успішності національного спротиву, так і для західних партнерів, які мають бачити, що втоми немає і не варто тиснути на Україну і примушувати до неприйняттого миру.

Згідно з результатами соціологічного дослідження Gradus Research Plus «Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України» (березень, 2022) загальна згуртованість українців була на рівні 86%. У регіональному розрізі згуртованість українського суспільства заради перемоги найбільша була на Сході України – 92%, на Заході – 90%, найменша на Півдні – 75% [2]. Результати соціологічного дослідження Gradus Research Plus «Спротив російському вторгненню/незалежність України» (серпень, 2022), проведеного після шести місяців повномасштабної війни, на питання про «досягнення України за останній рік» назвали серед інших чинників «згуртованість українців» [3], що є свідченням того, що «ми склалися як нація. Українці надзвичайно відкриті один до одного зараз, охоче залучаються до взаємодопомоги та підтримки держави» [3].

Центром аналізу та соціологічних досліджень (CISR) Міжнародного республіканського інституту (IRI) у серпні 2022 р. було проведено опитування, яке засвідчило, що 98% українців упевнені в перемозі України у війні. Таким чином, можемо констатувати, що у питаннях територіальної цілісності, віри у перемогу та згуртованості українці єдині.

Головний акцент в умовах війни робився на єдність. Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний лаконічно і влучно висловився цього річного Дня Соборності, що «наша сила – в єдності», привітав українців та зазначив, що Україна соборна і неподільна навіки [4]. Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль наголосив: наша сила – незмірна, а можливості – безкрайні. Українці нездоланні, коли єдині. Міністр культури та інформаційної політики України О. Ткаченко: «Українці тимчасово втратили землі, але назавжди здобули чітке розуміння цінності єдності» [4].

Відзначаючи День Соборності 22 січня 2023 р., українці, політики, митці особливий акцент робили на територіальній цілісності

України: «Після 24 лютого День Соборності в нас кожен день. Військові з Львівщини чи Закарпаття відчують це під Бахмутом. Сім'ї з Маріуполя чи Харкова відчують це у Львові і Франківську»; «ми всі – єдині. Від Карпат до Криму. Одне ціле. Нам потрібно залишатися такими, потрібно бути разом, не роз'єднуватися. Звідки б родом ви не були та де б ви зараз тимчасово не знаходились – тримайтесь разом»; «від Сходу до Заходу, від Криму до Карпат, від Чернівців до Чернігова, від Маріуполя до Ужгорода ми єдині» [5].

Президент України В. Зеленський у своєму зверненні до Дня Соборності згадав усі українські регіони від Закарпаття до Криму, а ще визначні місця, історичні пам'ятки та постаті. Перша леді України О. Зеленська наголосила, що «соборність – це не лише про територіальну цілісність, якої нас хоче позбавити ворог. Соборність – це про нашу згуртованість, нашу спільність, наше вміння чинити опір, коли опираємося на своїх» [6].

Акцентуючи на майбутньому, українці вірять у територіальну цілісність України: «Сьогодні ми впевнено дивимося у майбутнє і віримо, що Донецьк і Луганськ, Бердянськ і Мелітополь, Сімферополь і Севастополь знову будуть разом з усією Україною, під мирним небом з розгорнутими жовто-блакитними прапорами. Щоб нікому і гадки не було ділити нас ні Збручем, ні Дніпром» і «тільки разом українці зможуть об'єднати "живим ланцюгом" Черкаси й Мелітополь, Львів і Донецьк, Вінницю й Севастополь» [4].

Традиційний «живий ланцюг» єдності, який українці вибудовують, символізуючи об'єднання українських земель і державну єдність, є головним символом Дня Соборності. В умовах війни цей символ набув особливого значення. Живі ланцюги єдності пройшли у багатьох містах країни. Традиційним місцем святкування Дня Соборності України для мешканців Тернопільської та Хмельницької областей є міст, який з'єднує береги річки Збруч. Зазначимо, тривалий час ці береги ділили імперії, розділяючи український народ. Збруч був тоді рікою єднання. Через Збруч організовують урочисту ходу – акцію єдності та громадської злагоди. У Тернополі учасники святкувань створили своїми тілами «живу» мапу України; 200-метровий прапор України розгорнули у

Луцьку; 50-метровий прапор одинадцятий рік поспіль розгорнули на кордоні Рівненщини та Житомирщини кілька сотень жителів двох областей, демонструючи єдність України; Ізюмська громада Харківщини та Святогірська громада Донеччини влаштували спільний автопробіг, зустрілися на межі двох областей; ланцюг єдності цього дня утворили навіть наші полярники в Антарктиді. У Дніпрі вшанували пам'ять загиблих 14 січня від терористичної атаки агресора, а також біля флагштока з прапором України організували «ланцюг єдності». В акції взяли участь близько сотні людей. Вони тримали в руках таблички з назвами українських міст, зокрема деокупованих та тих, що зараз в окупації, як символ неподільності нашої країни.

Під час святкування Дня Соборності у Запоріжжі наголошувалося, що «соборність та єдність – це те, на чому стоять всі українці і всі запоріжці. Черговий тому доказ – це те, що з початку повномасштабного вторгнення усе наше місто, усі наші люди, бізнес, волонтери, звичайні запоріжці згуртувалися заради допомоги армії та переселенцям, заради підтримки один одного, заради Перемоги» [7].

День Соборності Україна відзначала згуртованою, як ніколи раніше, та відчуваючи важливість єдності світу у підтримці України. Президентка Європарламенту Роберта Метсола зазначила, що у цей день Європа ще раз підтверджує свою підтримку України. «Ми збережемо єдність – задля демократії, свободи та наших цінностей» [8]. Прем'єрка Литви Інґріда Шимоніте наголосила, що Україна святкує День Соборності більш об'єднаною, ніж будь-коли. «Закликаю усіх, хто підтримує Україну, теж залишатися об'єднаними, а тих, хто вагається – приєднуватися до нас і ставати на правильний бік історії. Ми маємо швидше озброювати Україну, допомагати їй вистояти, відновитися і відбудуватися» [8]. Прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо привітав українців із Днем Соборності, зазначивши, що у День Соборності ми разом виступаємо проти насильства, авторитаризму й загроз демократії [6].

У рамках всесвітньої кампанії #UkraineUnitedWithTheWorld до Дня Соборності України 21–22 січня у країнах Європи, Азії,

Америку й Австралію пройшли акції єдності в 47 містах у різних куточках планети навколо відомих будівель чи пам'ятників міст, а також на центральних площах. Учасники об'єднувалися у «Ланцюг Єдності зі світом». У руках – прапор України та стяг країни, де відбувалася акція, а також прапори інших держав, які активно підтримують Україну. Головна ініціаторка і координаторка акції «Community Army of Ukraine» («Армія українських громад») визначила мету кампанії: у донесенні розуміння, що сьогодні Україна соборна з усім світом [9]. Паралельно з ланцюгом відбувалося підписання персональних листів до парламентів із вимогою надати Україні більше зброї.

Символічні та знакові акції до Дня Соборності України відбувалися у різних містах світу. Так, у Нью-Йорку до Дня Соборності України висадили 335 соняшників. Кожна квітка символізує день з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Українська громада Нью-Йорка (США) разом з американською громадськістю відзначила День Соборності України – на Таймс Сквер замайоріли українські прапори, а також потужно пролунали гасла «Слава Україні! – Героям Слава!» й Гімн України [10]. У столиці Швеції Стокгольмі та у шведських містах Мальме та Гетеборзі з нагоди Дня Соборності України відбулося урочисте зібрання українських громад під гаслом «Україна об'єднана проти ворога в захисті своєї територіальної цілісності».

У День Соборності українська громада спільно з чеськими друзями об'єдналася в історичному центрі Праги в живий ланцюг єдності через Карлів міст, а також провели акцію на сходах Народного музею. У День Соборності України 22 січня декілька сотень українців утворили ланцюг єдності на найвідомішому в Дубліні мості Хапенні (Ha'penny Bridge). Представники української громади в Австрії провели у Відні «Марш Злуки» до Дня Соборності України. У грузинських містах Тбілісі та Батумі сформували «Ланцюг Єдності». Представники української та русинської діаспори, громадяни України та Сербії відзначили День Соборності України біля пам'ятника Тарасу Шевченку в місті Новий Сад. Товариство українсько-кіпрської дружби разом з Посольством України у день Соборності України організували для

українців благодійний тур «Україна і Кіпр – схожість та відмінності культурної спадщини». Біля будівлі громади «Українська родина» в Анталії (Туреччина) у День Соборності зібралися співвітчизники, члени спілки й учні суботньої школи, які долучилися до благодійної акції «Сила в єднанні».

Таким чином, можемо стверджувати, що в умовах війни розуміння соборності набуває нових сенсів: 1) «у Соборності – суть нашого спротиву. Коли кожен відповідає за іншого і водночас за загальну справу, добробут, розвиток і, звісно, боротьбу»; 2) «єдиний народ не зламати і ми, як ніколи, відчуваємо єдину державу, бо самі творимо її і боремося за неї»; 3) «усіх нас об'єднує бажання перемогти»; 4) українці об'єднали весь цивілізований світ, щоб перемогти агресора, українці єдині у своєму бажанні жити у вільній, соборній, незалежній Україні; 5) Україна разом з усім цивілізованим світом демонструє дивовижну консолідацію та єдність у протистоянні агресору.

Підсумовуючи, зазначимо, що День Соборності України – маркер української ідентичності, сутність нашого самовизначення. День Соборності України характеризується актуалізацією трьох вимірів політичного – минулого, сьогодення і майбутнього. Аналіз звернень і виступів офіційних осіб та відзначення Дня Соборності в умовах війни в Україні та світі дає підставити твердити, що від сили нашої єдності, від непохитності та принциповості наших переконань залежить майбутнє цілісної країни та світу, а консолідація зусиль усіх українців та міжнародних партнерів є найпотужнішою зброєю для повного відновлення територіальної цілісності нашої держави. У цьому сенс нашої Соборності.

Бібліографічні посилання

1. Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 7–13 вересня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1133&page=1> (дата звернення: 20.09.2022).

2. Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України.

Аналітичний звіт. Березень 2022. URL: https://gradus.app/documents/164/Gradus_Research_Report_War_3_3_2022.pdf (дата звернення: 15.12.2022).

3. Gradus Research Company. Україна Майбутнього. URL: https://gradus.app/documents/284/Future_Ukraine_Gradus_Research_UKR.pdf (дата звернення: 21.02.2022).

4. «Україна переможе у війні»: військові та політики емоційно привітали з Днем Соборності. URL: https://24tv.ua/den-sobornosti-ukrayini-22-sichnya-2023-privitannya-vid-prezidenta_n2240977 (дата звернення: 22.01.2023).

5. Сухачова Т. «Разом, де б не народилися»: Зеленські, Осадча, Горбунов, Дзамала та інші привітали з Днем Соборності. 22.02.2023. URL: <https://tabloid.pravda.com.ua/focus/63cd1f068ea58/> (дата звернення: 22.01.2023).

6. Україна відзначає День Соборності. 22.01.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3656849-ukraina-vidznacae-den-sobornosti.html>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3656849-ukraina-vidznacae-den-sobornosti.html> (дата звернення: 22.01.2023).

7. «Живі ланцюги», флешмоби та забіги: як українці у День Соборності об'єднали усю країну. URL: https://24tv.ua/den-sobornosti-2023-zhivi-lantsyugi-mistah-ukrayini_n2241126 (дата звернення: 22.01.2023).

8. Європейські лідери у День Соборності нагадали про важливість підтримки України. 22.01.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/22/7154622/> (дата звернення: 27.01.2023).

9. «Ланцюг єдності» довжиною у 25 країн світу: як і де українці відзначатимуть День Соборності. 21.01.2023. URL: https://zakordon.24tv.ua/den-sobornosti-ukrayini-25-krayinah-svitu-proydu-aktsiyi_n2240676 (дата звернення: 21.01.2023).

10. Стець А. У Нью-Йорку до Дня Соборності України висадили сад із соняшників. 22.01.2023. URL: https://zaxid.net/u_nyu_yorku_do_dnya_sobornosti_ukrayini_visadili_sad_iz_sonyashnikiv_n1556493 (дата звернення: 22.01.2023).

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В 1917–1920 РОКАХ

Валерій Солдатенко,

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

Інститут політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,

головний науковий співробітник відділу

теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0003-2435-1123; soldatenko.v.f@gmail.com

Аналіз наявної історіографії з означеної проблеми, її співвіднесення з історичними джерелами і об'єктивною реконструкцією досвіду революційної доби дозволяє висловити деякі спостереження і міркування. Як гадається, передусім вони стосуються двох висхідних і визначальних аспектів:

1. Зв'язок концепцій Української революції та національної соборності.

2. Етнографічний принцип як основа прагматичного визначення територіальних меж соборної України.

Названі елементи органічно взаємопов'язані, що передбачає відповідну логіку їх комплексного розгляду.

До 1917 р. цілісної концепції Української революції не існувало, хоча певні елементи, такі як вимога широкої національно-територіальної автономії у майбутній децентралізованій, федеративній демократичній республіці Росія, більш-менш чітко окреслювалися в планах, стратегії дій політичного українства. Про національну соборність говорилося на зрізі більше абстрактної, перспективної ідеї (Ю. Бачинський: «Україна irredenta», М. Міхновський: «Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі»).

Обґрунтовуючи концепцію Української національно-демократичної революції навесні 1917 р., М. Грушевський зобов'язаний був хоча б у загальних рисах визначити межі автономії України й для чіткої орієнтації земляків, і як конкретної вимоги до

Тимчасового уряду [1]. Голова Центральної Ради, видатний науковець поклав у основу визначення територіальних меж народо-правчої автономної України етнографічний принцип. Згідно з ним, до складу України мали відійти історично сформовані масиви з переважанням у них українського елемента (безперечно – 50% + 1). Міста, в яких міг і справді переважав неукраїнський компонент, не повинні були вичленятися зі складу етнічних масивів. На теренах з мішаним населенням (передусім це були прикордонні райони) передбачалося з'ясування шляхом опитування (плебісцити, збори) волі місцевих мешканців щодо їхнього входження до того чи іншого національно-територіального утворення.

За такого підходу, якого М. Грушевський і його однодумці дотримувалися дуже послідовно, передбачалося включення до України 9 російських губерній: Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та материкових повітів Таврійської.

Що ж до таких масивів (ареалів) з переважним компонентом українців, як Східна Галичина, Північна Буковина, Придунайський район Бессарабії, Закарпаття (вони залишалися у складі Австро-Угорської імперії, якої на той час ще не торкнулися революційні зрушення), їхню майбутню долю (обов'язкове об'єднання з Великою Україною) планувалося вирішити на післявоєнній міжнародній конференції.

Отже, концепція національної соборності виявилася органічною складовою більш широкої й багатоаспектної концепції революції, а реалізація планів першої об'єктивно залежною, навіть підпорядкованою перспективі практичного здійснення стратегії другої. Саме в такому ключі і є сенс розглядати досвід боротьби за українську соборність, чого поки що не робилося у вітчизняній історіографії. Досвід же 1917–1920 рр. переконує у конструктивності, плідності подібного підходу.

Пов'язуючи остаточне розв'язання українського питання зі Всеросійськими Установчими зборами, лідери Центральної Ради не відкладали справи до їх скликання. Домігшись легітимізації самопроголошеної автономії, вони тут же поставили перед Тимчасовим урядом питання про свою юрисдикцію щодо території

України. Не зважившись рішуче відкинути постанову офіційного Петрограда про адміністративне відторгнення від України 4 губерній Лівобережжя, вони не збиралися згортати організаційно-масову роботу на цих територіях як на питомо українських. А відразу після падіння Тимчасового уряду, 31 жовтня 1917 р., Центральна Рада ухвалила включити безпідставно відмежовані губернії до складу України. Всі 9 губерній визначалися складовими Української Народної Республіки, проголошеної 7 листопада 1917 р. Третім універсалом і, згідно з проектом Конституції, підготовленим до початку грудня, мали бути законодавчо затвердженими.

Теоретично обґрунтовані, етнографічно вивірені, справедливі підходи до національного державотворення виявилися прийнятними, переконливими для переважної більшості політичних сил, у тому числі й конкурентних. В усякому разі вони сприймалися такими, з якими інші змушені були рахуватися. Так, проголошуючи на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад (11–12 грудня 1917 р., Харків) радянську владу в Україні, більшовики і їх союзники цілком погодилися з принципами й конкретним визначенням кордонів республіки, що реально проіснували в Радянській Україні аж до осені 1939 р.

ЦК РКП(б) і РНК РСФРР, зважаючи, серед іншого, і на «географію Винниченка», не підтримали сепаратистських намірів створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки з відривом її від України й включенням до складу Росії.

Ті ж таки 9 українських губерній фігурували як реальна територія УНР на Брестській мирній конференції, у прийнятих на ній рішеннях. Там же здійснювалися перші результативні дипломатичні кроки на шляху запровадження моделей західноукраїнської державності, маючи «на дальніх прицілах» єднання українців у спільній етнічній родині.

Таким чином, є надійні, переконливі підстави дійти проміжного висновку, що природне, логічне, органічне поєднання концепцій Української революції і національної соборності є не пізнішим довільним умоглядним конструюванням історичної схеми, а, за великим рахунком, констатацією незаперечного: запропонована Центральною Радою платформа доволі ефективно «спрацьовувала» на практиці, причому – в далеко непростих обставинах.

Ситуація істотно змінилася з окупацією України австро-німецькими військами, особливо ж після державного перевороту і встановлення гетьманського режиму. Українська Держава П. Скоропадського була спробою повернути українське суспільство до стандартів долютневих (1917 р.) часів. Тобто, курс був визначено антиреволюційним. Відкинутими виявилися не лише досягнуті за попередній рік прогресивні зрушення, а й можливості орієнтирів на революційну перспективу, відтак – і на реальний поступ на соборницькому напрямі [2].

На перший погляд здавалося, що, спираючись на потужну іноземну допомогу, тут можна було розраховувати на забезпечення українського інтересу. Використовуючи безперечну перевагу в збройній силі, окупанти не лише витіснили супротивників з етнічно українських територій, а й частково просунулися на Півночі й Сході на спірні та й етнічно неукраїнські регіони.

Режим П. Скоропадського, за прикладом союзників, не збирався відмовлятися від силового чинника у стосунках зі сусідами. Проголошуючи на словах вірність етнографічному принципу, гетьманські функціонери висували вимоги його доповнення (на практиці – часто підміни) іншими елементами, що також найменувалися принципами – історично-традиційними, географічно-територіальними, стратегічно-військовими, економічно-господарськими, культурно-духовними. Внаслідок нехтування чіткими науковими підходами, за мішанини бажаного, однак недосяжного, з реаліями стосунки зі сусідами задля визначення кордонів заходили у глуху безвихідь. Так було на затяжних київських переговорах 1918 р. з білоруською і російською делегаціями. А з оголошенням гетьманським законом про територіальне поширення української державної влади суміжні країни просто не рахувалися.

У цьому плані варто відреагувати на спроби деяких сучасних авторів знайти виправдання поведінці П. Скоропадського і його оточення. Так, І. Гошуляк стверджує, що «в основу діяльності гетьманату була покладена великоукраїнська концепція розбудови державності, що спиралася не лише на етнічний, але й державно-територіальний принцип, який передбачав врахування стратегічних, економічних, політичних та інших факторів» [3, с. 276]. Не в

зможі навести історичні факти, згідно з якими з подібною позицією хоча б одного разу згодилися інші державницькі суб'єкти, автор знаходить за можливе апелювати до інтерпретацій досвіду 1918 р. Я. Пеленським. Найавторитетніший зарубіжний знавець гетьманату протиставляє «великоукраїнську» політику П. Скоропадського «малоукраїнському» проекту керівництва Австро-Угорщини [3, с. 281–282], яке планувало в межах Правобережжя утворити сателітне утворення на чолі з членом Габсбурзької династії В. Вишиваним. Слід врахувати, що Я. Пеленський мав на увазі абсолютно конкретну ситуацію пошуку варіанта зміцнення позицій австро-німецького протистояння зі стратегічним ворогом – Росією, а зовсім не розширення меж України на її окраїнах шляхом силового приєднання й узаконення втримання під українською зверхністю захоплених окупантами спірних і неукраїнських територій [4, с. 21].

До речі, тут апетити в деяких місцях були порівняно невеликими, а в інших – доволі значними. При цьому часто не враховувалася реальна розстановка сил, розбіжності, суперечності у векторах соціальних і національних інтересів, як, наприклад, сталося з провалом воєнної експедиції для приєднання Кубані, хоча вважалося, що там проживає близько 70 % українців – нащадків запорозьких козаків, які висловлюють палкі бажання опинитися «в лоні неньки-України».

З огляду на невдачу авантюри з походом військової формації під орудою полковника П. Балбочана у квітні 1918 р. для захоплення Севастополя і Чорноморського військового флоту було розроблено план економічної й митної блокади Кримського півострова з метою змусити тамтешній уряд, підпорядкований німецькій окупаційній адміністрації, приєднати Крим до Української Держави. І це не дало реальних результатів, оскільки справжніми господарями становища залишалися окупанти, які мали власні розрахунки щодо півострова, відтак дуже гальмували переговорний процес, дотягли до фактичної нездійсненності хистких домовленостей про запровадження в Криму автономного статусу. А на неодноразові прохання передати кораблі Чорноморського флоту Україні відповідали відмовами.

Що ж до оцінки ролі окупантів у просуванні української справи загалом, слід визнати її всуціль негативною. Відбувся навіть значний відкат (цинічна відмова), порівняно з Брестськими угодами, і щодо запровадження «коронного краю» для Західноукраїнського регіону, і щодо конкретних домовленостей щодо статусу Холмщини і Підляшшя.

Ні до чого не привели й спроби П. Скоропадського врятувати гетьманат і власне правління з ганебною здачею завойованих українцями позицій білогвардійським єдинонеділимцям. Мова про сумнозвісну Грамоту П. Скоропадського «До всіх українських громадян та козаків» від 14 листопада 1918 р. Одним словом, антиреволюційний соціальний курс доповнився ще й антинаціональним і завершився повним фіаско з усіх боків, зокрема, й на соборницькому векторі.

Велінням часу стало повернення на революційний шлях. Цю місію взяла на себе Директорія на чолі з В. Винниченком. Талановитий художник, що від кампанії до кампанії набирався політичного досвіду (до речі, він з великою зневагою ще влітку відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити гетьманський уряд), разом з колегами розробив план повстання і відновлення Української Народної Республіки. Попри перешкоди окупантів, план був блискуче реалізований. В. Винниченко зробив чимало, щоб обґрунтувати концепцію Української революції на її якісно новому етапі. Головною метою, стратегічною віссю розробленої політичної платформи стало створення Республіки Трудового Народу на основі трудових Рад. Утілений у програмній платформі Директорії від 26 грудня 1918 р. і рішеннях Трудового конгресу України 23–28 січня 1919 р. курс на народоправство, по суті – на продовження національно-демократичних революційних перетворень, виявився привабливим, викликав підтримку не лише в межах Наддніпрянської України. Так, щойно проголошена Західноукраїнська Народна Республіка обрала орієнтацію на УНР, коли офіційно ще існувала Українська Держава, а на державному троні залишався П. Скоропадський. Так знову, вже на стадії витоків нового етапу революційного поступу і державотворення об'єктивно виникала зав'язка між революційним відродженням і новими планами соборності.

Справді неспростовними фактами залишається те, що апогейні віхи української соборності зовсім не випадково сталися у горнилі Другої Української революції, революційного розпаду Австро-Угорщини, що викликало «ланцюгову реакцію» – листопадовий «зрив» у Галичині, прийняття Передвступного договору у Фастові, Ухвали про злуку УНР і ЗУНР у Станіславові, зрештою, урочисте проголошення на народному віче у Києві 22 січня 1919 р. Універсалу Соборності, одноставно затвердженого наступного дня Трудовим конгресом України.

Однак реалізація наміченого курсу у революційному ключі продовжувалася недовго. Уже через тиждень після евакуації з Києва, 10 лютого 1919 р., голова Директорії пішов у відставку. На такому самому ідейно-теоретичному рівні, як аналізував, прогнозував, розробляв стратегію революції В. Винниченко, не зміг більше творчо діяти в українському проводі ніхто. С. Петлюра, який зайняв місце спочатку неформального лідера, а потім (рішеннями Ради народних міністрів і Директорії 7–9 травня 1919 р.) був затверджений керівником вищого державного органу України, швидко запровадив режим отаманщини. Це стало злим фатумом Української національно-демократичної революції, соборної Української Народної Республіки.

У ході військових дій 1919–1920 рр., що не відзначалися особливими успіхами, поступово втрачалися рівень і сутність теоретичних обґрунтувань, публічного виразу соціальних і національних прагнень у дусі пролонгації Української національно-демократичної революції, відбувався неухильний процес її переродження у боротьбу за збереження за будь-яку ціну особистої влади С. Петлюри, що скоро залишився єдиним членом Директорії.

Занепадав, схибив нанівець і запал, ентузіазм соборництва. Прикрими віхами негативної динаміки в цьому сенсі, неухильної задачі позицій стали подана місією А. Лівичького польському уряду декларація від 2 грудня 1919 р., одностороння денонсація лідерами ЗУНР Акта Злуки від 22 січня 1919 р., підписання Варшавського договору між Річчю Посполитою та Українською Народною Республікою 21 квітня 1919 р., польсько-радянська війна і підписання

Ризького мирного договору між РСФРР, УСРР і Польщею 18 березня 1921 р. [5, с. 7–240].

Вищезначене приводить до цілком певних висновків. Реальний прогрес у справі національної соборності впродовж 1917–1920 рр. двічі був безпосередньо пов'язаний зі здійсненням стратегії (концепції) Української революції, її піднесенням і двічі змінювався періодами відкатів від уже досягнутих звершень. Причини останніх у світлі конкретної практики доволі очевидні – втрата надійних науково-теоретичних орієнтирів у досягненні корінних інтересів українського народу, відмова від зумовлених часом новаторських, революційних дій.

Відповідальний, глибинний аналіз дуже непростого, суперечливого, в чомусь хаотичного процесу реалізації ідеї української соборності детермінує сьогоднішнім дослідникам в осягненні неоднозначної (не однолінійної) сторінки вітчизняного історичного досвіду послідовніше використання комплексного, всебічного, справді порівняльно-історичного підходу (не озираючись на звичні – не значить в усьому справедливі, принципові наукові оцінки).

Залишається сподіватися, що саме на цьому шляху будуть досягнуті якісно нові історіографічні здобутки, які наблизять реальне знання до істини.

Бібліографічні посилання

1. Солдатенко В. М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.). *Політичні дослідження*. 2022. № 1 (3). С. 7–33.

2. Пиріг Р. Новітній Гетьманат: консервативно-ліберальний реверс на тлі революції. *Україна. Нариси історії. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ, 2021. С. 58–95.

3. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 467 с.

4. Пеленський Я. Передмова. Спогади Гетьмана Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918). *Скоропадський Павло. Спогади*. Київ–Філадельфія, 1995. С. 3–28.

5. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Кн. 2. Київ, 2012. 464 с.

**МІЖ СЦИЛЛОЮ ТА ХАРИБДОЮ:
СХІДНОГАЛИЦЬКЕ ПИТАННЯ
В МІЖНАРОДНОМУ ПОЛІТИКУМІ
(1920-ті роки)**

Зореслава Захожай,

кандидат історичних наук, доцент,

Таврійський національний університет

імені В. І. Вернадського,

завідувачка кафедрою філософії та історії

ORCID: 0000-0003-2860-5135; Zoreslava.z@ukr.net

Сьогодні ми особливо гостро розуміємо, що соборність держави та національна єдність – обов'язкова передумова успішного спротиву зовнішній агресії. Та були часи, коли попри прагнення українців жити в єдиній незалежній державі це вирішувалося в площині міжнародної геополітики, яку визначали країни, виходячи з власних інтересів.

Східна Галичина, що віками перебувала у складі інших держав та була відірвана від Наддніпрянщини, ніколи не втрачала надії об'єднатися з материнською Україною. Після Першої світової війни, з розпадом Австро-Угорської імперії, вперше з часів Галицько-Волинського князівства на землях Галичини з проголошенням ЗУНР відбулося відродження української державності. Весь світ побачив, що українська нація жива, що вона не потонула в буремних світових перипетіях, що вона прагне мати не просто власну державу, а засвідчила свою неподільність з Україною, уклавши Акт Злуки з УНР. Проте ідею соборності України, що була втілена в Акті Злуки УНР та ЗУНР 1919 р., на практиці не вдалося реалізувати – Східна Галичина виявилася розмінною монетою геополітики європейських держав.

Східна Галичина опинилася у становищі, описаному у давньогрецькому міфі про два чудовиська, що жили по обидва боки вузької морської протоки між Італією і Сицилією та губили мореплавців, які наважувалися там пропливти. З одного боку

чудовисько з шістьма головами Сцилла хапало і поїдало з корабля веслярів, з Харибда, всмоктувало в себе воду на величезній відстані, поглинало разом з нею і корабель.

У такому безвихідному скрутному стані в ролі корабля, коли небезпека загрожувала з усіх боків, опинилася Східна Галичина, оточена новоутвореними державами – Польщею, що мріяла про Другу Річ Посполиту та вела запеклу боротьбу за право анексувати Східну Галичину, та більшовицькою Росією, що марила світовою революцією та створенням нової великої радянської імперії, складовою якої неодмінно мала бути Україна.

На боротьбу з ними у галичан було занадто мало ресурсів, а їхні інтереси, права, їхнє прагнення до соборної незалежної держави Україна жодною стороною не бралися до уваги.

Роль арбітра на правах переможниці у Першій світовій війні в усіх європейських суперечках привласнила собі Антанта, яка фактично формувала мапу Європи. З огляду на це польський уряд усіма засобами намагався вплинути на країни Антанти, доводячи своє право на західноукраїнську територію.

На теренах Польщі ще в ході імперіалістичної війни визрівала ідея відродження Речі Посполитої. Ідеологом її був очільник Національного комітету Польщі, діяч Народної демократії, майбутній міністр закордонних справ Польщі Р. Дмовський, який ще за півтора роки до оголошення незалежності Польщі, у квітні 1917 р., запропонував міністру закордонних справ Великобританії Бальфуру розлогу працю «Проблеми Центральної і Східної Європи», у якій він переконував, що Центральна та Східна Європа може бути сильною тільки тоді, коли вона буде спиратися на потужну Польщу, а та, своєю чергою, буде такою, коли до неї приєднати низку земель, у тому числі Волинь та Східну Галичину [1, с. 225–286]. Р. Дмовський застерігав політиків Антанти, що якщо українцям дозволити мати свою державу, то вона буде надто германофільською та антипольською, а це становитиме загрозу миру в Європі. І щоб паралізувати державницький український рух, – найкраще приєднати Східну Галичину до Польщі [2, с. 49–51].

На початку 1918 р., коли українці почали розбудову власної держави, «ендемія» розпочала активну протидію. Вже 28 лютого

1918 р. Національний комітет Польщі прийняв ухвалу про знищення за будь-яку ціну української незалежності. Реалізація такої ухвали цілком та повністю залежала від країн Антанти. Тому, аби схилити Антанту на свій бік, Р. Дмовський узявся переконувати американського президента. 8 жовтня 1918 р. він передав В. Вільсону меморандум, у якому переконував президента США, «що руський національний рух у Східній Галичині, відомий під назвою українського», є антипольським зняряддям у руках німецьких й австрійських політиків, а русини – це, головним чином, несвідомий і байдужий з національних позицій елемент, який не здатний до керування державою. Це підтверджував тим, що під пануванням Австрії в королівстві Галиції і Володимирії уряд перебував у польських руках. Ці інсинуації доповнювалися тим, що Українська Галицька армія, начебто, була створена австрійцями за підтримки німців.

Зрозуміло, що такі твердження, враховуючи цілковите незнання світу про суть «українського питання», потрапляли у сприятливий ґрунт. В результаті, всупереч декларованому принципу «права націй на самовизначення», головні світові геополітичні гравці підтримали польську безпекову концепцію Р. Дмовського про «необхідність» приєднання Східної Галичини до Польщі.

Категорично не погоджувалися з такою позицією провідники західноукраїнського політичного проводу, апелюючи, що на цій території у роки Української революції була утворена ЗУНР, яка була ліквідована шляхом збройної агресії. Вагомим аргументом проти приєднання Східної Галичини до Польщі був і етнічний склад місцевого населення – близько 5,6 млн українців.

Видатний географ, професор С. Рудницький у праці «Чому ми хочемо самостійної України» писав, що саме Східна Галичина могла стати найбільш надійним етапом для розв'язання проблем Східної Європи. Селянство, що становило більшість населення, стверджував він, – є національно свідомим, про що свідчили вибори до австрійського парламенту 1907 і 1911 рр. та й, зрештою, створення ЗУНР, здатної до національно-політичної посвяти. Галицька інтелігенція є численною, дуже свідомою і політично вишколеною. Галичани здатні створити армію першорядної якості.

А ставши самостійним державним організмом, могли себе забезпечувати економічно – експортом нафти та солі. «І ніколи Східна Галичина не погодиться зі становищем у складі Польщі, стане джерелом постійних конфліктів Польщі з Росією, що не буде в інтересі західноєвропейських держав і світового миру», – писав науковець [3, с. 376–378].

Проте голосу галичан не чули: як тільки з'являлося українське питання, польська дипломатія завжди займала непримиримо ворожу позицію, намагаючись сформувану негативну думку Антанти. На характер проблеми впливав і той факт, що країни Антанти розглядали Польщу як союзника у боротьбі проти більшовицької Росії. Вирішення державно-правового статусу Східної Галичини на міжнародному рівні відбулося на найвищій Раді Антанти, де 21 листопада 1919 р. було ухвалено «Договір між Союзними державами і Польщею про Східну Галичину». Згідно з його умовами Східна Галичина передавалася під управління Польщі на 25 років, а та, своєю чергою, мала гарантувати українському населенню політичні, громадянські та національні права, існування крайового сейму щодо окремих питань внутрішнього життя, представництво у загальнодержавному сеймі Польщі

На другому боці кордону Східної Галичини уряди новостворених республік РСФРР і УСРР мали свій інтерес до краю, розглядаючи Східну Галичину як геопростір, плацдарм для реалізації доктрини «світової революції». Про більшовицькі плани В. Ленін заявляв на IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р.: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістанемо базу щодо усіх сучасних держав. За таких умов ми станемо сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, беручи Галичину... розвиваємо дорогу революції...». Більшовики розраховували, що пропаганда та обіцянки визволити Галичину від Польщі, створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки буде мати підтримку в українців. Проте сподівання їх виявилися марними – українське населення не підтримало планів більшовицької Москви. Складне становище РСФРР –

військові невдачі на фронті, економічна та політична ізоляція республіки, пряме посередництво країн Антанти у встановленні миру з Польщею при слабкому впливі комуністичних ідей на її території підштовхували радянський уряд до швидкого підписання мирного договору.

Оскільки польська сторона бачила Східну Галичину тільки у складі своєї країни й не сприймала будь-який варіант незалежності, радянська делегація змушена була відмовитися від території Східної Галичини. «Для нас уся суть в тому: щоб мати на недовгий час перемир'я», – пояснював В. Ленін. У запропонованому проєкті прелімінарного мирного договору з Польщею Москва «грала» роль захисника демократичних прав українців, створюючи ілюзію, що за допомогою РСФРР та УСРР можна буде відстояти незалежність Східної Галичини. Радянське керівництво успішно маніпулювало «галицькою картою», справжньою ж метою було досягнення пропагандистського ефекту. Під час переговорів радянський дипломат А. Йоффе відверто заявив у розмові з польським дипломатом Я. Домбським: «Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини, його порушення є лише темою для дискусії... Росія розуміє, що для Польщі потрібна галицька нафта, але й для Росії потрібне українське збіжжя» [4, с. 95]. Ці слова розкривали дійсну позицію обох країн щодо українських земель – Східна Галичина була своєрідною розмінною картою для держав-конкурентів.

Підписаний 18 березня 1921 р. у Ризі мирний договір, практично, поховав самостійницькі плани українців [5, с. 133–137]. Український історик І. Лисяк-Рудницький з цього приводу зазначав, що Ризький договір нагадував Андрусівський 1667 р., оскільки вони обидва означали поділ України між Польщею та Росією. Після укладання миру східногалицька проблема і надалі залишалася об'єктом міжнародної політики. Так, Рада Послів великих держав – Великобританії, Франції, Італії та Японії у 1923 р., розглядаючи Польщу як своєрідний «санітарний кордон» у боротьбі проти більшовизму та світової комуністичної революції, ухвалила остаточне рішення передати Східну Галичину до складу Польщі без проведення плебісциту. Долю Східної Галичини було вирішено.

Таким чином, усупереч бажанню українського населення, Східна Галичина виявилася розмінною монетою геополітики європейських держав. Упродовж усього міжвоєнного періоду українці Західної України боролися за відтворення самостійної соборної України. Натомість об'єднання Східної Галичини з Наддніпрянською Україною (УРСР) у 1939 р. знову стало результатом змови – нацистської Німеччини та сталінського СРСР.

Після початку широкомасштабного військового вторгнення 2022 р. Росії, нащадків Харибди, в Україну питання єдності української нації, соборності українських земель вже ніким не ставиться під сумнів. Війна зробила українців сильнішими, згуртованішими, адже ми захищаємо свою державу, відстоюємо свою незалежність, ми стали ще більш консолідованими як громадяни і впевненими у власній суб'єктності. Нині Польща є добрим сусідом, найближчим союзником України, і колишні проблемні питання залишилися в історії. Сьогодні ми боронимо не тільки себе, а й об'єднану Європу. Відчуваючи солідарність та отримуючи велику підтримку з боку цивілізованого світу, ми усвідомлюємо себе його частиною. Наша держава зайняла своє місце у міжнародному співтоваристві й ми віримо, що Україна не повторить долю корабля між Сциллою і Харибдою, ніколи долю України не будуть вирішувати за нас, Україна вже не буде другорядною країною на периферії світової геополітики.

Бібліографічні посилання

1. Dmowski R. *Polituka polska i obdubowanie panstwa*. Warszawa, 1988. Т. 2. 496 с.
2. Сивіцький М. *Історія польсько-українських конфліктів*. Т. 1. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. 344 с.
3. Рудницький С. *Чому ми хочемо самостійної України*. Львів : Світ, 1994. 416 с.
4. Гетьманчук М. *Між Москвою та Варшавою. Українське питання радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)*. Львів, 2008. 432 с.
5. Завада І. *Ризький договір і Україна*. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2000. 204 с.

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ПРО СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ

Юрій Шаповал,

доктор історичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0002-2883-6403; shapoblu@gmail.com

Найбільш активний дослідник і популяризатор інтелектуальної спадщини Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984) професор Ярослав Грицак цілком слушно підкреслював: «...Мабуть, немає іншого історика, який би так радикально переосмислив, що таке українська історія і як про неї писати. Переосмислення історії України було головним проектом життя Рудницького. У нього було дивовижне життя, яке відповідало його видатній інтелектуальній спадщині. Але бути видатним не обов'язково означає бути успішним» [1, р. 302].

Життя І. Лисяка-Рудницького, яке він завершив на посаді професора Альбертського університету в Канаді, яскраво відбивають його щоденники, видані в Україні у 2019 році [2]. Наукова кар'єра Івана Лисяка-Рудницького після навчання у Колумбійському університеті у Нью-Йорку була зламана 1954 року через донос про нібито «прорадянські симпатії» молодого дослідника (це був час «полювання на відьом» у США¹). Після цього Лисяк-Рудницький

---

¹ «Полювання на відьом» – політична кампанія у США, що розпочалася промовою сенатора Джозефа Маккарті 9 лютого 1950 року в місті Вілінг (штат Західна Вірджинія). Сенатор заявив, що довів до відома держсекретаря список з 205 комуністів, які працюють у Держдепі. Ця кампанія стала сенсацією і сигналом для активізації антикомуністичних сил. У 1953 році до боротьби із комуністичною загрозою були залучені комітети Палати представників та Сенату, численні антикомуністичні комітети у федеральних, державних і місцевих органах влади, а також приватні розшукові агентства. Чистці було піддано державний апарат, армійське і флотське керівництво, викладацький склад коледжів і університетів, діячів культури, умовою перебування яких на посаді слугувала заява під присягою про непричетність навіть у минулому до діяльності компартії. У 1954 році за ініціативи

був вимушений переїхати до Філадельфії до батьків його дружини, де спочатку працював контролером у громадському транспорті. Зрештою, він повернувся до викладацької та дослідницької роботи.

Незважаючи на те, що у західному академічному дискурсі в ті часи панувала (та й дотепер ніяк не йде) історія Росії, історія України завжди була в полі зору Івана Лисяка-Рудницького. Не ігнорував він і проблему соборності України. Це, зокрема, засвідчує двотомне зібрання його творів за назвою «Історичні есе» [3].

Важливим етапом в осмисленні проблеми соборності для І. Лисяка-Рудницького стало утворення еміграційної Української Національної Ради (УНРада). Нагадаю, що вона являла собою передпарламент (законодавчий орган) Державного Центру Української Народної Республіки². Вона була створена навесні 1947 – влітку 1948 року для координації дій українських партій та організацій, що стояли на самостійницьких позиціях. УНРада припинила свою діяльність у березні 1992 року після складання повноважень Державного Центру Української Народної Республіки й передачі їх законній владі незалежної України.

У 1950 році І. Лисяк-Рудницький друкує статтю «Українська Національна Рада й ідея соборності». Через два роки після створення УНРади дослідник називає цю подію «найбільшим дотеперішнім досягненням нашої політики на еміграції» [4, с. 300]. Головним імпульсом для такої оцінки є те, що УНРада являє собою національно-державний центр всеукраїнського або соборного значення, в ній уперше поєднані в одній спільній репрезентації всі території України, зокрема, Україна Наддніпрянська та Західна.

Звертаючись до проголошення Директорією УНР 22 січня 1919 року на Софійській площі в Києві злуки (єднання) всіх

маккартистів Конгрес прийняв «Акт про контроль над комуністами», яким оголосили компартію поза законом і визначили 14 ознак належності до комунізму. Згодом, під тиском преси і громадськості, для вивчення діяльності Маккарті було створено спеціальний комітет, який 2 грудня 1954 року засудив його поведінку як негідну за волюнтаристські дії, «необґрунтовані звинувачення» і порушення етики, які могли призвести до «безчестя Сенату».

² Державний Центр УНР в екзилі (ДЦ УНР) – сукупність законодавчих і виконавчих українських органів влади, які у 1921–1992 роках діяли поза межами України.

українських земель (західних і східних) в одну Українську державу, І. Лисяк-Рудницький зазначає: «Не зважаючи на те, що акт 22 січня 1919 р[оку] не був у свій час практично введений у життя, він залишився вихідною точкою всієї дальшої еволюції. В міжвоєнній добі українські землі знову опинилися розділені чужими державними кордонами. Але постулат соборности став невід'ємною частиною всіх українських політичних програм цієї доби – від консервативно-гетьманської починаючи й на націонал-комуністичній кінчаючи» [4, с. 301–302].

Розглядаючи колишніх українських націонал-комуністів типу Миколи Хвильового³ чи Миколи Скрипника⁴ як останніх носіїв незалежної політичної думки, І. Лисяк-Рудницький підкреслює, що ці середовища були налаштовані виразно по-соборницьки: «До проявів активного соборництва націонал-комуністів належало субвенціонування культурного життя серед українських «скупчень у Советському Союзі поза границями УССР (на Курщині, Вороніжчині, Донщині, в Криму й Кубанщині, в колоніях осередньої Азії та Далекого Сходу). З цих же мотивів впливало старання про контакти з Галичиною та іншими західними землями та підтримка, що її Харків давав тамтешнім національним установам, навіть таким, що зовсім не мали "радянськості" забарвлення... Але на

---

³ Хвильовий Микола Григорович (справжнє прізвище Фітільов) (1893–1933) – прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики «українізації», автор низки памфлетів, що мали в середині 1920-х років у ході літературної дискусії великий суспільно-політичний резонанс і привернули увагу Й. Сталіна. Своєрідним продовженням цих памфлетів стала стаття «Україна чи Малоросія?». У цих творах висловив вимогу перед новою українською літературою припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Підтриманий «націонал-комуністами», був підданий демагогічній критиці особисто Сталіним та його прихильниками. Напередодні арешту покінчив життя самогубством. Докладніше про літературну дискусію див.: Luckyj George S. N. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*. Durham and London : Duke University Press, 1990; Shkandrij Myroslav. *Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992.

⁴ Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) – політичний діяч, один із ідеологів політики українізації. У 1927–1933 роках – народний комісар освіти УСРР. Після обвинувачень в «націоналістичному ухилі» 7 липня 1933 року наклав на себе руки.

кінець 20-х і початок 30-х років припадає розгром українських комуністичних формацій, а 1933 рік мало хто з їхніх лідерів переживав навіть фізично» [4, с. 303].

Для позначення ситуації, що склалася у процесі кристалізації сталінської диктатури у Радянському Союзі, а відтак і в УСРР/УРСР, Лисяк-Рудницький вживає поняття «сьогобічна» (тобто західна, еміграційна) і «потойбічна» (тобто підкомуністична) Україна. Найгострішу критику при цьому він спрямовує проти України «сьогобічної», тобто еміграційної, дорікаючи тим, що тут не було належного інтересу до систематичного вивчення того, що відбувалося в УСРР/УРСР, а також катастрофічним зниженням рівня української політичної думки на західних землях [4, с. 305]. Все це – «один з найбільших "гріхів занедбання" супроти соборницької заповіді, який лежить на проводі "сьогобічної" України міжвоєнної доби» [4, с. 305].

На переконання Івана Лисяка-Рудницького, фундаментальні зміни сталися з початком Другої світової війни. Саме тоді за умов спочатку радянської, потім німецької, а згодом знову радянської окупації сталася зустріч між «сьогобічним» і «потойбічним», між західними та східними українцями.

Привертає увагу те, що Лисяк-Рудницький ніби відсуває на другий план, сказати б, стигматизацію згаданих подій. Така стигматизація була та подекуди залишається головним акцентом в оцінках подій, пов'язаних із входженням західноукраїнських земель до складу СРСР. Тут слід згадати кінорежисера і письменника Олександра Довженка. 23 вересня 1939 року О. Довженко на чолі фронтової знімальної групи працював у Галичині близько двох місяців (до того ж був політпрацівником), фіксуючи на плівку те, що комуністична пропаганда оголосила «золотим вереснем», братерським «возз'єднанням» у сім'ї радянських народів. Улітку 1940 року О. Довженко очолює групу працівників Київської кіностудії, яка виїздить до Бессарабії і Буковини на зйомки документальних фільмів про «визволених» трудящих. У промовах на мітингах О. Довженко говорив одне, а у вузькому колі близьких до нього людей інше. Зовсім інше писав і у своїх щоденниках.

Ось один з його записів, зроблений під час війни: «У тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році возз'єдналася Україна Східна і

Західна... Обнялися. Стиснули, притиснулися одна до одної і... не зійшлися. Розімкнулися обійми, радість уступила місце непевності, непевність сумніву, сумнів замінився здивованієм, здивованіє розчаруванням, а потім гнівом і обуренням. Хтось сказав – сказано було, що треба ув'язнювати, гнобити, стріляти у спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!! І розі<й>шлись, скривавлені, розмотовані, забуті богом, обдурені богом і людьми, на радість ворогам. Розірвались знову в ще більший світовій трагедії, щоб більш уже ніколи не з'єднатись і зникнуть поодинокі в небуття» [5, с. 216].

Ще до нападу Німеччини на Радянський Союз О. Довженко в приватній розмові жалівся, як важко йому було робити пропагандистські фільми, оскільки треба було представити все інакше, ніж було насправді: «Якби ви бачили, як жили там люди... Вони всі жили у чудових хатах, дуже добре одягалися, були вільними та незалежними. Зараз там стає дедалі гірше, гірше. Багатьох людей хапає НКВД. Загалом, з'являється знайома картина» [6, арк. 99].

Іван Лисяк-Рудницький не гірше за О. Довженка знав про реалії, що їх створювали червоні «визволителі», оскільки зі своєю матір'ю Міленою Рудницькою⁵ у 1939 році перебував, а потім, ризикуючи життям, утік із «визволеного» Львова. Проте він, на перший погляд несподівано, робить акцент не на цьому, переконуює, що справа цим не вичерпується. Не зважаючи на всю майстерність радянської поліцейсько-терористичної системи, вона не могла перешкодити численним особистим контактам між уродженцями східно-центральної та західної земель. У такий спосіб відбувся процес інтеграції нової сукупної свідомості українських мас [4, с. 306]. Тобто для І. Лисяка-Рудницького найважливішим результатом є ефект конвергенції, «взаємопроникнення» Західної й Східної України.

«Нелегко, – писав він, – з еміграційної перспективи схарактеризувати нову всеукраїнську духовість, що народжується на

---

⁵ Рудницька Мілена Іванівна (1892–1976) – українська громадсько-політична діячка, журналістка, письменниця. Голова центральної управи Союзу українок – найбільшої жіночої організації в Галичині (1917–1938).

батьківщині. Але ризикнемо, з великою дозою правдоподібності, визначити вклади нашого Сходу й Заходу в цю соборницьку синтезу. Найвартісніше, що приносять "східняки", це звичка до "великопростірнього" мислення (у противенстві до галицької провінційності) та більший досвід практичного, економічного й культурного будівництва в державних масштабах. З "західницького" ж боку – це загострений національний фанатизм, воля за всяку ціну здобути політичну незалежність та непримиренний "мазепинський дух" (у противенстві до деякої національної аморфності великої частини наддніпрянського українства), що такий страшний Москві» [4, с. 307].

У 1956 році Іван Лисяк-Рудницький друкує у польському еміграційному журналі «Культура», що виходив у Франції за редакцією Єжи Гедройця⁶, статтю «Новий Переяслав». Тут привертає увагу та частина цієї публікації, яка пов'язана з Кримом. Як відомо, цей півострів 19 лютого 1954 року було включено до складу УРСР.

Іван Лисяк-Рудницький не міг знати, що ідея приєднання Криму до України виникла у Микити Хрущова ще у 1944 році. В той час М. Хрущов, ще вірний сталінець, очолював (з 1938 року) не лише Компартію України, а й уряд УРСР. У травні 1944 року з Криму виселили кримських татар. 2 червня 1944 року було прийнято постанову Державного комітету оборони (ДКО) СРСР про виселення з Криму болгар, вірмен і греків, а упродовж 27–28 червня їх було депортовано у східні райони СРСР. При цьому у Москві почали компенсувати втрачені на півострові людські та матеріальні ресурси. Зокрема, шляхом переселення колгоспників з України. Ось тоді у М. Хрущова почало формуватися враження, що у черговий раз Україна віддає людські й матеріальні ресурси,

---

⁶ Гедройць Єжи (Jerzy Giedroyc, 1906–2000), польський публіцист, головний редактор часопису «Kultura». У 1946 році заснував Інститут літератури у Римі, який був перенесений до Паризького передмістя Мезон-Ляффіт. Був його директором до смерті. Є. Гедройць був великим прихильником українсько-польського порозуміння, концепції Міжмор'я та вів активну видавничу діяльність. Крім часопису «Kultura», з 1962 року виходив щоквартальник «Zeszyty Historyczne». З Є. Гедройцем співпрацювали Богдан Осадчук, Юрій Лавріненко, Юрій Шевельов, Іван Лисяк-Рудницький, Борис Левицький, Іван Кедрин, Іван Кошелівець.

нічого не одержуючи натомість. Почала визрівала ідея, що більш справедливо було б просто включити Крим до складу України. До речі, значною мірою такий підхід стимулювало його ознайомлення з історією Кримського півострова, інформацією про його давні зв'язки з Україною [7, с. 273–280].

Зі своєю ідеєю М. Хрущов поїхав до Сталіна, від якого тоді отримав категоричну відмову і страшну прочуханку. Ось що він розповів про це одному з апаратних працівників: «Я ось був у Москві і заявив: Україна у розрусі, а всі з неї тягнуть. А от якщо їй Крим віддати?.. Так мене після цього як тільки не називали і як тільки душу не трясли. Стерти у порошок були готові! І нічого, як бачиш, живий!» [8, с. 54]. Цитує автор спогадів і такі слова М. Хрущова: «Людей дам, а Крим заберу. Все одно» [8, с. 54].

Так воно у лютому 1954 року і сталося. До речі, рішення Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР аргументувалося спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Довкола цього було влаштовано широкомасштабну галасливу кампанію, «оздоблену» 300-річчям Переяславської ради.

Не слід відкидати того, що фактом передачі Криму М. Хрущов до певної міри реалізував свої попередні амбіції. Це був також антисталінський крок. Проте у цьому випадку важлива мотивація дій М. Хрущова, який (при всьому його щирому інтернаціоналізмі) прагнув відстояти інтереси України, яка зазнала великих втрат, але була змушена багато віддавати Молоху «общесоюзной копилки». Отже, можна констатувати, що передача Криму була не ексцентричним, а цілком свідомим і мотивованим кроком М. Хрущова. При цьому, зрозуміло, він не передбачав, що Україна відокремиться і буде незалежною державною.

Іван Лисяк-Рудницький не знав залаштункових деталей передачі Криму Україні. Та для нього не було сумніву, що цей процес відіграє величезну роль для соборності України. Він підкреслює: «Геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має також історичні й етнічні права до цієї території, що її

розвиток від найдавніших часів проходив у тісному зв'язку з життям українських земель та що серед її строкатого населення українці творили, поруч з татарами, автохтонне ядро. Різні українські політичні сили, від консервативного уряду гетьмана Скоропадського в 1918 році до харківських "націонал-комуністів" двадцятих років, робили заходи у справі приєднання Криму до України. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, безспірно український етнічний характер. Наприклад, можемо собі без труду уявити існування самостійної української держави без західних окраїн – Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Зате українська державність немислима без Криму. Якщо прийняти до уваги панівне стратегічне положення Севастополя в північній смузі чорноморського басейну, то ясно, що Крим у чужих руках – це дуло пістоля, приложене до скроні України» [9, с. 319–320].

Ще одна теза І. Лисяка-Рудницького заслуговує на згадку за умов розв'язаної Росією у 2014 році й посиленою у лютому 2022 року війни проти України. По-перше, він наполягає на тому, що законні українські інтереси в Криму ніяк не стоять у суперечності з життєвими правами кримськотатарського народу [9, с. 321].

По-друге, І. Лисяк-Рудницький повертається до думки про позитивний ефект конвергенції Західної і Наддніпрянської України: «Якщо, з одного боку, затираються тепер старі обласні особливості західноукраїнських земель (в першу чергу Галичини, але також західної Волині, Закарпаття, північної Буковини та українських частіш Бессарабії), то, з другого боку, теж давня Радянська Україна виглядає сьогодні інакше, ніж перед 1939 роком. Могутній політичний динамізм західних українців, вихованих в європейських громадських і культурних традиціях (згадати б тільки про вплив Католицької Церкви та австрійського конституціоналізму!), знайшов глибокий відгомін серед східноукраїнських мас. Їхня національна свідомість загострилася і психологічні різниці у відношенні до росіян поглибилися. Більше, ніж коли-небудь у минулому, Україна й Росія протистоять одна одній не тільки як два етнічні розгалуження східного слов'янства, але також як дві політично здиференційовані сили» [9, с. 330].

Підсумовуючи, нагадаю: сьогодні увесь світ є свідком протистояння Росії і України як двох антагоністичних політичних, а також мілітарних сил. Російська агресія стала найсуворішою перевіркою не декларативності, а реальної сили українських соборницьких ідей. За цих умов заслуговує на увагу концептуальна точність оцінок Івана Лисяка-Рудницького щодо конвергенційного ефекту об'єднання Західної і Східної України, взаємного позитивного впливу навіть за реалій тодішнього СРСР.

Бібліографічні посилання

1. Hrytsak Yaroslav. Ivan Rudnytsky: Historian, Public Figure, and political Thinker. *Ab Imperio*. 2020. № 1. P. 301–322.
2. Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники / голов. ред.: Я. Грицак, Ф. Сисин; упоряд.: Я. Глистюк (голов. упоряд.), Г. Вітвіцька, Л. Гентош, О. Дмитерко, М. Думич, К. Кебузинська, Т. Романюк. Київ : Дух і Літера, 2019. 696 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ : Основи, 1994.
4. Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборності. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. В 2 т. Вид. 2-ге / упоряд. Я. Грицак. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 2. 624 с.
5. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956. Харків : Фоліо, 2013. 879 с.
6. Галузевий державний архів СБУ. Київ. Спр. С-836. Т. 2. Ч. 2. 206 арк.
7. Шаповал Ю. Микита Хрущов і «кримське питання». *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 13–14 травня 2004 р. Київ : Світогляд, 2004. 123 с.
8. Кньшевский П. Штрихи к портрету кремлевской галереи. *Новое время*. 1994. № 9. С. 51–55.
9. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. В 2 т. Вид. 2-ге. Т. 2. 624 с.

РОЗВИТОК ІДЕЇ СОБОРНОСТІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В'ячеслав Яремчук,

доктор політичних наук, доцент,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0002-1534-1348; sl_yaremchuk@ukr.net

У контексті сьгоднішніх подій, коли на тлі широкомасштабного вторгнення РФ вирішується не лише питання збереження територіальної цілісності, але й право на існування держави Україна, українського народу, цілком нового звучання набуває проблема української соборності, перші кроки щодо практичного втілення якої відбулися у роки Першої світової війни (1914–1918). Передусім варто звернути увагу на такі складові проблеми, як кристалізація ідеї соборності напередодні та в роки світового військового конфлікту, а також перші практичні кроки на шляху її реалізації.

Як відомо, виходячи з багатовікового перебування українського народу у складі низки держав (у т. ч. ворожих між собою), несприятливої міжнародної ситуації (відсутності потужних союзників), українська еліта пов'язувала на зламі XIX–XX ст. розв'язання «українського питання» (об'єднання українських земель в єдиний масив, здобуття певного рівня державної суверенності) з європейською політичною кризою, військовим конфліктом. Саме ці глобальні зміни мали привести до створення сприятливої міжнародної ситуації, включаючи послаблення/ліквідацію європейських імперій, у складі яких перебували українці – Російської та Австро-Угорської.

Щодо попереднього періоду, то, починаючи зі середини XIX ст. (що відображало усталену триступеневу схему європейських національно-визвольних рухів, сформульовану М. Грохом, – «академічний», «культурницький» та «політичний» етапи), формування взаємопов'язаних між собою ідей соборності та державності

в Наддніпрянській та Західній Україні відбувалося хвилеподібно. Зрештою, вони відбивали як якісний стан українського національно-визвольного руху, так і впливи на нього з боку європейських національних рухів, політичних режимів країн перебування українців.

Знаковими віхами у формуванні згаданих ідей стала діяльність на теренах Великої України таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (1845) («Книга буття українського народу», «Начерки Конституції Республіки») з його ідеями «українського панславізму», «автономізму», «народовладдя», бачення Наддніпрянської України разом з Галичиною та Кримом у складі демократичної конфедерації/федерації слов'янських народів («І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським» [1, с. 258]). У Західній Україні це було пов'язано з виникненням на революційній хвилі «Весни народів» – першої національної представницької громадсько-політичної організації (на відміну від Наддніпрянщини – легальної) – Головної Руської Ради (Львів, 1848), яка задекларувала, що представляє «рутенів» (австрійських русинів), окремішних від поляків і великоросів, які є частиною одного 15-мільйонного народу, що проживає від Тиси в Угорщині до Дону і Кубані в Росії [2, с. 421]. Тобто, станом на другу половину XIX ст. українські лідери прагнули довести право українців на свою самобутність, зберегти націю від асимілювання, доводили про автохтонність та етнічну єдність населення Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття ще з княжих часів Русі, що формувало відповідну теоретичну базу для становлення мовної, територіальної та духовної соборності українського народу.

Однак на той час це були утопічні проекти, які не мали чітких обрисів і механізмів для втілення. Різним для національних загалів Сходу і Заходу виявилось і бачення розв'язання проблеми соборної України, яке мало відбуватися на тлі соціального і національного визволення. Якщо у Західному регіоні самовизначення української нації бачилося у межах європейської спільноти, то у Східному – переважно не виходило за межі оновленої демократичної Росії, базуючись на суміші соціалістичних і ліберальних

доктрин, що було наслідком попереднього періоду задушеності як національно-політичного, так і культурного життя [3, с. 17].

Так, у Західній Україні в умовах конституціоналізму, розвинутих буржуазних свобод, що відкривало перед українцями звуужений простір для національної самореалізації, цілковито легальний і консолідований (окрім течії проросійського москвофільства) український політичний рух, включаючи парламентське та сеймове представництво, політичні партії (з останнього десятиліття XIX ст.), широке коло громадських організацій, перебував на австролялістських позиціях. Утворення ж у далекому майбутньому соборної України бачилося еволюційним шляхом – через трансформацію політичної системи Австро-Угорщини та очікувану політичну кризу в Російській імперії. Першим кроком у цьому напрямі мало бути утворення у складі імперії Габсбургів української провінції (коронного краю).

Натомість у Наддніпрянській Україні українські політичні сили, які перебували поза правовим полем, здебільшого пов'язували національне визволення та утворення Української соборної держави з докорінним зламом політичної та соціально-економічної системи Російської імперії, ліквідацією самодержавства. Наслідком жорстоких репресій царизму в Наддніпрянській Україні (наприклад, Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.) стало не лише звууження національного політичного руху, превалювання у ньому культурницьких аспектів, але й певна радикалізація політичної думки. Так, М. Драгомановим («Передне слово» [до «Громади» 1878]) були чіткіше окреслені перспективи українського політичного руху в Російській імперії. Перший сценарій (як цілком неможливий) був пов'язаний з «повстанням українців проти Австрії та Росії», як це робили італійці за свою державну спільність за допомогою наполеонівської Франції. Більш імовірним був другий сценарій – внаслідок військової поразки однієї з імперій (швидше це мала бути значно слабша Австро-Угорщина – «не найкращий варіант») об'єднатися українцям у великий етнічний масив при одній з держав і продовжити «спільну працю проти усякої неволі». Більш прагматичним і доступним для українців вважався третій варіант (без повстання і кривавої війни) –

добиватися у межах тих держав, під котрими вони перебувають, «усякої громадянської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам» [4, с. 293–300]. Однак на зламі XIX–XX ст. подібні плани бачилися малореальними. Відсутність політичних свобод, відповідного майданчика для узгоджень та артикулювання політичних позицій (досвід I–II Державних дум Російської імперії, де діяли міжпартійні українські фракції, виявився занадто короткотерміновим), жорсткі спроби самодержавства остаточно покінчити з «українським питанням» призвели до того, що український політичний рух до початку світового воєнного конфлікту продовжував знаходитися на рівні гуртківщини, не маючи можливості об'єднати свої зусилля, очолити народні маси.

Повною мірою ці реалії проявилися в умовах Першої світової війни, яка для українства стала своєрідним короткотерміновим «вікном можливостей» як для остаточної кристалізації ідей соборності й державності, так і їхнього втілення. Складовими цієї ситуації ми можемо назвати: створення сприятливої політичної ситуації, пов'язаної з максимальним послабленням Російської та Австро-Угорської імперій, усвідомлена необхідність (включаючи появу нових загроз з боку суміжних національних загалів) втілення концепцій державності й соборності України, наявність високої мотивації політичної еліти, підтримка згаданих ідей з боку суспільства.

Щодо Наддніпрянської України, то наведені «можливості» залишалися вкрай обмеженими, що було наслідком низького рівня консолідації національних політичних сил, наявної проблеми т.зв. «українського дуалізму» (деструктивного, по суті, дискурсу щодо первинності «соціального» чи «національного» визволення [5, с. 163–164]), різної (інколи ворожої) зовнішньополітичної орієнтації в умовах війни. На початковому етапі війни, у яку українське суспільство Наддніпрянщини увійшло неготовим, в умовах «паралічу» національного організованого руху пошук оптимальної стратегії дій, яка мала базуватися на усвідомленні національного інтересу, призвів лише до розколу національного суспільно-політичного табору, започаткувавши новий етап його кризи.

Як зазначав з цього приводу В. Винниченко («Відродження нації»), українська еліта з вибухом Першої світової війни опини-

лася в різних, гостро опонуючих між собою таборах, сподіваючись «на руську ласку, на німецький штик і на себе». Тобто, йшлося про провідний – «оборонський» напрям (I) зі сподіванням на малоїмовірний варіант утворення української автономії на теренах Наддніпрянщини за умови перемоги царської Росії; маловпливовий – «сепаратистський» (II) з наміром завдання військової поразки Російській імперії (найменше «з двох лих»), а також – III, пов'язаний з «українською орієнтацією», на той час найменш реальний напрям, спрямований на національне повстання (надія «на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними силами, силами своїх працюючих мас» [6, с. 39–41].

Наслідком цих реалій стало те, що на теренах Російської імперії, попри певні зусилля (наприклад, з боку ТУП, УСДРП, УСД «Спілка», УПСР, УНП, української політичної еміграції) український громадсько-політичний рух продовжував знаходитися у стані невизначеності, не зумівши сформувати, за прикладом інших поневолених народів імперії, певного організаційного центру з чіткою інтегруючою програмою політичних дій. У політичному дискурсі української еліти Наддніпрянщини й надалі вирували різновекторні настанови (від автономістсько-федералістських засад до повної суверенності України), які до того ж в умовах широко-масштабних репресій царизму проти «мазепинців», що торкнулися практично всіх (включаючи лояльного) сегментів організованого руху українства, відверто ігнорувалися з боку найпотужнішого внутрішнього союзника – «загальноросійського революційного фронту» [7, с. 12–13].

Лише Лютнева революція 1917 р., попри свою очікуваність, максимальну напругу у суспільстві, яка для революційно-опозиційних сил Росії стала значною мірою несподіванкою (наприклад, звістку про повалення самодержавства В. Винниченко сприйняв як щось нездійсненне, фантастичне [8, с. 43]) разом зі зломом імперської політичної системи, стрімкою лібералізацією суспільно-політичного життя призвела до створення цілковито нової ситуації в Наддніпрянській Україні. Перед українськими політичними силами у цей відповідальний момент історії уперше відкрилася перспектива перенесення у практичну площину програм соціаль-

ного та національного визволення, здійснення одвічної мрії української нації щодо об'єднання національного загалу у межах власної держави.

Однак, попри доволі сприятливі обставини, реалізація цих державотворчих планів була істотно ускладнена значним послабленням у роки війни українського визвольного руху, відсутністю його сталих організаційних структур та легітимних лідерів загальнонаціонального масштабу, рівнем консолідації українського суспільства, що були далекими від потреб «революційних зрушень». Про це свідчили й безпосередні учасники революційних подій, зокрема П. Феденко («загальна невідповідність України») [9, с. 62], О. Лотоцький (невтішні наслідки «кількасотлітнього національного виснаження») [10, с. 319], В. Дорошенко («революція застала нас... не свідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження») [10, с. 321].

Попри це, вже на початку березня 1917 р. у Києві заходами українських політичних партій та громадських організацій було утворено перший національний представницький орган – Центральну Раду, яка очолила державотворчі процеси й у листопаді 1917 р. своїм III Універсалом проголосила про утворення УНР (як складової «федерації рівних і вільних народів» Росії), а згідно з IV Універсалом (січень, 1918) – повну державну суверенність, територія якої поширювалася на 9 губерній Наддніпрянщини. Нового змісту у цей час набув і процес соборності, який, окрім об'єднання українських етнічних територій, був спрямований на об'єднання і консолідацію української нації, гармонізацію міжетнічних відносин, проведення необхідних реформ у політичній і соціально-економічній сферах.

У роки війни значних змін зазнала і стратегія українського політичного руху в Австро-Угорщині. На початку світового військового конфлікту тодішні обриси політичної думки західних українців зводилися до втілення звичних настанов на зламі XIX–XX ст. – об'єднання українських етнічних земель (Галичина і Буковина) на засадах національно-територіальної автономії в окремий коронний край. Майбутнє ж визволеної з-під Росії

Наддніпрянської України бачилося доволі нечітко, виходячи з «австролялістської формули». Як фокусував ці настрої відомий теоретик державотворчих процесів В. Кучабський, «дехто думав лише, щоб відірвати частину Наддніпрянщини від Росії й визволити її, прилучивши до Австрії, дехто мріяв, що Австрія створить якесь Велике Князівство Київське і злучить його унією з Австро-Угорщиною. Дехто мріяв і про те, що Австрія на відбитих від Росії українських землях збудує, навіть, самостійну українську державу й дасть їх на монарха Габсбурга. Перемішалися ось так цілком протилежні ідеї в поглядах загалу галицького українського громадянства: самостійно-державницька ідея й австрофілісько-лялістична» [11, с. 51]. Поряд з цим найбільш радикальні політичні сили (УСДП Галичини та Буковини) повсякчас порушували необхідність покладатися у справі національного визволення у всеукраїнському сенсі на власні сили («Народ український самий себе визволить власними силами і самий здобуде свою незалежність і поставить демократичну республіку України» [12]).

Згадані настанови намагалися втілювати створювані за сприяння австрійської влади (подібна практика торкалася й інших недержавних народів, зокрема поляків та чехів) цілком легальні українські політичні представницькі органи – спочатку регіональна галицько-буковинська Головна Українська Рада, а згодом – Всеукраїнська Українська Рада (ВУР), до якої увійшли як представники Галичини та Буковини, так і наддніпрянської політичної еміграції. ВУР стала першим всеукраїнським політичним представницьким органом, яка у своєму Маніфесті «До всіх народів цивілізованого світу!» (1915) проголосила про намір розв'язання «українського питання» у всеукраїнському сенсі – створення вільної, самостійної України на Сході та коронного краю (Галичина, Буковина) в Австро-Угорщині. На здійснення цих намірів була спрямована практична діяльність інституції – актуалізація в політичних колах Австро-Угорщини й Західної Європи проблеми української державності, формування відповідних національних структур, включаючи й створення першої міліарної формації – Українських січових стрільців.

Потужним поштовхом до перенесення соборницького ідеалу у сферу практичної дії в Західній Україні, кардинального перегляду

суті його державницької складової (переходу від різних форм автономії до повної державної суверенності) відбулося після падіння Російської імперії та проголошення УНР. Тобто у 1917 р. піддавстрійські українці вперше отримали доконаний факт ймовірності досягнення своєї мети, розглядаючи державне будівництво на теренах Великої України як переддень власного національного визволення. З проголошенням УНР у піддавстрійських українців уперше з'явився сприятливий зовнішній фактор, від якого вони могли і бажали отримати реальну допомогу. За цих обставин західноукраїнський політичний провід прискорює дистанціювання від офіційного Відня, наближаючись до «точки неповернення» щодо імперії Габсбургів. Уже на зламі 1917–1918 рр. з боку українського політикуму майбутнє нації бачилося за двома найбільш вірогідними сценаріями – стати рівноправним членом Австрійської федерації, а у разі розвалу імперії – самочинно проголосити українську державність, що відкривало шлях і до об'єднання з Великою Україною [13, с. 26–27, 32–33]. Каталізатором цього процесу стали не лише очікувана катастрофа Австро-Угорщини, але й небезпечна активність суміжних національних рухів (поляків, угорців, румун), які відверто претендували на українські етнічні землі монархії.

Виходячи з цього, цілком логічним бачилося те, що вже через декілька днів після проголошення ЗУНР (листопад 1918 р.) (Галичина, Буковина, Закарпаття) з її боку були розпочаті практичні кроки з утілення соборницького ідеалу – об'єднання всіх українських земель в одну державу. Здійснення цього задуму з проголошенням 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у Києві історичного Акта Злуки УНР та ЗУНР відкрило нову сторінку в героїчній боротьбі українського народу за свою державність.

Як відомо, перша спроба створення Української соборної держави Україна у 1917–1921 рр. зазнала невдачі. Упродовж наступного століття не припиняють точитися дискусії щодо уроків Української революції, причому наголошується, що однією з найсуттєвіших причин її поразки була недостатня консолідація української політичної еліти та суспільства у захисті своєї вітчизни. Натомість, ми стверджуємо, що в умовах безперервних воєн захистити Українську державу, провести необхідні реформи було майже

неможливо, адже сили агресорів-завойовників були набагато потужнішими – Червона Армія з Півночі, Біла армія зі Сходу і Півдня, Польща, Угорщина та Румунія – з Заходу і Південного заходу. Сьогодні, в умовах широкомасштабного вторгнення з боку РФ, ми маємо потужну державу, потужні Збройні сили України, неймовірну консолідацію всього українського суспільства, надійних союзників, що дає нам підстави для впевненого висновку – спільними зусиллями ми завдамо поразки російському імперіалізму, відстоїмо державність соборної України, право на існування української нації.

Бібліографічні посилання

1. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. / упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 540 с.
2. Драгоманов М. П. Литературно-общественные партии в Галиции. *Драгоманов М. П. Политические сочинения* / под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. Т. 1. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. С. 418–456.
3. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород : Др-ня «Свобода» накладом д-ра О. Цюпки, 1932; Нью-Йорк : Видавнича Корпорація «Булава», 1954. 437 с.
4. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.]. *Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. С. 276–326.
5. Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ : ІІІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.
6. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Ч. I / Репринтне відтворення видання 1920 року. Київ : Політвидав України, 1990. 348 с.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. I. 1921 (фототипічний передрук для студій). Нью-Йорк : Вид-во Чарторійських, 1969. 151 с.
8. Солдатенко В. Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. Київ : Світогляд, 2005. 349 с.

9. Феденко П. Повстання нації. Мазена І., Феденко П. З історії української революції. Прага, 1930. С. 62–94.

10. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. III. Варшава, 1934. 392 с.

11. Кучабський В. Розвиток національно-державницької думки УСС. *За волю України: Історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964.* Нью-Йорк : Вид-во Головн. Управи Братства УСС, 1967. С. 48–56.

12. Цегельський Л. Місяць з'їздів та резолюцій. *Літературно-науковий вісник.* 1913. Т. LXI. Кн. II. С. 386.

13. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Нью-Йорк–Філадельфія : Вид-во «Булава», 1960. 313 с.

ПІДХОДИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ТА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДІВ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ УКРАЇНИ (1917–1918 рр.)

Богдан Грушецький,
кандидат політичних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
доцент кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук

ORCID: 0000-0002-6483-8633; hrushetskyi_bohdan@ukr.net

На формування території сучасної України великий вплив мали революційні події 1917–1921 рр. – періоду національно-визвольної боротьби українського народу. Саме в цей час українці отримали не лише етнографічні, але й адміністративні кордони своєї території. Це було однією з головних умов здобуття суверенітету. Українці здобули можливість самоврядування на власних землях з чітко окресленими межами. Україна перетворилася з культурно-мовної у політично-адміністративну одиницю. Необхідно відзначити, що кордони в цей час лише формувалися, тому часто змінювались.

Саме тому важливим напрямом державної політики П. Скоропадського стала активна боротьба за розширення кордонів незалежної України, включення до їх складу всіх українських етнічних територій колишньої Російської імперії. В цьому питанні він логічно продовжував політику Української Центральної Ради, зокрема, бачення М. Грушевського, висловлене ще у квітні 1917 р. Наполегливо проводилася політика з долучення до України північної та південної частин Бессарабії, Холмщини, Кубані та Східної Слобожанщини, де українці становили більшість населення.

Проте принципові підходи до визначення державних кордонів України почали еволюціонувати. Якщо республіканська влада наполягала на етнографічному принципі, то гетьманський уряд вирішив, що, приєднуючи нові території до складу Української

Держави, варто керуватися не лише етнографічними, але й економічними й іншими державними принципами [1, с. 43].

Відповідно до закону 25 травня 1918 р. у разі прилучення до України зі стратегічних або інших причин нових територій, на них тимчасово мала поширюватися чинність української державної влади та її законодавства [2, с. 2]. Зокрема, наприкінці травня було ухвалено рішення приєднати до України кілька сусідніх повітів Гродненської (Більський), Мінської (Мозирський), Курської (Льговський, Дмитрівський, Суджанський) і Орловської губерній (Карачевський) [1, с. 53]. Це при тому, що у більшості цих повітів частка українців становила менш як 10%. Водночас під контроль української влади перейшли такі важливі міста, як Таганрог і Білгород.

Схожість і відмінність між політикою республіканського та гетьманського урядів щодо визначення кордонів України допоможуть з'ясувати два кейси – Криму та Бессарабії, які варто розглянути детальніше.

Щодо Криму, то з часу формування українських органів влади у 1917 р. їхнє ставлення до подальшої долі Криму декілька разів змінювалося відповідно до подій, що відбувались як на півострові, так і поза його межами. Після Лютневої революції українці, що становили майже 8,5% населення Криму та були тут третьою за чисельністю нацією, обмежилися переважно національно-культурною діяльністю. Однак після проголошення Третього універсалу Україна взяла курс на підпорядкування собі Чорноморського флоту, особовий склад якого на 65% складався з українців. Хоча Крим, згідно з Універсалом, не входив до складу УНР, з огляду на важливість Чорноморського флоту українська влада намагалася поширити свій вплив на півострові. На той час влада України проводила політику, спрямовану на підтримку кримських татар, які прагнули створити національно-територіальну автономію на півострові у складі Федеративної Російської держави.

Четвертий універсал та проголошення незалежності України змінили підходи республіканського уряду щодо Криму. Відтепер було важливо, щоб Кримська автономія мала федеративний зв'язок саме з Україною, а не з Москвою. Через це в українських урядових документах лютого 1918 р. звучить фраза про «Крим під

впливом України». Про необхідність цього стверджували й українські дипломати [3, с. 80, 87]. Звісно, у несприятливих умовах зими 1918 р., коли кримськотатарська Директорія була знищена більшовиками, а українські органи влади відступили з Києва, говорити про практичну реалізацію такого курсу було неможливо.

Шанс на його втілення з'явився після початку спільного наступу України та Центральних держав проти Росії. Кримська операція, здійснена українською армією у квітні 1918 р., продемонструвала зміну підходів республіканської влади України щодо статусу півострова. Передбачалося, що кримські татари, відповідно до свого права на самовизначення, створять за підтримки України «державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію» [4, с. 1]. Українські дипломати одразу ж розпочали відповідні консультації з зацікавленими сторонами, зокрема, Османською імперією [3, с. 87–89].

Гетьманський переворот не змінив цей курс, а лише додатково посилив. З самого початку свого правління гетьман П. Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності входження Криму до складу України. У цьому питанні він прагнув отримати згоду Німеччини, яка ще у квітні 1918 р. домоглася виведення українських військ з півострова та, натомість, здійснювала його ефективну окупацію. Завдяки комбінації дипломатичних і економічних заходів, зокрема торговельної блокади Криму, гетьманський уряд спромігся узгодити питання про приєднання півострова до України на автономних засадах. На жаль, через низку внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин реальний український контроль над Кримом тоді не був встановлений і обмежився лише кораблями Чорноморського флоту, та й то лише до кінця 1918 р. [5, с. 55–64].

Отже, в еволюції кримського питання ми бачимо тяглість у політиці республіканського та гетьманського урядів України. Не випадково П. Скоропадський, щойно прийшовши до влади, вже під час перших своїх зустрічей з німецьким послом Альфонсом фон Муммом доводив про необхідність входження Криму до складу України – це питання на той час вже стояло на порядку

денному українсько-німецьких відносин. Тож гетьманський уряд успішно довів це питання до логічного завершення.

Натомість у питанні статусу Бессарабії, яка була окупована Румунією, політика республіканського та гетьманського урядів суттєво відрізнялася. Республіканський уряд виступав за встановлення українсько-румунського кордону в Бессарабії за етнографічним принципом, закріпивши за собою землі, у яких домінувало українське населення. Центральна Рада навіть ухвалила спеціальну постанову, де категорично вимагала прилучення Хотинського повіту до України та проведення плебісциту в районах Південної Бессарабії, де молдавани не становили більшості. Питання порушувалося під час українсько-румунських переговорів навесні 1918 р., проте Румунія категорично не бажала віддавати навіть частину Бессарабії [6, с. 12; 7, с. 295].

З огляду на таку недружню позицію гетьманська влада вирішила робити рішучі кроки. Оскільки, на відміну від Центральної Ради, вона не абсолютизувала етнографічний принцип встановлення українських кордонів, було вирішено вимагати від Румунії повернення усієї Бессарабії до України на автономних засадах. Для того, щоб додати ваги своїй позиції, 11 травня 1918 р. було опубліковано наказ Ради Міністрів про заборону вивозу будь-яких товарів з України до Румунії та Бессарабії. Як ключова причина економічної блокади Румунії називалася анексія нею цього регіону [8, с. 2].

Варто відзначити, що бессарабський кейс не був вдалим для України. Румунія, попри складне економічне становище, на поступки не пішла, а наприкінці жовтня 1918 р., коли виникла потреба у переговорах України з Антантою, гетьманський уряд був змушений скасувати економічну блокаду та укласти торговельну угоду [7, с. 297].

Таким чином, ми бачимо деякі відмінності у підходах щодо встановлення кордонів України між республіканським і гетьманським урядами. Так, в основі підходу лежав етнографічний принцип – у першу чергу до України мали увійти території, де українці складали більшість населення. Проте гетьманський уряд також надавав великого значення економічному та геостратегічному

принципам. Відповідно, в період гетьманату до складу України були приєднані деякі прикордонні землі, на яких українці не становили більшості, а також велася активна діяльність щодо приєднання до України Бессарабії та Криму. Основними методами досягнення цілей для обох урядів були, передовсім, політичні та дипломатичні, проте республіканський уряд застосовував також військові методи, а гетьманський неодноразово вдавався до засобів економічного тиску.

Бібліографічні посилання

1. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. I. 790 с.
2. Державний вісник. 1918. № 8.
3. Сергійчук В. Український Крим. Вид 2-е, допов. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2013. 310 с.
4. Хомик А. Кримське питання. *Відродження*. 1918. № 23. С. 1–3.
5. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо, 2021. 125 с.
6. Галаган М. З моїх споминів. Львів : Червона калина, 1930. Ч. 4. 298 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ : Темпора, 2007. 632 с.
8. Державний вісник. 1918. № 2.

СОБОРНІСТЬ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Юрій Шайгородський,

доктор політичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
заступник директора з наукової роботи
ORCID: 0000-0003-3281-6138; 23.00.01@ukr.net

В умовах загальнонаціонального спротиву російській военній агресії особливої ваги, актуальності й практичної значущості набуває проблема консолідації українського суспільства, посилення його спроможності протистояти сучасним викликам, згуртованості у подоланні наслідків війни. Російська воєнна агресія, загроза українській державності, територіальній цілісності країни суттєво вплинули на процеси самоідентифікації громадян, мовні та релігійні вподобання, на рівень прихильності до національної культури та традицій, на зміст і структуру ціннісних орієнтацій. Необхідністю збереження та розвитку цих тенденцій, а також – законодавчого визначення «особливостей формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України» була зумовлена ініціатива 32 народних депутатів України, реалізована у формі законопроекту «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», зареєстрованого 21.11.2021 р. [1]. Законопроект опрацьовано вісімнадцятьма комітетами Верховної Ради України; 13 грудня 2022 року його підтримано голосами 322 народних депутатів; 01 січня 2023 року Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» набув чинності [2].

Цей Закон покликаний унормувати вкрай чутливу, певною мірою – суперечливу, сферу суспільного життя в його передусім

аксіологічному вимірі. Адже проблема формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної ідентичності актуалізується не лише сучасними суспільно-політичними процесами, але й викликами повоєнного відродження, прийдешніми завданнями з реінтеграції нині окупованих українських територій та їх мешканців.

На нашу думку, ключовим поняттям (за своїм світоглядним, ідейно-смісловим наповненням), своєрідним аксіологічним «стрижнем» ухваленого Закону є поняття соборності. Сутнісно, саме на забезпечення соборності як єдності й неподільності усіх територій України, як духовної єдності усіх громадян України спрямовано зміст Закону, а утвердження української національної ідентичності є не лише основним напрямом його втілення, але й – необхідною умовою суспільної консолідації. Тож очевидно, що парламентська ініціатива викликана нагальною потребою в унормуванні окреслених сфер життєдіяльності й відповідає суспільному інтересу. Разом з тим, ***окремі положення ухваленого Закону викликають певні сумніви стосовно його теоретичної обґрунтованості та ефективності законодавчо визначених механізмів практичної реалізації.***

Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» до законодавчого поля уведено низку відсутніх раніше у вітчизняному законодавстві понять, наприклад, таких як «громадянська стійкість», «оборонна свідомість». Здійснено також спроби законодавчого розмежування понять «української національної ідентичності» та «української громадянської ідентичності», «військово-патріотичного виховання», «громадсько-патріотичного виховання» та «духовно-морального виховання» тощо.

Законодавець не врахував, що, з одного боку, в соціогуманітарних науках відсутнє усталене поняття національної ідентичності (що зрозуміло, оскільки існують не лише різні підходи, але й різні критерії її (ідентичності) визначення), а з другого – питання ідентичності для нашого суспільства надзвичайно чутливе, оскільки його підґрунтям є й етнічні, й мовні, й конфесійні, й культурні, й регіональні, й інші особливості. Саме тому законодавче унормування понять «української національної ідентичності» та «української

громадянської ідентичності» є (і навіть після ухвалення Закону – залишається) дискусійним.

Дещо штучним вбачається й спроба розмежування понять «військово-патріотичного виховання» та «громадсько-патріотичного виховання», тим паче, що нині чинним Указом Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» [3] визначено сутність і конкретизовано напрями діяльності держави й суспільства з реалізації «національно-патріотичного виховання». Варто зазначити, що президентським Указом не лише обґрунтовано поняття «національно-патріотичного виховання», але (що є вкрай важливим) визначено його мету, потреби, шляхи та механізми реалізації. До того, на виконання Указу Президента України Кабінетом Міністрів розроблено й затверджено відповідною постановою [4] конкретний «План дій» щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання, який розрахований на період до 2025 року, а також – розпорядженням Кабінету Міністрів України ухвалено «Концепцію Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання» [5]. І згаданим Указом Президента України, і наведеними урядовими нормативно-правовими актами, і постановою Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» [6] передбачено конкретні дії стосовно реалізації саме «національно-патріотичного» виховання. У цьому сенсі, уведення в законодавче поле нових (і мало розкритих у Законі) понять «військово-патріотичного виховання» та «громадсько-патріотичного виховання» вбачається малопродуктивним.

Це саме стосується окремих понять, які використовуються в законодавчо визначених формах і напрямках реалізації Закону. Наприклад, у законодавче поле уведено поняття «онлайн-інструментів». У тексті Закону поняття «онлайн-інструментів» згадується вісім разів, обов'язок участі у створенні «онлайн-інструментів» утвердження української національної та громадянської ідентичності» ставиться перед сімома органами центральної виконавчої влади [2, ст. 14, 15], разом з тим визначення поняття «онлайн-інструментів» Закон не містить. Зазначимо, що поняття «онлайн-інструментів» відсутнє й в інших вітчизняних нормативно-право-

вих актах. Щоправда, в практиці освітньої, фінансової, інформаційно-комунікативної, бізнес-діяльності тощо близьке за змістом поняття використовується для позначення низки інтернет-застосунків, інших засобів інтернет-технологій та отримали загальну умовну назву «онлайн-інструментів». Ідеться, наприклад, про онлайн-інструменти для відеозв'язку (Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, Discord та ін.), для створення презентацій (Canva, Microsoft PowerPoint, Prezi, Keynote, Haiku Deck та ін.), для створення інтерактивних вправ та ігор (Kahoot, Flipgrid, Wooclap) тощо. Тобто, з тексту Закону, попри неодноразове згадування, не зрозуміло – використання (створення) яких саме «онлайн-інструментів» утвердження української національної та громадянської ідентичності» вимагається та законодавчо унормовується.

На нашу думку, відсутність наукової обґрунтованості багатьох із використаних у Законі понять, певна термінологічна невизначеність, своєю чергою, можуть призвести до невизначеності правової, породити через неоднозначність правових норм варіативність їх застосування.

На особливу увагу, в контексті теми нашої наукової конференції, заслуговують реалізовані в Законі підходи стосовно визначення й трактування, на наш погляд, ключових (ціннісних) понять. Законом вони визначені як «основні суспільно-державні (національні)» цінності: соборність, самобутність, воля, гідність [2, ст. 6, п. 3]. Наведемо визначення цих понять у повному викладі й звернемо увагу на їх (здебільшого) декларативний характер, гасловий зміст, належність (переважно) до морально-філософських та соціально-психологічних, а не нормативно-правових категорій: «1) соборність – єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян України незалежно від національності та віросповідання, спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави; 2) самобутність – національна ідентичність, неповторність, оригінальність, які виявляються окремою особою чи групою осіб у ментально обумовленому художньо-мистецькому світосприйнятті, національно прийнятних способах

спілкування, діяльності, поведінки. Самобутність українського народу визначається його історією, культурою, традиціями та українською мовою; 3) воля – здатність, намір, кероване намагання, прагнення досягти мети. Проявом волі українського народу є героїка боротьби за незалежність України, прагнення до самостійності, невпинний пошук шляхів досягнення свободи; 4) гідність – відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій, усвідомлення власної ваги та громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві» [2, ст. 6].

Виникають закономірні питання: чи можливо нормативно-правовим актом, яким є закон України, визначити міру «справжності» суверенітету, «процвітання» держави, рівень «оригінальності» «художньо-мистецького світосприйняття», зафіксувати «намір», визначити «керованість намагання» й «прагнення досягти мети», «усвідомлення власної ваги» у «міжнародному співтоваристві» тощо? Тобто, неоднозначність, як відсутність чіткості правових норм, їх непередбачуваність призводять до юридичної невизначеності й багатозначності трактування. Очевидно, що в нормативно-правових актах такий підхід є малопродуктивним.

На наш погляд, суперечливими й такими, що потребують уточнення, є норми Закону, якими визначаються поняття «інститути громадянського суспільства». В Законі це – «неприбуткові організації, що діють відповідно до законодавства України» [2, ст. 1.1.9]. Тобто, законодавче визначення цього поняття, з одного боку, суттєво розширює коло організацій, які можуть бути віднесені до категорії «інститутів громадянського суспільства», а з другого – нівелює критерії, за якими донині організації недержавного сектору класифікувалися як «інститути громадянського суспільства». На наш погляд, така законодавча новація може призвести до посилення правової невизначеності, ускладнити процеси розбудови інститутів громадянського суспільства, їх взаємодію з центральними та місцевими органами влади та вплинути на регуляторні механізми цієї взаємодії.

Певною поверховістю характеризується й визначення в тексті Закону терміна «волонтер» [2, ст. 1.1.2], адже посилання на його вживання у значенні, наведеному в Законі України «Про волон-

терську діяльність» [7], а також внесення відповідних змін до статті 1.3 [7, ст. 1.3] Закону (без сутнісних ознак діяльності з «утвердження української національної та громадянської ідентичності») суперечать розлогу визначенню терміна «волонтер сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності» в Законі «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Крім того, у згаданому Законі [2, ст. 23] поняття «фахівці» та «волонтери» у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності використовуються як тотожні, що може ускладнити їх спільну діяльність та взаємодію з іншими суб'єктами цієї діяльності.

Окремі положення Закону за формою та змістом є декларативними й емоційно забарвленими, що ускладнюватиме регулювання сфери відносин на яку спрямовано дію Закону, наприклад: побудова «процвітаючої» демократичної національної держави [2, ст. 6.1.3.1], «ментально обумовлене художньо-мистецьке світосприйняття», «національно прийнятні способи спілкування, діяльності, поведінки» [2, ст. 6.1.3.2], «прагнення досягти мети», «невпинний пошук шляхів досягнення свободи» [2, ст. 6.1.3.3], «відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій» [2, ст. 6.1.3.4], формування «любви до України» [2, ст. 9.4.1], формування «особистої психологічної та духовної стійкості, проактивної життєвої позиції та усвідомленої громадянської відповідальності» [2, ст. 9.5.4] тощо. Ці та інші приписи Закону, у разі їх застосування (та/або за необхідності встановлення фактів їх недотримання), очевидно буде складно використати у юридичній практиці.

Переважно суб'єктивними, такими, що позбавлені правового змісту й лише побічно стосуються результативності, є унормовані статтею 12 «Ключові індикатори ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [2, ст. 12]. До «ключових» індикативних показників віднесено, зокрема: «збільшення кількості громадян, які пишаються своїм українським походженням та/або громадянством», «збільшення кількості громадян України, залучених органами державної влади та органами місцевого самоврядування

до процесу формування політики та прийняття управлінських рішень», «підвищення серед громадян України та закордонних українців рівня знань про видатних особистостей українського державотворення» тощо.

Очевидно, що такі «параметри» вкрай складно вимірюються, а соціологічні виміри (які як критерії пропонуються, наприклад, в п. п. 4, 8, 20 ст. 12) або ж критерії на кшталт «збільшення кількості громадян України та закордонних українців, які подорожують у межах території України з пізнавально-рекреаційною метою» (п. 5), «збільшення кількості громадян України, які беруть участь у голосуванні під час виборів та референдумів» (п. 6), «збільшення обсягів україномовного інформаційного та культурного продукту» (п. 11), «збільшення відвідуваності закладів, що популяризують культурні надбання українського народу» (п. 14) або ж «збільшення кількості осіб, які щороку приймаються в добровільному порядку на військову службу (за контрактом)» (п. 19), «покращення екологічної ситуації в Україні» (п. 22) тощо можуть бути результатом впливу інших, не пов'язаних з дією цього Закону, чинників.

На нашу думку, заслуговують на увагу й детальний аналіз (з урахуванням практики застосування) визначені Законом форми, засоби та механізми реалізації його положень. Наприклад, Законом покладено на Кабінет Міністрів України обов'язок затвердження «Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності» [2, ст. 15.1], «Державної цільової програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності» [2, ст. 15.1.3], а розроблення цих документів – на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Крім того, Законом покладено на Кабінет Міністрів України затвердження пріоритетів державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [2, ст. 4.3]. Разом з тим, згідно зі ст. 85.6. Конституції України «затвердження загальнодержавних програм» належить до повноважень Верховної Ради України, а не Уряду.

Законом передбачено створення мережі «закладів сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності» [2,

ст. 22]. До цих закладів Законом віднесено «заклади освіти, заклади культури, молодіжні центри, інші заклади, які здійснювали діяльність з національно-патріотичного виховання, військово-патріотичного виховання та/або громадянської освіти до набрання чинності цим Законом, а також заклади, утворені після набрання ним чинності» [2]. Очевидно, ця норма Закону потребуватиме уточнення, оскільки діяльність освітніх, культурних та інших закладів спрямована на реалізацію законодавчо визначених (відповідними Законами) функцій, а зміни до чинного законодавства, упроваджені Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [2, розділ VI], цих функцій не стосуються.

У цьому ж контексті варто звернути увагу на те, що ухвалений Верховною Радою Закон України вносить зміни до десяти інших законів України, які стосуються законодавчого регулювання різних сфер суспільних відносин. Разом з тим, визначаючи, наприклад, «особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України» [2, преамбула], неодноразово актуалізуючи цю проблему в тексті Закону (зокрема, в частині приписів центральним органам виконавчої влади), законодавець не вніс змін до Закону України «Про національну безпеку України» [8], яким визначено основи та принципи національної безпеки й оборони, цілі та основні засади державної політики в цій сфері.

Окремої уваги, на наш погляд, потребує й питання законодавчого визначення форм практичної реалізації положень Закону. Закон зобов'язує Кабінет Міністрів України утворити Координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності та затвердити Положення про неї [2, ст. 15.1]. Низкою статей Закону визначаються функції та повноваження цієї (і створених при місцевих державних адміністраціях та органах місцевого самоврядування) координаційної ради. Згідно з вимогами іншої статті Закону, протягом одного року з дня набрання ним чинності, ця Координаційна рада утворюється «на базі Міжвідомчої комісії з питань національно-патріотичного виховання»

(розділ VII. Прикінцеві та перехідні положення). Водночас Законом визначено, що «Координаційна рада з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності – постійно діючий консультативно-дорадчий орган, утворений при Кабінеті Міністрів України, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевому органі виконавчої влади, органі місцевого самоврядування» [2, ст. 1.11]. Очевидно, що на рівні законодавчих визначень та унормованого порядку формування цього «консультативно-дорадчого органу» існують певні розбіжності. Крім того, варто врахувати, що згідно зі ст. 48 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» питання про утворення та ліквідацію тимчасових, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів для здійснення своїх повноважень є виключною компетенцією Уряду.

Варто також зазначити, що змістом окремих норм Закону ототожнюються повноваження органів місцевого самоврядування та повноваження органів виконавчої влади. Такий підхід суперечить правовій природі місцевого самоврядування як децентралізованої системі органів публічної влади на місцях, а також – принципам децентралізації.

Звернімо увагу на те, що проектом Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [1] ініціаторами його прийняття пропонувалося створення «Національної комісії з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності» як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України [1, ст. 14]. Пропонувався порядок формування цього новоствореного центрального органу виконавчої влади, визначення структури та штатного розпису його апарату [1, ст. 15]. Крім того, передбачалося, що «Голова та члени Національної комісії, працівники апарату Національної комісії є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження відповідно до цього Закону та Закону України "Про державну службу"» [1, ст. 15.5], а також – пропонувалося визначити «умови праці та її оплати, надання відпусток, питання соціального захисту працівників Національної комісії» [1, ст. 15.6].

Щоправда, такий, запропонований ініціаторами, підхід до адміністрування процесу реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності та його координації законодавцем не був підтриманий.

У цьому контексті варто звернутися до сумнозвісного досвіду ухвалення й реалізації іншого Закону України – «Про захист суспільної моралі», норми якого теж містили вимогу створення «Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі» з повноваженнями центрального органу виконавчої влади, зі штатом, з законодавчо визначеним наданням статусу державних службовців штатним працівникам, з регіональними представництвами тощо. Закон було ухвалено Верховною Радою України в листопаді 2003 року [9]. На вимогу ст. 22 цього Закону, постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1550 «Про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі» було затверджено положення про Комісію та визначено її функції як постійно діючого державного й експертного контролюючого органу. На жаль, за роки, що минули з часу ухвалення Закону і відповідного рішення про створення Комісії, остання нагадувала про себе лише у зв'язку зі зміною її складу і керівництва, поки 27 травня 2015 р. вона не була ліквідована постановою Кабінету Міністрів України [10, с. 138–139]. Мета, визначена Законом, досягнута не була, а сам Закон України «Про захист суспільної моралі», згідно з рішенням Верховної Ради України, в грудні 2022 року втратив чинність.

На завершення наголосимо, що регулювання сфери суспільних відносин, які впливають на формування та здійснення державної політики з утвердження української національної ідентичності, на участь закордонних українців, громадян України та їх об'єднань в утвердженні національної ідентичності, на стан національної безпеки України, є вкрай важливим чинником консолідації суспільства, української соборності як неподільності усіх територій України та духовної єдності українства, як аксіологічного явища.

Водночас звернімо увагу й на те, що, порівняно з правотворчістю, суспільні відносини розвиваються динамічніше й інтенсивніше, саме тому в нормативно-правових актах, особливо в

законах, закріплюються, як правило, найважливіші концептуальні положення, засади правового регулювання відповідних суспільних відносин. Ефективність реалізації правових норм значною мірою залежить від здатності пізнання, виявлення й встановлення тих смислів та основних ідей, які сутнісно закладені в нормативних юридичних приписах. (Це те, що Ш. Монтеск'є назвав «духом законів», або ж – «загальним духом народу» і вважав, що спотворювати загальний дух набагато небезпечніше, ніж змінювати окремі настанови [11, с. 263–264]). Саме тому, на наш погляд, смисловою основою змісту Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» є концептуалізація ідеї соборності України через окреслення теоретичних підходів й визначення можливих шляхів та стратегічних напрямів суспільного розвитку, ключових факторів забезпечення стійкого розвитку соборної України в майбутньому.

Очевидно, що з ухваленням Закону (побіжний аналіз змісту якого здійснено) робота законодавців над ним та його реалізацією не припиняється. Суспільне життя й результати його дослідження мають стати (й очевидно – стануть) підставою для внесення тих чи тих змін до чинного законодавства, його удосконалення й удіповіднення суспільним потребам, породженим передусім героїчним спротивом рашистській війсьній агресії та повоєнними викликами українського державотворення.

Бібліографічні посилання

1. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : проєкт Закону України (вноситься народним депутатом України Моканом В. І. та іншими народними депутатами України). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1044885> (дата звернення: 25.12.2022).

2. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#top> (дата звернення: 17.01.2023).

3. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18.05.2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення: 25.12.2022).

4. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.01.2023).

5. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 1233-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152-2022-%D0%BF#n15> (дата звернення: 25.12.2022).

6. Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Постанова Верховної Ради України від 12.05.2015 р. № 373-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-19#Text> (дата звернення: 17.01.2023).

7. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#n84> (дата звернення: 17.01.2023).

8. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 17.01.2023).

9. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 р. № 1296-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15/print> (дата звернення: 17.01.2023).

10. Шайгородський Ю. Ж. Українські ЗМІ в утвердженні суспільної моралі. *Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 131–165.

11. Монтескьє Ш. Л. О духе законів. Москва : Мысль, 1999. 674 с. (Из классического наследия).

СОБОРНІСТЬ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Оксана Зорич,

кандидат політичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
старший науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0001-8640-9760; zorich@ukr.net

З-поміж низки націєтворчих ідей соборність, безперечно, належить до однієї із найбільш давніх і, разом із тим, важливих тем українського державотворення. Так, новочасний етап відродження незалежності Української держави на початку 1990-х рр. супроводжувався численними дискусіями довкола смислового наповнення концепції соборності, що зводилося до питання: як можлива єдність української політичної нації у всьому багатоманітті її етнічних, мовних, релігійних, культурних та інших вимірів? Стратегії й тактики відповіді на це питання у різних публічних акторів (політичних діячів, представників великого бізнесу, громадянського суспільства, міжнародних організацій тощо) у різний період часу були різними. Від ідей федералізації В. Чорновола та живого ланцюга 1990 р., що символізував єдність та непорушність українських східних та західних земель, до сьогодення, коли українці постали перед новими викликами в умовах війни Російської Федерації проти України.

Важливо також, що спектр проблем, що дискутувався у публічному просторі під титулом «соборність», був масштабним та багатогранним – від консолідації довкола ідеї всебічного відродження української нації у суверенній та незалежній країні до цілком конкретних тем, як, наприклад, курс на євроатлантичну інтеграцію, мовне питання, статус етнічних меншин, створення єдиної помісної Православної церкви, розвиток громадянського суспільства тощо. У цьому контексті на початку 1990-х рр.

соборність у публічному дискурсі була актуалізована як «парасольковий» термін, який об'єднував ключові аспекти життєдіяльності української нації – мову, віру, геополітичний вибір тощо.

Показово, що на початку 1990-х рр. активізувалася робота численних громадських організацій патріотичного спрямування, що починали свою роботу як неінституціоналізовані опозиційні осередки інтелігенції ще в Радянському Союзі. Так, зокрема, Українська Гельсінська спілка ставила перед собою мету визнання України як суверенної європейської держави, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка прагнуло всебічного відродження й утвердження української мови в Україні й серед українців зарубіжжя, Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» було ініціатором утворення Антикомуністичного Антиімперського Фронту, Спілка незалежної української молоді виступала за застосування форм ефективної участі громадськості в законотворчому процесі з питань, що пов'язані із захистом прав та основоположних свобод людини тощо.

Активна участь патріотичної інтелігенції в утвердженні демократичного режиму в Україні мала своїм наслідком перетворення окремих громадських об'єднань у політичні партії. Така трансформація відбулася, зокрема, із Українською Гельсінською спілкою, на базі якої була утворена «Українська республіканська партія» (1990 р.). Аналогічним чином громадсько-політична організація «Народний Рух України за перебудову» була переформатована в альтернативну щодо КПРС політичну силу – політичну партію «Народний Рух України» (1993 р.). Головною метою діяльності НРУ було «відновлення державної незалежності України, створення ненасильницькими засобами демократичної парламентської республіки» [1, с. 269].

Разом із тим, багатовимірність концепції соборності стала початком застосування маніпулятивних технологій для конструювання політичних проєктів, спрямованих на розбалансування націєтворчих ідей – спочатку світоглядно, а згодом і практично. Зокрема, від початку 1990-рр. в Україні стабільно зростала кількість громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Так, якщо у 1995 р. в Україні функціонували одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-

культурних російських товариства [2, с. 36], то за неповних десять років, станом на кінець серпня 2014 р., в Україні діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них, зокрема, Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руська Рада України» (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руський Рух України» (1999 р.), Громадська організація «Російська община України» (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація «Росіяни України» (2005 р.), Громадська організація «Фонд «Руські збори» (2009 р.) тощо.

Ці та інші проросійські структури переважно позиціонували себе як організації «соотечественников», не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. Ключовою передумовою появи цих організацій у післяперебудовчий період в Україні стала зміна панівного статусу росіян у політичному та культурному просторі: фактично з домінантною більшістю, привілейованою, «титульною» нацією, що була «першою серед рівних», вони перетворилися на меншину у новоствореній Українській державі. Сприйняття українців як вторинного етносу, нездатного на самостійні політичні дії, втратило свої логічні та історико-політичні підстави. Росіяни, що мешкали на території України, зіштовхнулися із реаліями, які О. Майборода кваліфікував як «випадок самоорганізації групи в умовах зміни її політичного статусу, коли група-представник панівної більшості наддержави перетворюється на етнічну меншину в новоутвореній національній державі» [3, с. 4].

Прецеденти непрямого, завуальованого впливу на свідомість громадян від імені «ідеологічно незалежних» організацій громадського сектору відкривали безліч можливостей для політичних спекуляцій довкола тем національної історії, культурної традиції, територіальної цілісності та перспектив розвитку українського суспільства. Саме тому громадські організації перманентно перебували у центрі уваги політичних сил та часто здійснювали свою роботу під тиском значної інструменталізації, коли від їх імені висловлювалася «суспільна думка» з того чи іншого питання,

визначалися «свої» та «чужі» в геополітичних орієнтирах, виокремлювалася «історична правда» та «історичні наклепи», розрізнялися «ідоли» та «ідеали» у колективному «я» українського народу.

Однією із провідних тенденцій у цьому контексті стала мімікрія – уподібнення (чи навіть єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Цей «тренд» не оминув також вище керівництво країни. У 1995 р., під час святкування Дня Незалежності, Президент України Л. Кучма, серед іншого, заявив: «В Україні національна ідея не спрацювала». Паралельно із цим, в Україні упродовж 1990-х рр. неухильно зростала кількість громадських організацій т. зв. «соотечественников», що систематично апелювали у своїй роботі до теми мовної, культурної, історичної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. У назвах та офіційних документах цих громадських організацій часто фігурували такі поняття, як «Русь», «Руський рух», «Руська рада», «Руські збори» тощо. Провідним завданням цих організацій було створення видимості масового проросійського руху, що спочатку маскувався під виглядом руху за захист російської мови. Також ці організації виконували й ідеологічну роботу: поширювали проросійську агітацію, де-факто відстоювали російську культурну гегемонію в Україні.

Поступово інструменти, що були застосовані для розмивання кордонів громадянської ідентичності та соборності української нації, ускладнювалися та множилися. Крім риторично-пропагандистських, до них були долучені інституційні та посадові, зокрема, лобювання на посади очільників громадських організацій осіб, лояльних до ідей т. зв. культурної асиміляції українців. Керівні посади в цих організаціях обіймали не прості громадські активісти, а діячі зі солідним політичним реноме, які мали досвід ідеологічної роботи у формуванні колективних цінностей та орієнтацій населення. Так, наприклад, «Конгрес руських общин Криму» очолював депутат Верховної Ради автономії, колишній кандидат на посаду кримського президента С. Шувайников. А колишній лідер «Російської общини Криму», С. Цеков – член Все-світньої координаційної ради російських співвітчизників (2007–2014 рр.) – поєднував адміністративну роботу в громадському

секторі із партійною розбудовою: у 2003–2005 рр. він обіймав посаду заступника голови партії «Руський блок», а з 2010 р. був заступником голови партії «Руська єдність». С. Цеков, зокрема, пропагував ідеї надання українській і російській мовам рівного конституційного статусу, пріоритетного розвитку стратегічного партнерства України з учасниками Єдиного економічного простору з перспективою підписання нового Союзного договору, переходу України до федеративної форми державного устрою.

Ідея соборності таким чином поступово вводилася в контекст реконструкції СРСР. Особливим внеском в утвердження цієї картини світу, стало, зокрема, те, що власну реінкарнацію на українських теренах пережила Ленінська Комуністична Спілка Молоді України – всеукраїнська молодіжна організація, що існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1919–1991 рр. та відновила свою роботу в незалежній Україні у 1997 р. Прикметно, що, замість забуття в умовах незалежності Української держави цю організацію чекала активна підтримка на вищому державному рівні на початку 2000-х рр. Так, у 2004 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 1559-IV «Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю», у якій, зокрема, було зазначено, що «26 червня 2004 р. виповнюється 85 років з дня заснування комсомолу України, школу якого пройшли мільйони юнаків та дівчат. Чимало з них і сьогодні працюють на справу розбудови незалежної Української держави... комсомольські організації виховували у підростаючого покоління любов до Батьківщини, повагу до старших, сприяли виробленню у юнаків та дівчат активної життєвої позиції» [4]. Такий історичний сумбур, що був запропонований як обґрунтування доцільності відзначення 85-річчя ЛКСМУ на державному рівні, змішував патріотичні почуття з історичним минулим радянської України, культивував образ Батьківщини в історичному контексті існування СРСР, що не мало жодного логічного та історичного зв'язку із дійсним міжнародним статусом України як незалежної та суверенної країни. Власне, цей законодавчий акт був яскравим прикладом чергового офіційного акту деструкції ідеї соборності Української держави. При цьому,

активісти комсомолу на сайті ЛКСМУ зі зразковим ентузіазмом оновлювали інформацію про «збірну галицьких фашистів», збирали кошти на відновлення пам'ятника Леніну, характеризували Україну як державу, в якій підтримується та процвітає фашизм і расова нетерпимість тощо.

Інший показовий приклад – Всеукраїнська громадська організація «Правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна» (2009 р.), яку очолював один із представників Партії регіонів – В. Колесніченко, активісти якої активно виступали за надання державного статусу російській мові в Україні, а голова організації став ініціатором зміни законодавства щодо регулювання статусу мов в Україні. У червні 2012 р. Верховна Рада України ухвалила у першому читанні т. зв. скандальний мовний законопроект, авторами якого були В. Колесніченко та С. Ківалов. Законопроект, серед іншого, передбачав використання державними установами на офіційному рівні мов національних меншин, якщо вони становлять не менше 10% населення території [5]. Така відданість великодержавним ідеям не могла лишитися непоміченою з боку вищого керівництва сусідньої держави: 2008 р. Д. Медведєв нагородив В. Колесніченка орденом Дружби, а у 2013 р. – медаллю ім. О. Пушкіна за особливі заслуги. З не меншим запалом питання мови постало у Маніфесті Всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнський громадський рух «Український вибір» (до якої мав відношення один з одіозних діячів українського політикуму – В. Медведчук), у якому, зокрема, стверджувалося, що Україна – двомовна країна, а отже, українські громадяни повинні мати право на друге громадянство.

Таким способом здійснювалася пропагандистська робота щодо підриву соборності України. Власне, технології та гасла, що були застосовані в цьому напрямі, були політичним механізмом деструкції громадянської ідентичності українців ще на етапі її становлення. Найбільш виразно ця технологія була застосована під час виборчої кампанії 2004 р. та з більшою чи меншою мірою упродовж наступних передвиборчих періодів, коли в інформаційному просторі країни фігурували карти із розподілом України на різні регіони, які нібито мають різну цінність. Ці провокації мали

на меті дискредитувати локальні спільноти в очах один одного та спровокувати громадянське протистояння на основі ідеологічних кліше зовнішньополітичного вибору українців – або Росія, або Європа. У такий спосіб в українському суспільстві за посередництва громадських організацій та окремих політичних діячів укорінювались ідеї автономізації та незалежності окремих регіонів країни, а основи соборності українців ставилися під знак запитання та/або нівелювалися.

Таким чином, спекулятивні дискусії, дискримінаційна риторика довкола концепції єдності української політичної нації з плином часу трансформувалися у політичну технологію підриву соборності України, зокрема, на рівні популяризації ідеї «несумісності» та «взаємовиключності» Заходу і Сходу України, їх економічних, культурних, зовнішньополітичних орієнтирів. Політичні маніпуляції, помножені на істотні фінансові та організаційні ресурси, призвели до зародження і посилення регіональних політичних режимів, актуалізації дезінтеграційних сепаратистських політичних проєктів, що в підсумку результувалися низкою політичних криз у новочасній історії України – аж до початку великої війни 2022 року.

Отже, якщо на початку 1990-х рр. ми можемо говорити про те, що соборність була переважно метою, світоглядним горизонтом соціокультурної самоідентифікації українців, то вже у 2000-х роках актуалізувався новий тренд – ідея соборності інструменталізувалася та стала предметом для численних маніпуляцій, зокрема в контексті популяризації ідеї штучного, несумісного та контрпродуктивного об'єднання різних територій у межах новочасної України. Ідея соборності, таким чином, поступово була введена у конфліктогенний контекст, провідним трендом стала спекуляція довкола теми соборності – її цінність мінімізувалася, конструкт соборності позиціонувався як штучний, а отже – несуттєвий та маргінальний для української нації.

Це дає підстави для констатації щонайменше двох концептуальних парадигм у розумінні та інтерпретації концепції соборності – умовно їх можна назвати «конструктивною» (консолідуючою) та «деконструктивною» (інструментальною, дезінтегруючою). Посту-

пово ідея соборності, що виступала рушійною силою суспільних трансформацій, видозмінилася: від загальнофілософської, соціально-політичної категорії, що позначала єдність та суверенність української нації, вона стала передовсім семантичним ядром у практиках політтехнологічного маніпулювання.

Бібліографічні посилання

1. Статут Народного Руху України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 230–274.

2. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культурів. 1995. № 1.

3. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). Київ, 1999. 28 с.

4. Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю : Постанова Верховної Ради України від 02.03.2004 № 1559-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1559-15> (дата звернення: 30.01.2023).

5. Рада прийняла у першому читанні скандальний закон про мови. URL: <https://tyzhden.ua/rada-pryjniala-u-pershomu-chytanni-skandalnyj-zakon-pro-movu/> (дата звернення: 30.01.2023).

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРІЇ

Віталій Космина,

доктор історичних наук, доцент,
Таврійський національний університет
імені В. І. Вернадського,
доцент кафедри філософії та історії

ORCID: 0000-0002-0911-5854; kosmyna.vitalii@tnu.edu.ua

Поняття «соборність України» традиційно трактується як проголошення свого часу заклик до збирання усіх етнічних українських територій в одній державі або як єдність усіх територій Української держави. До такого, загалом політичного, тлумачення цього поняття спонукає сама етимологія терміна «соборність». У т. 5 «Етимологічного словника української мови» походження слів «собор», «соборний», «соборність» пояснюється запозиченням зі старослов'янського **съборъ** («зібрання; рада; збори духовенства, богослужіння»), утвореного з префікса **съ-** «з» і основи **бор-**, пов'язаної з **брати** «брати». Відтак і в різних словниках «соборність» зазвичай розуміється як «єдність усіх територій тієї чи іншої держави», а «соборний» – як «об'єднаний, неподільний» [1, с. 340–341; 2, с. 1352].

І саме в такому значенні поняття «соборність України» з кінця XIX ст. почало вживатися І. Франком та іншими українськими мислителями і політичними діячами. Сенс був один: зібрати у власній, українській, державі етнічні українські землі, що на той час перебували під контролем Російської й Австро-Угорської імперій. Але для цього необхідно було ще вибороти їхню незалежність. У практичну площину реалізація гасла «соборної України» перейшла після того, як Наддніпрянина, а згодом і Західна Україна проголосили свою державність. Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року символічно увінчав (хоча і ненадовго) практичне його втілення. «Збирання» українських земель до купи (в межах УРСР) зайняло десятиліття, а наприкінці XX століття й

Українська держава проголосила свою незалежність. Після цього вже збереження її єдності та незалежності стало предметом турботи політичних сил та об'єктом осмислення з боку науки й публіцистики. Врешті-решт, у 1999 р. було запроваджено державне свято – День Соборності України, що відзначається 22 січня.

Тут також «соборність» розумілася як політична категорія, а саме: як територіальна єдність держави. Внаслідок російської збройної агресії з 2014 р. ця територіальна єдність України була порушена, а проблема відновлення соборності (територіальної цілісності) України набула нової політичної гостроти. В умовах повномасштабного російського вторгнення 2022–2023 років поняття відновлення соборності і поняття виживання Української держави взагалі стали синонімами.

Однак поняття «соборність» взагалі-то не обмежується політичним (державно-політичним) контекстом його застосування. Воно саме по собі має значно глибше смислове наповнення, до якого в майбутньому нам доведеться звернутися, в тому числі задля прискорення інтеграції українського суспільства й успішного його протистояння зовнішнім, а можливо – і новим внутрішнім, викликам.

І це смислове наповнення проступає, коли ми звернемося до цивілізаційного аналізу історії. Такий аналіз якраз передбачає виявлення базових смислових структур цивілізації, а ті визначаються передусім релігійними системами комунікацій.

Адже саме релігія формує той «символічний смисловий універсум», що надає високі («сакральні») смисли життю й діяльності як індивіда, так і суспільства зі всіма його інституціями. Цьому сприяють відображені в сакральних текстах специфічна «картина світу» (співвідношення між Божественним, Світом і Людиною, походження і будова Світу, місце, роль і призначення Людини в ньому) та віровчення або вчення про спасіння (суть спасіння і шлях Людини до нього). Таке віровчення вирішальним чином впливало на формування моралі з її кодом розрізнення людських учинків на бажані й небажані, тобто, такі, що відкривають шлях до спасіння чи, навпаки, перекривають.

У християнстві найважливішим сакральним текстом є Святе Письмо – Біблія, передусім Новий Заповіт. Але для Православної й Католицької церков не менш важливим є Святе Передання. Це сукупність повчань і приписів, які вважаються одкровенням Бога, що отримане в усній, а не в письмовій формі. Сюди входять Символ віри, рішення Вселенських соборів, життя святих, твори отців церкви та визнаних богословів, але також і саме Святе Письмо, зміст якого спочатку передавався в усній формі.

І вже у Символі віри, доповненому Константинопольським собором християнської церкви (381 р.), ми стикаємось із поняттям «соборності». 9-й його член гласить: «(Вірую) В Єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву». Тут «соборна» означає «всецілісна, всеповна» (*гр. мовою* – «кафолична») [3].

Але особливим змістом категорія «соборність» наповнювалась у релігійній культурі і світовідчутті православних віруючих. Тут варто згадати, що Православна церква не просто підпорядковує Святе Письмо Святому Переданню, але останнє (передусім рішення I–VII Вселенських соборів) вважає завершеним. Відтак на зміни в суспільстві, що відбувались у Візантії чи в східнослов'янському світі, вона не реагувала змінами у власній системі комунікацій. Навпаки, залишаючись на підкреслено ортодоксальних позиціях середини I тис. і вбачаючи в цьому ознаку своєї особливої святості, вона не дозволяла собі «опускатися» до регулювання конкретних (і змінюваних) «земних» політичних, економічних, соціальних процесів у суспільстві, як це робила Католицька церква.

Вона прагнула зберегти за собою універсалістський і незаземлений характер місії спасіння, роль істинної Всеєдиної церкви. Ця її «нерозкритість», навіть недомовленість, мала принаймні два далекосяжні наслідки. По-перше, вона свого часу дозволила православ'ю успішно інтегруватись у культурний і ментальний світ язичницької Русі не шляхом повної заміни старих образів новими, а шляхом нашаровування, додавання нового до старого. Старі язичницькі боги були замінені (а скоріше «переінтерпретовані») християнськими святими, язичницькі свята і обряди – християнськими святами й обрядами. При тому, що картина світу була зовні замінена новою,

найважливіші смислові установки в релігійних комунікаціях залишалися незмінними: страх перед богами (тепер – Богом) і обряди з їх «зادобрування». «Страх майте Божий у серці своїм і милостиню чинить щедрю», – повчав своїх дітей Володимир Мономах [4]. Дотримання ж церковних обрядів стало головною формою проявів «набожності» віруючих і релігійних комунікацій у всьому суспільстві.

По-друге, брак теологічних інтерпретацій тих чи інших явищ у суспільному житті (а на Русі аж до нового часу пошуки в галузі теології взагалі не здійснювались і диспутантам із конфесійних питань радили звертатися «до греків») з лихвою «перекривався» православним трактуванням спасіння відповідно до певної картини світу. Мовляв, Христос, спокутувавши гріх людський і примиривши людей з Богом, повернув людську природу до первозданного ества й цим з'єднав її з божеською, внаслідок чого божеське ество оповило людське, людині було дароване спасіння, вічне життя в Богіві, вже тут, серед скорбот, і в майбутньому віці, в житті воскресіння. Отже, писав С. Булгаков: «Спасіння загальне є обоження людського ества; спасіння особисте є засвоєння цього дару особистим подвигом» [5, с. 131–132]. «І Христова благодать усю землю обняла і, як вода морська, покрила її», – писав митрополит Київський Іларіон [6].

Свого часу таке світорозуміння образно змалював О. Шпенглер. За його спостереженням, в «арабській» культурі, до якої він зараховував юдейську, ісламську та східнохристиянську і яку називав магічною, світовий простір відчувається як печера, в котру згори проникає божественна пневма (дух). Він писав, що «магічна людина зі своїм духовним буттям є лише складовою частиною пневматичного Ми, що, спускаючись із небес на кожного, залишається завжди одним і тим самим» [7, с. 971]. Такій печерній релігійності властива безвільна покірність, що взагалі не знає духовного Я і сприймає духовне Ми, що входить в одушевлене тіло, лише як відблиск божественного світла. Як наслідок, в магічному світорозумінні «не існує окремого Я, а є тільки єдина пневма в усіх обраних, що є водночас і істиною» [7, с. 978, 982].

Виходить, що з поширенням на Русі православ'я існуючі там доцивілізаційні сегментарні спільноти з їх комунікативним принципом взаємності, а отже – одностайності, без усяких перехідних трансформацій набували, по суті, сакрального статусу релігійних спільнот, що в ідеалі мали визнавати лише духовне Ми та принцип консенсусу (одностайності). Неабияку роль відігравав і той факт, що кожна сільська община була водночас церковною общиною, згуртованою навколо місцевого храму і його служителя (служителів). За цих обставин індивідуальне Я не просто підпорядковувалося колективному Ми, а й узагалі не могло сформуватися. Тож для общинника шлях до спасіння не міг пролягати поза общиною, а тільки в єдності з нею, у певному сенсі – через служіння їй.

У зв'язку з цим привертає увагу православна концепція соборності. Сучасними християнськими авторами соборність трактується як суто церковна, православна форма людського єднання в любові до Бога й одне до одного, а її духовний досвід – як переживання реальної близькості всіх віруючих у Христа людей. Але в контексті визначального комунікативного впливу релігії на мораль, а через неї – на всю систему суспільних комунікацій, слід визнати, що принцип соборності вимагає в православній за релігійним змістом цивілізації загального консенсусу й у суспільних справах. О. Шпенглер спеціально вказував на роль консенсусу: оскільки «суспільство засноване на consensus, то воно не може помилятися в духовних питаннях», причому цей «універсальний принцип» даної культури «належить не тільки до релігійних догматів, але й до права, і до держави взагалі». Німецький філософ підкреслював, що «розділення політики й релігії в магічному світі теоретично неможливе й суперечить здоровому глуздові, тоді як у фаустівській культурі боротьба між державою й церквою, в тому числі й ідейна, неминуча і безкінечна» [7, с. 982–983]. Отже, тут «державна, церква й нація становлять духовну єдність, частину consensus правовірних, що видимо проступає в живому людстві», а для імператора як повелителя віруючих самозрозумілим є «обов'язок керувати соборами, щоб добитися на них consensus» [7, с. 983].

Як бачимо, у православ'ї соборність, розширювана до загальносуспільного консенсусу, не являла собою якоїсь форми «демократії». Вона від самого початку містила в собі сформульовану ще Псевдо-Діонісієм Ареопігітом ідею богоподібної земної ієрархії (як образу й продовження ієрархії небесної), підпорядкованої Царю Християнському – земному образу Царя Небесного. Як наслідок, патримоніальна держава «вписувалась» у цивілізаційний релігійний консенсус і набувала сакрального статусу як невіддільна частина магічного божественного світу. У Московському царстві самодержця вже йменували «земним Богом», а всіх князів роду Рюриковичів почали зображувати з німбами на голові – як святих. Започатковане представником династії Романових Петром I деяке комунікативне переакцентування уваги з особи правителя на державу лише переносило ореол святості на цю інституцію, а зовсім не означало десакралізації влади.

Інакше кажучи, незаперечне домінування в православ'ї «духовного Ми» поширювалось і на локальну общину, і на всю православну державу, внаслідок чого світорозуміння у Євразійській цивілізації включало в навколишній сакральний світ, поряд із традиційними для християнства елементами, відображеними в Святому Письмі, ще й селянську общину та патримоніальну державу. Відтак у віровченні саме спасіння індивіда так чи інакше обумовлювалось служінням державі й общині, тобто «духовному Ми».

Однак в Україні доля цивілізаційної спадщини Київської Русі складалась інакше. Патримоніальна форма державності Київської Русі не просто була зруйнована – сама державність була надовго втрачена. Природно-кліматичні умови України не вимагали збереження й селянської общини: згідно з затвердженою Великим Князем литовським Сигізмундом II Августом «Уставою на волоки» було ліквідоване общинне і введене подвірне землекористування та оподаткування.

Але при цьому в Україні зберігалось православ'я з його визначальним впливом на формування смислової структури суспільних комунікацій, передусім через освячення ним православної держави та своєрідного «колективізму» у вигляді соборності. Та й подвірне селянське землеволодіння залишалось формою

колективної родинної власності на землю й не дорівнювало персональній приватній власності глави сімейства. Крім того, в сільських сегментарних спільнотах із давніх часів панували звичай та спільна воля всієї сільської громади, помножена на православний ідеал соборності. Ю. Липа писав: «Українець є завжди в групі, він зв'язаний з групою. ... В устрої українського села нема надмірної окремішності: селянин – це член солідаристської асоціації, своєї громади» [8, с. 151, 155]. А громада на чільне місце традиційно ставила принцип взаємності, а не індивідуальності, опосередковуючи ним і розгляд питань власності.

Таким чином, категорія соборності не лише була невіддільною частиною православної культури, але й знаходила відгук у соціальній практиці, традиціях сільських громад.

Ще раз звернімося до форм реалізації принципу соборності, повторно нагадавши шпенглерівське: оскільки суспільство засноване на consensus, то воно не може помилятися в духовних питаннях. Тому будь-які соборні рішення не ухвалюються більшістю голосів, як на демократичних зборах. Вони можуть бути тільки одностайними, адже в кожному такому зібранні віруючих присутній Святий Дух, який і надихає на ухвалення єдино можливого (Богоугодного!) рішення. Відсутність взаємної згоди (консенсусу) знімає з рішення ореол святості, а поодинокі виступи «проти» часто трактуються як продиктовані дияволом. Як же наперед гарантувати необхідну одностайність? Для цього в церкві практикуються обов'язкові передсоборні наради, на яких обговорюються майбутні рішення. А вже на самих соборах ухвалюються ті чи інші рішення одностайно, зазвичай без дискусій і голосування. Це і є богонатхненні соборні рішення.

У контексті таких міркувань «Соборність України» постає вже не як констатація досягнутого раніше об'єднання етнічних українських земель (та й то не всіх) в одній державі. А як справжня програма інтеграції (консенсусу!) українського суспільства навколо актуальних спільних завдань досягнення повної безпеки, стрімкого техніко-економічного поступу, соціальної гармонії, процвітання країни. І подібні рішення в майбутньому мають бути для України одностайними.

І вже сьогодні, в умовах жажливої війни, принесеної Росією, ми можемо спостерігати зростання єдності українців, появу ознак формування справжньої соборності як нової якості українського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 5. Р–Т / уклад.: Р. В. Болдирев та ін. Київ : Наукова думка, 2006. 704 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

3. Символ віри. Українська мала енциклопедія : 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1965. Т. 7, кн. XIV : Літери Сен – Сті. С. 1727.

4. Поучення Володимира Мономаха : слов'янським шрифтом. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/pouch.htm> (дата звернення 25.01.2023).

5. Булгаков С., прот. Православие: очерки учения православной церкви. Киев : Лыбидь, 1991. 238 с.

6. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / переклад В. Кречотня. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua> (дата звернення 25.01.2023).

7. Шпенглер О. Закат Европы / пер. с нем. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. 1376 с.

8. Липа Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.

СПЕЦИФІКА Й УМОВИ КОНСОЛІДАЦІЇ СОЦІУМУ ЯК ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Юлія Цирфа,

кандидат політичних наук, доцент,
Київський національний університет

імені Тараса Шевченка,

доцент кафедри міжнародного регіонаознавства

ORCID: 0000-0002-7641-6964; Julia_Tsyryfa@ukr.net

Методичне руйнування державоцентристської моделі світоустрою і намагання науковців, політиків та експертів нівелювати роль держави як ключового актора міжнародних відносин на зорі XXI століття супроводжувалися не тільки втратою зовнішньополітичної ідентичності багатьма політичними суб'єктами, а й появою розколотої («розщепленої», мозаїчної) самоідентифікації їхнього населення, що часто призводило до розбалансування соціальних пріоритетів та послаблення консолідаційного потенціалу суспільств.

У критичні моменти ідентифікація індивідів, колективів чи груп відбувається за одним, найочевиднішим сценарієм, наприклад, на основі етнічної чи релігійної належності, що спричиняє відкриті форми конфліктів. Не випадково протистояння 1990-х років дістали назву конфліктів ідентичності, а М. Шериф узагалі розцінює процес становлення ідентичності соціуму як необхідний наслідок міжгрупового конфлікту [1, с. 45].

Представники біхевіоризму виводять проблему міжгрупових конфліктів на соціальний рівень, розглядаючи її не як функцію взаємин між індивідами, а як функцію міжгрупових відносин, які є колективним феноменом, а не статистичним об'єднанням схожих індивідуальних дій. Соціальна ідентичність, таким чином, постає як предмет міжгрупової взаємодії. Так, Д. Кемпбелл вважає, що реальний конфлікт зумовлюють відносини конкуренції та очікування потенційної загрози з боку іншої групи. Остання, своєю чергою, зумовлює ворожість окремих членів групи до джерела загрози, підвищення внутрішньогрупової солідарності, більше

усвідомлення індивідами своєї групової належності, зміцнення непроникності меж групового членства, зменшення ступеня відхилення індивідів від виконання групових норм і збільшення міри покарання за порушення цих норм аж до виключення їх із даної групи [2, с. 81–82]. Відповідно, останнім часом вагомим значення під час дослідження соціальної ідентичності набули підходи, в яких наголошується на мобілізаційному потенціалі ідентичності [3, с. 21–39]. У цьому ключі особливого значення набуває процес конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави, адже він безпосередньо пов'язаний із концептуалізацією та практичною наявністю соціальної ідентичності населення даного актора: саме єдина колективна ідентичність соціуму дозволяє державі екстраполювати назовні її ідентичність, заявляючи про існування власного «Я» на міжнародній політичній арені та про можливість забезпечення суспільству належного захисту від зовнішніх загроз.

Відтак, після початку повномасштабної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року у вітчизняному суспільстві інтенсифікувалися процеси колективної ідентифікації, що, зрештою, спростило процес стабілізації зовнішньополітичної ідентичності нашої держави. Проте достатньо тривалий транзитивний період, через який проходила Україна після розпаду СРСР, не дозволив українцям виробити чи повноцінно відродити необхідні для консолідації ідентитети, що створює чималу кількість перепон на шляху до остаточної колективної ідентифікації соціуму в умовах війни. Дійсно, соціальні трансформації у пострадянський період (попри його незначну історичну тривалість) характеризувалися особливими станами, під час яких сама громадянська система більшою мірою була налаштована не стільки на розвиток і зростання, скільки на виживання, протидію деградації й розпаду. Адже в перехідні періоди найбільшою мірою оголюються соціальні проблеми й «суспільствам, що трансформуються, доводиться не стільки організувати зростання, скільки протистояти спонтанному падінню людського потенціалу, деградації соціальних галузей економіки, розширенню депривованих груп і верств» [4, с. 11].

Дисфункціональні та кризові стани соціальних систем виникають на тлі суспільних змін, які з часів Е. Дюркгейма

визначаються як аномійні (аномічні). Згідно з трактуванням дослідника, аномія властива такому типу суспільства, в якому змінюється структура, інші властивості та характеристики, а моральні й правові суспільні регуляції залишаються неузгодженими [5, с. 370]. У такому суспільстві відсутнє чітке несуперечливе регулювання поведінки індивідів, утворюється нормативний вакуум, складається ситуація, коли старі норми та цінності вже не відповідають реальним соціальним відносинам, а нові ще не утвердилися. В рамках індустріального суспільства, як зазначає Р. Мертон, стан аномії породжує очевидну недостатність способів реалізації зразків, стандартів поведінки, котрі офіційно підтримуються та схвалюються суспільством і його інститутами. Як результат, інноваційна модель дії може призвести до прямого порушення норм-заборон, властивих суспільству на цей час, чи призвести до наростання злочинних проявів. З одного боку, влада вимагає від індивіда, щоб він орієнтував свою поведінку на накопичення багатства, а з іншого – практично не надає йому можливості зробити це інституційним способом [6, с. 91–92]. Причина такого «інституційного дисонансу», на наш погляд, полягає в особливостях здійснення процесів соціокультурних змін: з одного боку, відбувається інституційне закріплення цінностей і норм нового, трансформованого суспільства, з іншого – на відміну від політичної чи економічної сфер, культура має певну інерційність, тому неминучо залишається представленість у рамках соціуму старих культурних форм. Такі суперечності *a priori* призводять суспільство до «соціокультурного дисонансу», який відображається в «дисонансі інституційному» – по суті, у відсутності налагодженого діалогу між населенням і владою через нестачу відповідних взаємодій.

Згідно з концепцією соціальних змін П. Штомпки швидкі, несподівані, радикальні соціальні зміни однозначно призводять до розколу, зміщення, дезорганізації в упорядкованому, зрозумілому світі. Тому в переліку соціальних змін різної величини і значення, котрі потенційно можуть викликати травматичні події або ситуації у суспільстві, є майже повний набір реалій, в яких опинився український соціум наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття:

– революція (вдала чи ні), державний переворот, вуличні бунти;

- радикальні економічні реформи (націоналізація, приватизація тощо);
- примусова міграція чи депортація;
- геноцид, винищення населення, масові вбивства;
- акти тероризму та насильства;
- релігійна реформація, нове релігійне пророцтво;
- вбивство чи відставка вищих посадових осіб;
- викриття корупції, урядові скандали;
- відкриття секретних архівів та правди про минуле народу;
- ревізія героїчних традицій нації;
- крах імперії, програна війна [7, с. 7].

Такі травматичні події викликають порушення звичного способу життя та дій індивідів, змінюючи їх життєвий світ, моделі поведінки та мислення. В цьому випадку не тільки шокова терапія, а й весь наведений комплекс подій був часто культурно інтерпретований як травма: події оцінювалися як руйнування, дисонанс, порушення, негативні, болісні, шкідливі, неприємні та відразливі явища. Оскільки культура виражає світ колективно поділених смислів і символів, то внаслідок стрімкої, радикальної зміни соціального порядку відбувається порушення світу сенсів і значень: символи набувають інших трактувань, відмінних від прийнятних за звичайних умов. П. Штомпка з цього приводу зазначає: «Цінності втрачають цінність, вимагають нездійснених цілей, норми регламентують неприйнятну поведінку, жести і слова позначають щось відмінне від колишніх значень. Вірування відкидаються, віра підривається, довіра зникає, харизма зазнає краху, ідоли руйнуються» [7, с. 11].

Ціннісний вакуум нерозривно пов'язаний з ерозією основного каркаса колективної ідентичності суспільства, оскільки в цій ситуації втрачаються ціннісні орієнтири для проведення демаркаційних ліній між «Ми» та «Вони». Тому криза соціальної ідентичності та зусилля, спрямовані на відновлення чи конструювання колективної ідентичності, є найістотнішими проявами культурної травми. Так, виміри ідентифікаційних зрушень українців протягом 1990-х років виявили посилення стану розгубленості щодо вищих колективних солідарностей, стабільне домінування первинних груп та спільностей над вторинними. Відповідно, на практиці мала місце ситуація, за якої кризові явища в суспільстві та спричинений ними ідентифі-

каційний шок призводять до «атомізації» соціуму, до виникнення орієнтації насамперед на найближче оточення та повсякденні турботи, відхід людини у приватне життя, у свої нагальні проблеми. Зрозуміло, що за таких обставин відбулося розбалансування зовнішньополітичної ідентичності держави, адже остання не могла спиратися на уніфіковану, об'єднану єдиним ідентичнісним началом спільноту: як результат, Україна почала реалізовувати сумнозвісний курс багатовекторності в міжнародних відносинах.

Лише покращення рівня життя населення на початку 2000-х років, реформування всіх сфер життєдіяльності держави та стрімка демократизація соціуму після Помаранчевої революції 2004–2005 років дозволили українцям повноцінно реалізовувати процеси інкультурації та соціалізації, критично необхідні для формування колективної ідентичності суспільства. Під соціалізацією науковці розуміють процес уведення людини до системи соціального функціонування суспільства (до поділу праці, до норм політичної лояльності чинному порядку та соціальної адекватності як члена соціуму, до системи поділу та виконання різноманітних соціальних ролей, до кодів і мов соціальної комунікації, до знань, умінь і навичок будь-якої спеціальності) [8, с. 118]. Інкультурація – це процес надання й освоєння особистістю загальної культурної компетентності щодо установок того суспільства, в якому вона живе. Сюди включаються освоєння системи ціннісних орієнтацій і переваг, прийнятих у суспільстві, норм поведінки за етикетом у різних життєвих ситуаціях, більш-менш загальноприйнятих інтерпретативних підходів до різних явищ і подій; ознайомлення з основами соціально-політичного устрою держави та законслухняної поведінки на її території; здобуття певних знань щодо національних традицій суспільства та його соціальної ієрархії, панівної моралі, моральності, світогляду, звичаїв, обрядів, буденної ерудиції у соціальних і гуманітарних сферах; ознайомлення з панівною модою, стилями, символами, регаліями, неформальними статусними сучасними інтелектуальними та естетичними течіями, політичною та культурною історією цього народу, основними символами національної гідності, гордості та героїзму [9, с. 2].

Проте слід мати на увазі, що норми встановленого соціального світопорядку і відповідні знання, уміння й навички, засвоєння яких передбачається соціалізацією, утворюють лише поверхневий шар культури, її утилітарну оболонку. Інша справа – інкультурація, яку ми розглядаємо як процес «вростання» людини в культуру, її глибинні пласти, процес справжнього культууроосвоєння. У зв'язку з цим пріоритети інкультурації не повинні підмінюватися пріоритетами соціалізації. Отже, в процесі вибудовування соціальної ідентичності населення держави культурологічний підхід є первинним, адже означає опору на домінуючу в суспільстві систему цінностей. Залучення всіх членів соціуму до національної та світової культури є необхідною умовою культурного відтворення, що допомагає людині пізнати саму себе, набути здатності до самореалізації: це особливо важливо для індивіда, який живе в ситуації зміни ціннісних орієнтирів. Єднання населення в процесі підтримання й захисту національної культури стало для українців оптимальним засобом передачі смислів у їх соціологічному значенні, тобто як моделей поведінки, спрямованої на досягнення певних цілей за допомогою конкретних засобів, а також для негативної оцінки девіантних поведінкових стратегій «Інших» – по суті, влади та населення держав, котрі становили загрозу для вільного функціонування вітчизняного соціуму й *de facto* незалежності України як окремого актора міжнародних відносин.

Осягнувши свою культурну самобутність, будь-який народ робить акцент на здатності до відтворення власної колективної ідентичності, невіддільною частиною якої є система цінностей, представлених в історично сформованій культурі та національній пам'яті. В рамках цього процесу вибудовується так звана «народна самосвідомість», яка закарбовує відмінність визначеного народу від сусіднього. Надалі «народна самосвідомість», не залишаючись без змін, набуває ознак «суспільної самосвідомості», адже усвідомлення становища, місця визначеного народу серед інших народів світу має бути доповнено увагою до внутрішньої політики, перспектив розвитку соціуму як такого. Так, носіями «народної самосвідомості» можна вважати суспільні групи, котрі зберігають минулі традиції та підвалини розвитку народу; виразниками «суспільної самосвідомості»,

свою чергою, стають групи, зайняті устроєм майбутнього розвитку держави [10, с. 70]. Разом з тим, саме колективна національно-громадянська ідентифікація, за умов пролонгації трансформаційних процесів, перетворюється на своєрідний маркер потенційних і реальних соціальних ресурсів для інтеграційних чи, навпаки, – дезінтеграційних процесів, що відбуваються в суспільстві. При цьому цілком очевидно, що національно-громадянська ідентифікація відбувається в конкретному соціальному контексті й, отже, дозволяє говорити про наявні особливості соціальних процесів конкретного суспільства.

Механізми соціальної самоідентифікації засновані на виділенні «своїх груп» у соціальному просторі, що, як правило, передбачає: емоційну та ціннісну значущість груп, які індивід визначає як колективне «Ми»; виокремлення спільних із групою рис та якостей; можливість забезпечення групової підтримки, захисту та умов самореалізації [11, с. 3–4]. Стан групової (соціальної) ідентичності усвідомлюється індивідом різною мірою, навіть може усвідомлюватися за умов наявності суперечностей між когнітивними й емоційними структурами диспозицій. Солідарна групова свідомість залежить від інтенсивності, глибини особистісної ідентифікації, її місця в ієрархії домінантних та периферійних ідентифікацій індивіда. Побудова ієрархії соціальних ідентичностей, власне, є самоконструкцією «Я» в соціальному просторі, котрий набуває особливого значення для особи в умовах наявності потужної загрози (зокрема, фізичної) для її існування. В цьому разі аналіз самоідентифікацій українців дає підстави відзначити той факт, що кожен із них внутрішньо включений до системи дуже складних соціальних ролей та зв'язків, важливість яких для різних людей далеко не однакова. Проте більшість із них безпосередньо ідентифікує себе з макротериторіальною спільністю, котру нині представляє Українська держава.

Тобто, після вторгнення Росії на територію України 2014 року населення нашої держави набуло обрисів макроспільноти, що вибудована на духовній і культурній близькості людей у всьому її різноманітті. Після початку повномасштабної війни РФ проти нашої держави 24 лютого 2022 року в системі «Ми-ідентифікацій» українців суттєвого значення достатньо швидко набув цивільний фактор, дозволивши говорити про існування колективної ідентичності

соціуму, котра становить основу для зовнішньополітичної ідентифікації Української держави. По суті, роль українця, громадянина України є зараз найпоширенішою «Я-ідентифікацією», що свідчить про досить високий ступінь внутрішньої інтегрованості українського соціуму і навіть про можливість формування в Україні істинного консолідованого громадянського суспільства, необхідного для стабілізації зовнішньополітичної ідентичності України вже в найближчій перспективі.

Бібліографічні посилання

1. Sherif M. *Group Conflict and Co-operation: Their Social Psychology*. London : Routledge & Kegan Paul, 1967. 212 p.
2. LeVine R. A., Campbell D. T. *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behavior*. New York : Wiley, 1972. 310 p.
3. Le Rider J. *Modernity and Crises of Identity: Culture and Society in Fin-de-Siècle Vienna*. Oxford : Polity Press, 1993. 380 p.
4. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Дело, 2002. 568 с.
5. Дюркгейм Э. Социология образования: пер. с фр. Т. Г. Астаховой / науч. ред. В. С. Собкин, В. Я. Нечаев. Москва : ИНТОР, 1996. 163 с.
6. Мертон Р. Социальная структура и аномия. *Рубеж*. 1992. № 2. С. 89–106.
7. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
8. Соломатина С. Г. Краткий обзор проблемы социализации в исследованиях зарубежных учёных. *Мир науки, культуры, образования*. 2010. № 5. С. 118–120.
9. Ballano V. Inculturation, Anthropology, and the Empirical Dimension of Evangelization. *Religions*. 2020. Vol. 11. № 101. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/11/2/101> (дата звернення: 12.01.2023).
10. Милюков П. Н. Национальный вопрос: происхождение национальности и национальный вопрос в России. Москва : ГПИБ России, 2005. 160 с.
11. Reimer N. K., Schmid K., Hewstone M., Al Ramiah A. Self-categorization and Social Identification: Making Sense of Us and Them. *Theories in Social Psychology*. 2nd ed. / ed. by D. Chadee. New York : Wiley-Blackwell. P. 1–30.

ПАНТЕОН НАЦІОНАЛЬНИХ ГЕРОЇВ ЯК СКЛАДОВА СОБОРНОЇ ДЕРЖАВИ

Віктор Рибаченко,

Київський національний університет

культури і мистецтв,

доцент кафедри зв'язків з

громадськістю та журналістики

ORCID: 0000-0002-5808-2446; r-viktor@ukr.net

Сутністю соборності будь-якої держави є її єдність. Міра цієї єдності на різних етапах історичного розвитку держави є різною і залежить від сукупності зовнішніх та внутрішніх факторів. Одним із ключових факторів національної єдності держави є сукупність осіб, які визнані національними героями, котрі найкраще відображають і презентують націю цієї країни у всій повноті та різноманітності її існування.

Визнання певних осіб національними героями може бути і є офіційним актом, проголошеним владою, а може бути й неофіційним, проголошеним громадсько-політичними організаціями, сформованими громадською думкою впродовж десятиліть чи навіть століть, або ж таким, що реально існує у масовій свідомості певного народу, нації. Коли офіційно названі владою особи сприймаються і підтримуються громадськістю та масовою свідомістю, то вони стають факторами національного єднання і посилюють соборність держави. Коли ж офіційно названі владою особи частково чи повністю не сприймаються і не підтримуються громадськістю та масовою свідомістю, то вони стають факторами національного роз'єднання і послаблюють соборність держави.

Формою зібрання та об'єднання певного кола осіб у сукупність національних героїв заведено вважати такий символічний образ, як пантеон. Історичним прообразом і реальною архітектурною формою є давньоримський храм Пантеон [1], який за першопочатковим задумом був споруджений Марком Віпсанієм Агріппою в I ст. н. е. за правління Августа як «храм усіх богів». Перший

Пантеон був знищений пожежею, але близько 126 року н. е. за правління імператора Адріана його було відбудовано на тому самому місці й з таким же призначенням. Ініціатор відбудови до того ж проявив себе непересічним піарником, наказавши вибити на фронтоні напис латиною: «Марк Агріппа Луцій, обраний консулом втретє, спорудив це». Напис цей пережив два тисячоліття і нині ще чітко читається.

Ставши історично першим і утвердивши назву подібним спорудам і проєктам, римський Пантеон існує нині як національний мавзолей. Проте серед його поховань можна виділити хіба що одне світового значення – поховання геніального живописця епохи Відродження Рафаеля Санті. Усі інші – як-то поховання в Пантеоні історично першого короля об'єднаної Італії Віктора Емануїла II чи інших відомих в Італії осіб – не є фігурами першого ряду міжнародної величі Італії.

Поза межами римського Пантеону існують поховання таких велетів Італії як Марко Поло, Данте, Петрарка, Бокаччо, Колумб, Макіавеллі, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Джордано Бруно, Галілей, Вівальді, Верді, Пуччіні, Россіні, Гарібальді тощо. Не кажучи вже про історично ближчих нам Гульєльмо Марконі, Енріко Фермі, Федеріко Фелліні, Анну Маньяні, Енріко Карузо, Лучано Паваротті, Умберто Еко, Джину Лоллобриджиду та ін. Той факт, що навіть перворідний римський Пантеон не став місцем останнього упокоєння сонму великих італійців, актуалізує проблему неможливості для будь-якої країни створити Пантеон великих цієї нації у формі суперцвинтаря, що важливо пам'ятати й нам.

Хоча практика паризького Пантеону показує намагання такий національний Пантеон [2] сформувати через три технології: 1) початкове поховання саме у цьому Пантеоні; 2) перепоховання до Пантеону декого з видатних французів, які спочатку були поховані в інших місцях; 3) видалення з Пантеону тих французів, які з часом, через зміну їх оцінки, були визнані негідними покоїтися в Пантеоні [3¹]. Так, видатний оратор, письменник і діяч французь-

---

¹ У цьому виданні є повний список похованих у Пантеоні з біо- та бібліографічними даними.

кої революції Оноре Мірабо помер зненацька, в розквіті сил, у 1791 році і був з великими почестями першим похований в паризькому Пантеоні. Але через 3 роки внаслідок певних обставин відбулася переоцінка його діяльності та особи, і у 1974 році його було не просто винесено з Пантеону, а ще й поховано демонстративно принизливо – на цвинтарі для злочинців. Це створило певний прецедент, і Мірабо очолює шеренгу видатних французів, яких з тих чи інших причин з часом видаляли з Пантеону. Це такі знамениті свого часу «першопоселенці» Пантеону, як Луї Мішель Лепелетьє де Сен-Фаржо, який подав вирішальний голос за страту короля, політик Луї-Жозеф-Шарль-Амабль д'Альбер де Люїн інші. Застереження і для нас – оцінка особи з часом може змінитися радикально, як це вже ми спостерігали.

Ряд видатних французів були поховані в Пантеоні через роки після своєї смерті. Так, великий філософ Вольтер, тіло якого було поховано в Пантеоні другим після Мірабо, але не одразу, а через три роки після смерті мислителя, залишається не потривоженим і досі. Сучасника Вольтера, не менш знаменитого Жан-Жака Руссо, перемістили в Пантеон через 16 років після його смерті. Творець шрифту для сліпих Луї Брайль потрапив до Пантеону майже через 100 років після смерті. А знаменитий французький письменник Олександр Дюма старший, чие зібрання творів становить 301 том, був перезахований у Пантеоні через 132 роки після смерті – аж у 2002 році. І таких прикладів чимало.

Третю шеренгу поховань Пантеону очолює 52-річний французький офіцер Ніколя-Жозеф Борепер, якого було визнано національним героєм за оборону Вердена і який перед здачею фортеці пруським військам гордо застрелився. Його тіло було поховано в Пантеоні з написом на могилі: «Він віддав перевагу смерті здаванням деспотам». Але рештки його були, як це не дивно, втрачені. Така ж доля спіткала й прах генерала Дамп'єра. Тлінні рештки декого із похованих в Пантеоні були згодом віддані родичам, тобто фактично втрачені для Пантеону. А це вже тривожні приклади, які актуалізують питання ретельного збереження праху чи тлінних решток великої людини.

Ряд поховань є суто символічними – у вигляді частки землі з місця загибелі героя – таких могил декілька. Є поховання, де покоїться тільки тіло, а серце було поховано в іншому місці, а є й навпаки – в Пантеоні було поховано серце, а тіло на місці смерті чи родинному цвинтарі. А труна відомого філософа XVIII століття маркіза де Кондорсе взагалі порожня, хоча церемонія «перезаховання» була проведена через 195 років після смерті мислителя, у 1989 році. Тлінні рештки Кондорсе були втрачені задовго до цього. То що ж «перезаховували»? Ім'я? Просто встановили кенотаф.

Найблагополучнішими « мешканцями » паризького Пантеону можна вважати тих, кого було поховано одразу в цьому мавзолей й з того часу донині не потривожено – як, наприклад, президента Франції Карно, якого поховано там в 1894 році, одразу після вбивства, Віктора Гюго, ряду інших. Є й незвичні поховання – батька із сином, чоловіка і жінки. Але якщо поховання видатних учених – подружжя Кюрі – є логічним, то хімік і мати шести дітей Софі Бертло була похована разом з чоловіком – видатним ученим Марселеном Бертло – тільки тому, що вмерла через декілька годин після його смерті, не витримавши горя. Галантні французи ховали її з великою пошаною за участі президента країни, міністрів, представників еліти і з формулюванням: « Від вдячної вітчизни в подяку за подружню чесноту ». Цікаво, що вирішальним аргументом на користь її поховання в Пантеоні поряд з чоловіком була думка, висловлена одним з присутніх, що вони так любили одне одного за життя, що просили не розлучати їх і після смерті. Так само разом поховані в Пантеоні Сімона Вейль, голова Фонду пам'яті Голокосту, та її чоловік Антуан Вейль, політик та підприємець. Приклад чи прецедент для нас?

Останньою за часом і, як бачиться, за парадоксальними підставами, в паризькому Пантеоні похована американо-французька чорношкіра танцівниця Жозефіна Бейкер (уродж. Фріда Джозефін Макдональд), яка підтримувала рух за громадянські права в США, всиновила 12 сиріт із різним кольором шкіри й в той самий час танцювала оголеною в стилі ню. Вона була першою американкою, похованою з військовими почесностями – спочатку в Монако, хоча померла в Парижі, а через 46 років, за рішенням президента

Е. Макрона, в Пантеоні. А ось культовий французький актор Жан-Поль Бельмондо, прощання з яким пройшло з державними почес-тями за участі президента Е. Макрона, до Пантеону внесений не був, тому що похований поряд з батьком на паризькому цвинтарі Монпарнас – очевидно, за заповітом.

Чим цікавий цей досвід формувань римського та паризького Пантеонів?

Відаючи належне великій кількості поховань, зокрема, в паризькому Пантеоні, що, безумовно, дозволяє говорити про мас-штабне зібрання великих і знаменитих французів різних епох, намагаючись розібратися в обґрунтованості частини цих поховань і взяти для себе щось корисне з методології організації національного Пантеону, зазначимо, що і в Парижі, як і у Римі, далеко не всі знамениті представники нації упокоїлися в Пантеоні, рівно як і далеко не всі ті, чий поховання там є, на стороннє око можуть вважатися гідними Пантеону. Хоча вирішувати це – абсолютна прерогатива кожної країни. Скажімо, найславетніші французи Жанна д'Арк і Наполеон – не в Пантеоні. І хоча Жанну спалили, а попіл її розвіяли, є прецеденти, коли й в паризькому, і в португальському та деяких інших створювали кенотафи (симво-лічна могила, в якій нема небіжчика). Нема в паризькому Пантеоні і кардиналів Рішельє та Мазаріні, хоча набагато менш відомого кардинала Іпполіто Антоніо Вінценті Марері у 1811 році там поховано. З посмішкою, але серйозно, додам, що нема там і най-знаменитішого у світі мушкетера д'Артаньяна, котрий у столітті реально жив, дослужився до звання польового маршала (генерал-майора) Франції й загинув у бою під час осади голландського Маастріхта 25 червня 1673 року. Пам'ятники д'Артаньяну є, і не тільки у Франції, місце його поховання відоме, а от в Пантеоні його нема, хоча б у вигляді кенотафа. А порожня труна Кондорсе там є. Парадокс.

Обговорюючи проблему створення українського національ-ного Пантеону, маємо враховувати трагічні обставини української історії, за яких могили видатних українців розкидані в Україні і за її межами, в різних країнах, на різних кладовищах, і це цифри порядку тисяч і тисяч. Тож зібрати хоча б більшість цих поховань і

перепоховати в якомусь одному місці, створивши таким чином сакральне місце національної історичної пам'яті, – це величезна політико-фінансова проблема, яка потребує політичної волі, величезних дипломатичних зусиль, непростих перемовин з юридичними власниками місця поховання, владами – місцевими та державними тих країн, де є могили великих українців, а також фінансових вкладень.

За цих умов побудова українського Пантеону як єдиного меморіального центру, що мав би вміщувати десятки, якщо не сотні поховань, бачиться надзвичайно складною, якщо не примарною. Те ж саме стосується створення Пантеону на основі якогось наявного цвинтаря, скажімо, Байкового, де на головній алеї одразу на вході найпомітніше висяються масивні надгробки компартійних чинів радянського періоду. Однак народний депутат України IX скликання Оксана Савчук, що подала проєкт Постанови Верховної Ради України № 4506 від 16.12.2020 р. «Про Пантеон національних героїв» [4], яка була прийнята, пропонує таке місце, а саме – Аскольдову могилу. Звичайно, потрібен конкретний розрахунок території, однак, попередньо, вона здається недостатньо місткою. Крім того, храм Святого Миколая на Аскольдовій свого часу переданий греко-католицькій громаді, тому можна передбачити, що далеко не всі можуть погодитися, що навколо такого храму можна вибудовувати український Пантеон. І чи має там бути кенотаф самого Аскольда?

Друга проблема – критерії відбору до сонму великих українців. Це проблема переходу від сакрального місця до сакрального списку. Суспільна дискусія з цього приводу періодично активується, стихає, знову активується. Які історичні персони варті високого звання членів хоча б символічного українського Пантеону? Різні спроби провести всеукраїнське опитування на тему «Великі українці» дали результати, на яких видно відбиток ситуативності. І хоча, скажімо, французи, на перший погляд, не дуже заморочуються з тим, кого саме і за що поміщати до паризького Пантеону, їх досвід, на мій погляд, не зовсім нам підходить. Хочеться, щоб сонм імен кандидатів до українського Пантеону максимально устоявся, набув переконливості, принаймні для більшості суспільства, з тим, щоби соборність України дійсно зміцнювати.

Що показує досвід вище проаналізованих Пантеонів та інших національних поховань на кшталт польського Вавеля, тбіліської Мтацмінди, британського Вестмінстерського абатства, Арлінгтонського кладовища, інших меморіальних місць?

Передусім те, що проблема національного героя та критеріїв віднесення особи до цієї категорії не припиняє залишатися дискусійною. Щоб не повторити прикрі випадки з непоодиноким внесенням-винесенням праху того чи іншого діяча до українського Пантеону, спочатку потрібно шляхом широкої суспільної дискусії за участі істориків, науковців, журналістів, громадськості окреслити коло таких кандидатів до Пантеону, розпіарити їх, переконати більшість суспільства, що пропоновані особи є дійсно гідними й такими, що не викликають несприйняття, зміцнюють соборність. А то може вийти так, як у списку кандидатів до Пантеону, які запропонувала, зокрема, Тернопільська облрада у своєму Зверненні до керівництва держави про необхідність спорудження Пантеону [5]. Тернополяни внесли до списку ймовірних кандидатів до Пантеону, зокрема, Степана Бандеру і Андрія Мельника. Але ж з історії ОУН відомо про те, що бандерівці та мельниківці, як і їх покійні лідери, – це, принаймні з 1940 року, непримиренно ворожі між собою сили, включно до взаємних проклять. То як могили їх лідерів, зведені поряд, зміцнять через перебування в українському Пантеоні соборність України?

П. Подобєд слушно зазначив: «Пантеон повинен відображати тяглість нашої історії: від княжої Русі і до сьогодення» [6]. З кого ж почати складати поіменний список великих українців-кандидатів до символічного Пантеону? Якщо з періоду Київської Русі та імен, принаймні Володимира Мономаха, Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, Княгині Ольги, інших, то добре відомо, що на ці та інші княжі імена претендують і в сусідній державі, ставлячи їм пам'ятники, знімаючи фільми, причисляючи їх до своїх великих. Така ситуація не унікальна. Є ряд імен, які називаються своїми великими діячами у двох і більше країнах, особливо в Південній та Центральній Америці. Так що кожна держава має робити своє.

Історик І. Патриляк зауважив: «Для того, щоб ми могли сформуванати національний пантеон героїв, нам потрібно сформу-

вати насамперед критерії, свою систему ціннісних координат. Якщо ми визнаємо, що для нас є цінністю Українська держава, то очевидно всі, хто заради цієї держави жив, страждав, жертвував собою, зміцнював її, підносив її авторитет, в той чи інший спосіб може визначатися як національний герой» [4].

Про масштаб ідеї створення українського Пантеону дає уявлення історик та антрополог С. Сегеда, говорячи про свій енциклопедичний проєкт «Пантеон країни»: «Основним завданням даного проєкту є накопичення та узагальнення інформації про місця розташування й стан могил визначних постатей минулого України – князів, гетьманів і кошових отаманів, провідних діячів культури княжої, литовсько-польської та козацької доби; визначних постатей наступних періодів вітчизняної історії – письменників, учених, митців, творчість і громадська позиція яких сприяли національному піднесенню ХІХ ст.; борців за незалежність, які керували боротьбою українського народу за незалежність під час Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., Другої світової війни та післявоєнного періоду; діячів культури та мистецтва наступних десятиліть, чия творчість сприяла збереженню українцями національної ідентифікації в умовах постійного пресингу тоталітарної системи; дисидентів останніх десятиліть ХХ ст., які свідомо жертвували своїм добробутом і навіть життям задля майбутнього українського народу; героїв Небесної сотні та війни з російськими загарбниками, що, починаючи від 2014 р. і донині, точиться на українських землях» [7, с. 31].

Символом чого мав би стати майбутній український Пантеон? Символом військової звитяги та героїзму, символом державності, символом видатних досягнень у різних сферах діяльності, науки, культури, мистецтва? Кожна з цих концепцій має свої плюси й мінуси. Бачиться, що найбільш плідним підходом до вибору кандидатів до майбутнього українського Пантеону був би синтетичний, у якому б враховувалися і поєднувалися кращі аспекти кожної з концепцій. За такого підходу герой битв, борець за Україну, політичний лідер, державний очільник, полководець і геній культури мали б порівняно однакові права на звання Великого Українця, Національного героя, кандидата до українського Пантеону.

Пропозиції багатьох прибічників ідеї національного Пантеону узагальнив, зокрема, С. Сегеда, запропонувавши створити спеціальну комісію Інституту національної пам'яті: «Завдання комісії – затвердити концепцію меморіального комплексу і список персоналій, визначити місце розташування комплексу, узгодивши свої пропозиції з відповідними інстанціями та ініціювавши їхнє обговорення на загальнодержавному рівні. Прийняття Верховною Радою України відповідного рішення, проведення мистецького конкурсу й спорудження Пантеону національної слави України завершило б процес увіковічення пам'яті видатних діячів української історії та культури» [7, с. 35].

Ця загалом правильна ідея вимагає, на мій погляд, принципового пункту – висунення попереднього списку кандидатів до Пантеону на достатньо тривале всенародне обговорення з наступним врахуванням його підсумків. І тільки після внесення відповідних коректив, включно з ймовірним видаленням певних персон, які викликали надто гостру дискусію і виявили кричущі розбіжності в їх оцінці, досягнення стосовно певних персон компромісних рішень можна затверджувати цей список на всіх рівнях, включно із прийняттям окремого закону України.

Крім того, враховуючи певну і навіть у чомусь значну відмінність у політико-психологічних настроях і оцінках населення різних регіонів України, застосувати, а може і спеціально розробити, цільові психолого-педагогічні технології переконування без примусу населення в об'єктивності, виваженості, повноті, обґрунтованості цього сонму Великих Українців, які різноманітно втілюють у своїх особах кращі ознаки українства, кращі людські чесноти, таланти і є портретами національної персоніфікації України, що мають викликати у сучасників відчуття національної гордості.

Бібліографічні посилання

1. Пантеон. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Пантеон_\(Париж\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Пантеон_(Париж)) (дата звернення: 20.08.2022).
2. Пантеон. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Пантеон_\(Рим\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Пантеон_(Рим)) (дата звернення: 13.01.2023).

3. Jean-François Decraene, *Petit dictionnaire des Grands Hommes du Panthéon*. Le Panthéon: Livre avec un CD Édition en braille, Pierre Wachenheim & Hoëlle Corvest, collection Sensitinéraires, éditeur Patrimoine Eds Dun ISBN 2-85822-904-X (дата звернення: 25.12.2022).

4. Україні необхідно визначити критерії формування пантеону героїв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3105703-ukraini-neobhidno-viznaciti-kriterii-formuvanna-panteonu-geroiv-ekspert.html> (дата звернення: 14.01.2023).

5. Національний Пантеон Героїв буде місцем єднання. URL: <http://nova.te.ua/statti/natsionalnyj-panteon-geroyiv-bude-mistsem-yednannya/> (дата звернення: 14.01.2023).

6. Подобєд Павло. Національний пантеон. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/nacionalnyu-panteon> (дата звернення: 23.12.2022).

7. Сегеда С. П. До питання створення національного пантеону в Україні. URL: <https://evu.encyclopedia.kyiv.ua/doi/10.37068/evu.14.3.pdf> (дата звернення: 25.12.2022).

КРИЗА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЧИ ЇХ НАЯВНОЇ МОДЕЛІ?

Анатолій Романюк,

доктор політичних наук, професор,
Львівський національний університет

імені Івана Франка,

професор кафедри політології

ORCID: 0000-0003-2560-1382; anatoliy.romanyuk@gmail.com

Повномасштабна агресія Росії проти України 24 лютого 2022 року якісно змінила ситуацію у всіх сферах життя держави. Повний аналіз отриманих і потенційно можливих наслідків агресії ми зможемо зробити лише після завершення війни. Однак уже формат змін, які пережила країна під час війни в умовах воєнного стану, свідчить про можливість і потребу масштабного перезавантаження політичної системи, відповідно, і головних її елементів. Політичні партії виступають одним з ключових інститутів, які виконують у демократичному суспільстві низку важливих суспільних функцій. Набуття Україною у 2022 р. статусу країни-кандидата в члени ЄС, з одного боку, стало фактом міжнародного визнання рівня суспільних трансформацій, а з другого, зумовлює необхідність продовжувати зміни, в тому числі, у демократичній сфері, щоб відповідати вимогам Копенгагенських критеріїв, що є підставою прийняття позитивного рішення про приєднання до Європейського Союзу. Мета нашої публікації: аналіз стану політичних партій України напередодні війни й окреслення основних викликів, детермінованих повномасштабною війною, перед політичними партіями/партійною системою країни.

Процес «перебудови», започаткований в СРСР у 1985 р., та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. визначальним чином вплинули на політичну активність і позицію громадян, одним з виявів якої стало формування політичних партій. Хоча формально першою політичною партією став заснований у 1988 р. Український християнсько-демократичний фронт (В. Січко – перший очільник) [1, с. 15], але реально процес формування багатопартійності в Україні розпочався з проголошення і початку функціонування Народного Руху України. НРУ сформувався як опозиція

«керівній та спрямовуючій ролі» КПРС та КПУ як республіканській частині єдиної партії. Незважаючи на формальний громадсько-політичний статус, це був класичний політичний інститут рухівського формату, який об'єднав у собі прихильників різних систем цінностей та світоглядів заради ліквідації монополії КПРС та досягнення Україною незалежності. Після розвалу СРСР, проголошення незалежності і заборони в Україні КПУ НРУ втратив спільну консолідуючу мету і частково став платформою для утворення нових партій. Однак формування політичних партій в Україні мало інші підстави, ніж у європейських країнах, де цей політичний інститут виник і розвинувся. В європейському випадку політичні партії формувалися як інститути представництва та захисту групових інтересів робітників, селян, вірних конкретних конфесій, представники етнічних та етномовних, територіальних груп і спільнот тощо. Означена властивість була притаманна політичним партіям протягом більшої частини ХХ ст.¹, що яскраво виявилось у конструкції соціополітичних поділів, розроблених С. Ліпсетом та С. Рокканом. Натомість, після проголошення незалежності Україною внаслідок активних процесів трансформації стара структура групової належності вже вмирала, а нова ще не сформувалася. Головним рушієм творення нових партій стали амбіції політиків, відповідно, абсолютна більшість українських політичних партій формувалися персоналістськими, або лідерськими. Вони виникали навколо амбітного/впливового політика насамперед через залучення його друзів, симпатиків, які становили ядро керівництва і самої партії. Партійні керівники переважно були і є «довічними», незалежно від результатів партійної діяльності.

На початок 2022 р. в Україні було зареєстровано 370 політичних партій [3]. На нашу думку, їх ми можемо структурувати на основі показника участі у національних/парламентських та місцевих виборах. З формального погляду закону про політичні партії в Україні вони всі (виходячи зі свого статусу – «всеукраїнських») мали б мати національний характер.

---

¹ Лише у 1960-х рр. О. Кіркхеймер обґрунтовує появу/існування «всеохопних» партій [2, с. 188]. У подальшому цей тип отримав інші визначення, в тому числі «електоральних партій». Спільними ознаками цього типу партій вважали спрямування своєї діяльності/звернення до представлення інтересів більшості населення/виборців, а не секторальних/окремих суспільних груп.

Таблиця 1.

Рівень підтримки політичних партій на парламентських виборах у загальнодержавному виборчому окрузі

Рік	К-сть зареєстрованих п.п. [3]	Взяли участь у виборах	Обрані до парламенту
29.03.1998	37	30	8
31.03.2002	77	33	6
26.03.2006	117	45	5
Позачергові 30.09.2007	126	20	5
28.10.2014	181	21	5
Позачергові 26.10.2014	206	29	6
Позачергові 21.07.2019	349	24	5

Джерело: [3].

Однак на підставі інформації ЦВК, яка наведена в табл. 1, ми бачимо, що чітко прослідковується тенденція скорочення частки політичних партій, які здатні взяти участь у парламентських виборах на національному рівні шляхом формування власного списку, і зовсім малою є частка партій, які здатні провести своїх представників до парламенту. Ми можемо припустити, що до числа національних партій мають належати ті партії, які здатні брати участь у парламентських виборах шляхом висунення списку партійних кандидатів. Під час виборів ми також маємо справу з партіями, які згідно з законодавством мають статус суб'єкта виборчого процесу, що передбачає не лише факт висунення партійних кандидатів, але й участь у роботі виборчих комісій різного рівня. Для партій, які реєструють власний список, це є іманентною властивістю. Натомість існують партії, які не висувають власних кандидатів, але отримують квоти у складі виборчих комісій різного рівня. Ці партії, на наше переконання, не повинні трактуватися як партії національного рівня. Таким чином, частка партій, здатних брати участь у національних виборах, становить близько 1%.

Окрім парламентських виборів, ми маємо низку виборів на місцевому рівні: до обласних, районних, міських рад, голів міст та ОТГ.

Таблиця 2.

**Кількісні параметри політичних партій України з
урахуванням результатів місцевих виборів**

Рік виборів	Кількість зареєстрованих політичних партій [3]	Кількість парламентських партій	Кількість партій, які зареєстрували кандидатів	Кількість партій, які провели своїх кандидатів
2010	151	5	124	124
2015	223	6	122	89
2020	352	5	144	112

Джерело: [4].

Таблиця 2 складена за результатами трьох останніх виборів до місцевих органів влади. Як бачимо, частка партій, які зареєстрували власні партійні списки й зуміли провести до рад різного рівня своїх представників, є значно більшою порівняно з парламентськими виборами. Коли ми обрахуємо ці частки за результатами останніх виборів 2020 р., то частка партій, що висунули своїх кандидатів, буде становити 40%, а частка тих, хто провів своїх кандидатів до представницького органу, становила 31,8%. До першої та другої групи будуть входити й партії національного рівня, але в сукупності ця друга група з першою у своєму складі буде становити менше половини від усіх зареєстрованих офіційно політичних партій. Умовно другу групу ми можемо кваліфікувати як регіональні політичні партії. Щодо третьої групи – її, на нашу думку, слід характеризувати як формальні партії, оскільки вони пройшли процедуру реєстрації і партії з відповідною назвою є зафіксовані в національному реєстрі. Періодично, особливо напередодні виборів, деякі партії з цієї групи стають базою для оформлення нового політичного актора. Рідше ми можемо бачити серед партій цієї групи політичні сили, які пробували брати участь у виборах різного рівня, але не мали успіху, переважно вони трансформуються в партії другої групи/регіональні. Незалежно від цих двох особливостей, означена група виступає резервуаром формально зареєстрованих, але фактично бездіяльних партій. На жаль, ця група становить абсолютну більшість серед представлених у Реєстрі політичних партій України.

Однак виділені кількісні параметри політичних партій потребують додаткового аналізу для розуміння стану політичних партій України. Закон «Про політичні партії в Україні» дає таке визначення: «Це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [5]. Що стосується реєстрації, згідно із законом, ми вже розглянули цей параметр. Зараз плануємо розглянути характеристики об'єднання громадян: програмну та ідеологічну спрямованість, участь у виборах та стан членства.

Усі політичні партії під час свого утворення та в процесі реєстрації представляли власну програму, однак не завжди ми можемо говорити про певну відповідність партійної програми конкретній ідеології. Ми виходимо із визначення Роджера Ітвела, що «політична ідеологія – це відносно цілісна сукупність емпіричних фактів і нормативних переконань та думок, сконцентрованих на проблемах природи людини, історичних процесах та соціально-політичних подіях/процесах. Традиційно вона формується у зв'язку із програмою, спрямованою на розв'язання короткотермінових проблем. Залежно від її відносин зі структурою домінантних цінностей ідеологія здатна виконувати функції стабілізації або революційні» [6, с. 11]. Дослідник також наголошував, що політична ідеологія виступає продуктом колективної думки, а не індивідуальної. До цього також варто додати, що кожна ідеологія не виступає стандартним, незмінним конструктом, навпаки – вона постійно змінюється з часом, модифікується у відповідь на численні виклики. Ми проаналізували програми всіх парламентських партій, які були обрані до Верховної Ради України у 2019 р. Можемо констатувати, що всім партійним програмам властиві подібність і відчутна розпливчатість декларованих положень. Загальними висновками розгляду передвиборчих програм ми вважаємо: 1) головною ознакою передвиборчих програм парламентських партій виступає популізм; 2) жодна програма не може бути розглянута як приклад конкретної політичної ідеології. Як правило, всім програмам властивий мікс з положень, які ми можемо трактувати як маркери різних ідеологій. Подібна ідеологічна різнобарвність свідчить про слабкість ідеологічної складової

парламентських партій. На жаль, подібна ситуація властива більшості діючих політичних партій та абсолютній більшості зареєстрованих. Певною мірою означена ситуація може бути пояснена тим, що всі політичні партії у своїй діяльності й особливо під час виборів роблять ставку на все населення, а не на конкретні суспільні групи.

Участь у виборах виступає однією з головних ознак політичних партій. Однак, як свідчить статистика ЦВК України, лише 40% зареєстрованих партій беруть участь у виборах різного рівня. Одночасно, параметри участі партій у виборах так само суттєво відрізняються. Стабільність у формі постійної або повторюваної участі у виборах, що виявляється у підтримці виборцями партійної програми та її кандидатів, властива не багатьом партіям. Відповідно, на нашу думку, слід звернути увагу на показники електоральної волатильності [7]. На підставі даних про результати парламентських виборів, розміщених на сайті ЦВК України, з допомогою математичного відображення різних опцій формули індексу електоральної мінливості ми підраховали показники загальної/ сумарної електоральної волатильності та окремо внутрішньо системної й позасистемної електоральної волатильності (табл. 3).

Таблиця 3.

Зміна рівня електоральної волатильності на парламентських виборах в Україні (1998–2019 рр.)

Роки виборів	Загальна/сумарна електоральна волатильність (V)	Внутрішньо-системна електоральна волатильність (B.V)	Позасистемна електоральна волатильність (A.V)	
	Показник індексу, %	Показник індексу, %	Показник індексу, %	Частка у % до загальної електоральної волатильності
1998–2002	69,21	6,63	62,58	90,40
2002–2006	56,01	26,99	29,02	51,81
2006–2007	53,86	19,43	34,43	63,92
2007–2012	37,02	14,69	22,33	60,32
2012–2014	84,13	20,87	63,26	75,19
2014–2019	86,04	12,58	73,46	85,37
Середній показник	64,37	16,86	47,51	71,17

Джерело: [4].

За винятком випадку 2007–2012 рр., під час п'яти інших парламентських виборів в Україні індекс електоральної волатильності перевищив позначку 50%. Це означає, що більш ніж половини громадян України на чергових або позачергових парламентських виборах відійшли чи традиційно відходять від свого попереднього вибору і віддавали та віддають перевагу іншому політичному агенту/актору, тобто змінили та змінюють свій електоральний вибір. Якщо середній показник загальної чи сумарної електоральної волатильності упродовж означеного періоду часу становив 64,37%, то в ньому позасистемна електоральна волатильність становила 47,51%. На нашу думку, високі показники волатильності говорять про: слабкий рівень політичної відповідальності партій, виявляють і зумовлюють формальність партійних програм і відсутність партійної ідеології та активне поширення популізму.

Також нам слід зупинитися на характеристиці партійного членства. Згідно з законодавством України політичні партії виступають об'єднанням членів, які для набуття свого статусу мають відповідати низці вимог і пройти відповідні процедури. На жаль, дослідники не мають ресурсу, який давав би нам правдиву інформацію про партійних членів. Тому ми змушені звернутися до результатів соціологічних опитувань, які регулярно проводив Інститут соціології НАН України.

Таблиця 4.

Динаміка рівня членства в політичних партіях України за даними Інституту соціології НАН України (1994–2020 рр.), %

1994	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2014	2016	2018	2020
0,7	0,5	0,9	1,5	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8	3,0	1,4	1,4	1,1	1,7

Джерело: [8, с. 249]

Матеріали таблиці (табл. 4) свідчать, що ситуація з кількістю членів є відносно динамічною. Зокрема, інтервал в один-два роки, в цілому ряді випадків, демонструє суттєві відмінності в чисельності партійців. Одночасно іншим ракурсом сприйняття наведеного показника буде оцінка його відповідності кількості громадян. Згідно з

даними Державного реєстру виборців у 2020 р. кількість громадян виборчого віку становила приблизно 28 млн осіб. Відповідно до обчислень соціологів це мало б дорівнювати 476–560 тисячам членів партій.

Ми здійснили інтерв'ювання членів політичних партій у Львівській області в листопаді–грудні 2021 року, які провели власних представників до обласної та міської рад [9]. У процесі інтерв'ю були отримані переважно оцінювальні параметри кількості членів парторганізацій: ВО «Батьківщина», «Європейська Солідарність», ВО «Свобода» та Народний Рух України окреслили в межах декількох тисяч; Українська Галицька партія – 450-500 членів; ВО «Самопоміч» – 180; «Голос» – близько 150; «Слуга народу» та «За майбутнє» – менше як 50. Решта політичних партій, які не пройшли до обласної ради, але брали участь у виборах до рад різного рівня, також досить скромно оцінили наявних членів. Так, новостворена партія «Варта», яка пройшла до Львівської міської ради й спиралася в процесі творення на представників декількох малих партій, раніше представлених в політичному житті регіону, оцінково нараховує менше ніж 100 партійців. А партія «Духовна Україна», як брала участь лише у виборах до Львівської міської ради, але регулярно, протягом низки останніх виборів декларує наявність близько 10 членів партії. Наведені показники підтверджують скепсис щодо гіпотетичної оцінки загальної кількості членів політичних партій України в межах 450–500 тисяч і свідчать про значно меншу кількість партійців, а відповідно, і частки членів партії в сукупності населення.

Одночасно необхідно окреслити й чинники, які зумовлені повномасштабною агресією РФ 24 лютого 2022 р. На нашу думку, це такі:

– по-перше, фактично всі політичні партії, за певним винятком партії «Слуга народу», припинили активну діяльність. Можемо використовувати інші синоніми – заморозили, або перебувають у латентному/приспаному стані. Фактично партійна робота на регіональному рівні зводиться до медійної активності окремих партійних депутатів, переважно Верховної Ради України. Одночасно означена активність може трактуватися, власне, як персональна активність, розрахована на майбутнє, коли публічно розкручена

особа буде мати кращі шанси на попадання в нові політичні проекти. Частині партійних депутатів властива позиція «партійних споживачів», яка виявляється у розв'язанні певних питань з допомогою партійної присутності в інститутах влади;

– по-друге, внаслідок війни ми очікуємо суттєвого звуження впливу основних олігархів України. Відповідно, вони не зможуть інвестувати у політичні партії та партійні проекти суми, які інвестували до війни;

– по-третє, суттєве скорочення економіки вплине на здатність бізнес-еліти інвестувати у партійні проекти. Розуміємо, що відмови від таких спроб годі чекати, але розмір вкладень суттєво скоротиться і, відповідно, політичне життя, особливо вибори, вже не будуть астрономічно коштовними, що відкриє нові можливості у політичному рекрутингу для представників громадянського суспільства;

– по-четверте, рішення Верховної Ради України, підтвержене Верховним Судом України у вересні 2022 р. про заборону діяльності проросійських партій, зокрема ОПЗЖ, та втрата депутатських мандатів частиною депутатів цієї партії символізували крах цілого політичного напрямку, орієнтованого на Росію. Факт війни й численні жахливі злочини російських загарбників мають суттєво обмежити русофільські політичні аспірації частини виборців в Україні;

– по-п'яте, соціологи фіксують потужний запит на зміни в країні в усіх сферах, у тому числі і в політиці. На це також буде впливати факт статусу кандидата і прагнення набуття членства в ЄС. Війна змінила основну частину громадян, і вони будуть переносити ці зміни в політичні партії. Безумовно, інерція має тяглість і не зникне одразу, і цьому ми маємо підтвердження, але запит на цивілізовану політику, в тому числі в партіях, може мати якісно новий рівень.

Усе це в сукупності, на нашу думку, свідчить про вичерпання ресурсу персоналістських/лідерських партій або про потужну кризу цієї моделі. Криза була помітна напередодні війни особливо щодо невідповідності частки наявних на національному рівні партій до загальної кількості зареєстрованих і великої частки регіональних партій, війна її зробила більш рельєфною і поглибила. Вихід з цього стану нам виявляється у можливому занепаді більшості наявних сьогодні політичних партій, які можемо

кваліфікувати як «старі партії». Вияв цього – відсутність електоральної підтримки цих партій і формуванням нових, які будуть орієнтовані на вираження групових інтересів. Одночасно криза української моделі масової партії впливає і на ставлення громадян до самого інституту політичної партії, що виявляється у низькому рівні довіри, про що свідчать результати соціологічних опитувань. Разом з тим, говорити про кризу інституту політичних партій в Україні ми не можемо внаслідок вагомості його у виборчому процесі. Відповідно, вдосконалення системи виборів не бачиться можливим без політичних партій. Тому ми можемо говорити про суспільний виклик у розвитку політичних партій, що має бути підставою подальшого розвитку демократії в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

2. Kirchheimer O. The Transformation of Western European Party in LaPalombara J. Weiner M. Political Parties and Political Development / edited by Joseph LaPalombara and Myron Weiner. Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 1966. P. 177–200.

3. Реєстр політичних партій. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_31094 (дата звернення: 20.05.2022).

4. Центральна виборча комісія України. URL: cvk.gov.ua (дата звернення: 25.11.2022).

5. Закон України «Про політичні партії в Україні». URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#text (дата звернення: 10.01.2023).

6. Eatwell R. Contemporary Political Ideologies, New York – Londyn, 2014.

7. Romanyuk A., Lytvyn V. Electoral Performance of New Political Parties in Ukraine. The Context of Electoral Volatility at the Parliamentary Level (1998–2019). *Czech Journal of Political Science. Politologicky Časopis*. 2021. No. 3. P. 274–292.

8. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21). Київ, 2020.

9. Romanyuk A. Membership in Ukraine's parties: membership crisis of the party model? *Studium Europy Środkowej i Wschodniej. Półrocznik*. 2021, No. 17. P. 6–21.

ПОБУДОВА СОБОРНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Уляна Мовчан,

кандидат політичних наук, доцент,

Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна,

доцент кафедри політології

ORCID: 0000-0002-9358-1750; u.movchan@karazin.ua

У рамках теорій післявоєнного державотворення були розроблені специфічні інституційні механізми, які забезпечують представництво всіх значущих груп і відхід від правил гри з нульовою сумою, коли один переможець отримує все. У межах наявних концепцій визначається конкретний набір інститутів, які має створити держава для сприяння та збереження демократії. Це важливо, оскільки деякі інститути мають потенціал для сприяння демократизації та деполяризації, а інші – ні [1, р. 4]. Інститути, які сприяють або не сприяють цій деполяризації та демократизації, є такі: виборча система, система уряду, інституціоналізація партійної системи та інститути підзвітності. Деякі з них, наприклад, інституціоналізація партійної системи не впливають на поляризацію. Інші, наприклад, вибір між парламентською чи президентською системами мають непрямий вплив. Прямі вибори глави уряду, обсяг повноважень виконавчої влади та мажоритарна система, яка дає непропорційне представництво більшій партії, стають визначальними факторами поляризації. Отже, найбільш шкідливою конфігурацією щодо поляризації в розділених суспільствах є мажоритарна система. Непропорційні результати в цій мажоритарній системі разом з елементами «вони проти нас» створюють стимули для де-демократизації, оскільки гра з нульовою сумою призводить до того, що правляча партія зміцнює свої електоральні переваги [2, р. 261–262].

Науковці післявоєнного інституційного будівництва намагаються знайти відповідь на питання, як інститути зменшують ризик

конфліктів у суспільствах з різним рівнем різноманітності. Наприклад, М. Вілсон [3] доходить висновку, що одночасне використання пропорційної системи та парламентаризму може створити конфлікт у поляризованих суспільствах і зменшити ризик конфлікту, де рівень етнічних відмінностей є високим. Довоєнну Україну можна розглядати як поляризоване суспільство, де існував баланс двох груп, а саме – баланс двох патронажно-клієнтарних мереж, які конкурували між собою, то в таких умовах потрібен не весь комплекс інститутів розподіленого правління (power-sharing), а той, який сприяє створенню наскрізних розколів і зменшує вплив політичних мереж на політичну систему. Але поки що серед політичної еліти України не було готовності та бажання йти на компроміс у період поляризації. Домінантною тенденцією було – отримати більше влади, змінити конституцію та здобути додаткові переваги для зміцнення позиції президента чи прем'єр-міністра.

Існує фундаментальна дискусія між прихильниками общинних (communal) поглядів і тими, хто виступає за більш інтегрований (integrated) напрям. Іншими словами, існує дискусія між тими, хто вважає, що виборчі системи повинні зміцнювати позиції етнічних партій і сприяти розподілу ресурсів між етнічними лініями, і тими, хто хоче створити стимули для партій або кандидатів, які сприяють міжетнічному формуванню та мінімізують важливість етнічності як основи розподілу суспільних ресурсів.

Консоціалізм є одним із підходів, спрямованих на те, щоб зробити демократію можливою в розділеному суспільстві. Консоціалізм – це теорія управління конфліктами, в якій двома доміантними вимірами є поділ влади (велика коаліція, пропорційне представництво) і самоврядування (взаємне вето, автономія сегментів) [4, р. 23]. Консоціалістичну демократію можна описати як систему пристосування та компромісів між елітами, за якої плюралізовані суспільства здатні досягти політичної стабільності. А. Лійпхарт [5] визначає консоціалістичну демократію через її чотири відмінні риси, першою і найважливішою з яких є велика коаліція політичних лідерів усіх значущих сегментів плюралістичного суспільства. Вона може набирати кілька форм, наприклад, кабінет, сформований великою коаліцією в парламентській системі, «велика» рада, комітет із

важливими дорадчими функціями або велика коаліція ключових посадових осіб у президентській системі. Три інші важливі елементи консоціональної демократії: 1) взаємне вето, 2) пропорційність, 3) високий ступінь автономії кожного сегмента.

Розподілене правління (power-sharing) може бути прямим (консоціоналізм) і непрямим (доцентровим) [6]. Доцентрова демократія – це спосіб знайти стимули для міжетнічної поведінки, щоб заохотити примирення між групами, що конкурують. Основна ідея полягає в тому, що вони не зосереджуються на своєму сегменті, а намагаються здобути підтримку від різних груп [7]. Але деякі дослідники вказують на те, що доцентрову демократію дуже важко прийняти, і навіть якщо її прийняти, вона лише посилює нестабільність [6, р. 5]. Крім того, існує багато критики консоціоналізму, яку слід взяти до уваги. Дональд Горовіц – найвідоміший критик консоціоналізму. Він підкреслює, що консоціональні механізми лише підсилюють етнічні чи релігійні розколи, а еліти не мають стимулів до співпраці [8]. П. Редер також критикує теорію розподілу влади А. Лійпхарта. Він стверджує, що інститути розподіленого правління зазвичай прагнуть створити стабільний картель серед еліт етнічних груп; він висуває аргумент щодо поділу влади (power-dividing), коли на різних рівнях уряду створюється різна більшість [9]. Проте консоціоналізм у чистому вигляді не вписується в українську політичну систему. Наприклад, у 2006 році пропорційна виборча система фрагментувала політичне поле та ускладнила або навіть унеможливила процес прийняття рішень.

У випадку гібридного політичного режиму після закінчення війни Україні все ще потрібні політичні інститути, які будуть зміцнювати її державу та допоможуть зменшити роль патронату та клієнтелізму всередині політичної системи. Один зі шляхів – побудова коаліції на основі розподіленого правління. Така коаліція є важливою частиною консоціональної демократії. Завдяки тому, що консоціональну демократію можна описати як систему пристосування та компромісів між елітами, за якої плюралізовані суспільства здатні досягти політичної стабільності, то такі механізми розподілу влади гарантують, що еліти різних політичних сил матимуть принаймні мінімальне представництво в уряді. Причина

створення коаліцій у післявоєнних суспільствах полягає в тому, що збільшення розміру правлячої коаліції створює сильніші стимули для колишніх суперників підтримувати мир. Вони можуть досягати своїх політичних цілей за допомогою інституційних засобів, які є менш витратними та менш ризикованими, ніж повернення до військових дій [10, р. 410]. У випадку з Україною це може бути аналогом у контексті неопатримоніалізму: коли ціна патронажу чи навіть виключення набагато вища, ніж входження до цієї коаліції. Водночас, коли коаліції розподіленого правління бачаться найоптимальнішим варіантом, але вони не завжди сприяють розвитку демократії та зміцненню політичних інститутів у неопатримоніальних системах, еліти мають на меті отримання ренти і зберігають розподіл державних ресурсів як патронаж в обмін на політичну лояльність. Ресурси, надані як міжнародні інтервенції для підтримки розбудови миру, кооптуються в неопатримоніальний порядок [11, р. 193–194]. Слабке інституціоналізоване середовище багатьох післявоєнних держав є ідеальною основою для приватної вигоди. Кабінети, що розподіляють владу, створюють політичні коаліції, які керують вузькими колами урядових і конкуруючих еліт, які мають прямий доступ до урядових ресурсів і низький рівень лояльності до лідера уряду. Понад те, розподілене правління стало основною рушійною силою корупції в післявоєнних країнах [12]. Однак, з іншого боку, Дж. Джанг [13] показує, як інституційний дизайн допомагає пом'якшити такі негативні наслідки. Він пише, що президентство може підвищити рівень контролю над корупцією. Результати показують, що не завжди коаліційний уряд (розподіл повноважень) обов'язково впливає на контроль над корупцією, скоріше, якщо більшість місць у коаліції належить партії глави уряду, це призводить до кращого контролю над корупцією. Як зауважив Н. Барма [11], критики інститутів розподіленого правління вказують на те, що ці інститути загалом не зазнають краху, вони просто вбудовуються в неопатримоніальну систему. Інші дослідження показують інші результати щодо функціонування розподіленого правління в неопатримоніальній системі. На противагу неопатримоніальній системі, де еліти залежать від широкого кола неформальних домовленостей

про розподіл влади, а перерозподіл ресурсів базується на встановлених патронажно-клієнтарних мережах, консоціалізм спирається на формальні правила, інституціоналізуючи переговори [14, р. 149]. Це основна особливість для України, де ми повинні запровадити такий інституційний дизайн, де формальні правила домінують над неформальними, тому що всередині невеликої переможної коаліції дешевше розподіляти приватні вигоди, а тому елітам легше брати участь у корупційній поведінці [12, р. 64]. Досвід Північної Ірландії, де для призначення виконавчої влади використовується метод Д'Ондта (метод Д'Ондта – це метод, коли перерозподіл місць у виконавчій владі відбувається відповідно до того, скільки місць у парламенті отримала партія, а не відповідно до ідентичності), також дуже підходить для формалізації правил. Перерозподіл, згідно з методом д'Ондта, дозволяє відійти від правила попереднього визначення та, водночас, полегшує процес розподілу портфелів, оскільки конкуруючі партії часто мають труднощі у переговорах із потенційними партнерами по коаліції та дозволяють партіям уникнути тиску переговорного процесу [15]. В умовах України такий метод може спрацювати, оскільки досвід формування коаліції та уряду показує, наскільки складним і тривалим може бути процес. У цьому разі чіткі правила допомагають автоматично забезпечити включення та пропорційність. Мак Евой [15] зазначає, що автоматичний характер Д'Ондта обмежує трансакційні витрати на формування виконавчої влади (розподіл портфелів).

Зважаючи на зазначене, коаліції розподіленого правління видаються оптимальним інститутом консоціальної демократії, який сприятиме зміцненню політичної системи України. Попри критику щодо того, що інститути розподіленого правління ризикують бути вбудованими в неопатримоніальну систему, вона бачиться перспективною, оскільки політика може стати більш формалізованою. Отже, включення всіх значущих верств суспільства до владної коаліції дозволить громадянам усвідомлювати свою участь у процесі прийняття рішень. Тому головне питання полягає в тому, яким чином розподілене правління може сприяти зміцненню українських політичних інститутів? Беручи до уваги, що розподілене правління є системою пристосування та компро-

місів, то ці інститути надають надійне зобов'язання мати «частку» всередині уряду.

Основною небезпекою розподіленого правління в неопатри-моніальній демократії є створення картелю еліт та розподіл ренти між тими, хто входить до коаліції. Але література дає нам відповідь, як пом'якшити такі наслідки, якщо ми запровадимо розподілене правління всередині української політичної системи. По-перше, це створення великої коаліції для ускладнення перерозподілу ренти. По-друге, ще один спосіб уникнути негативних наслідків – це встановити правила, схожі на правила гри, як у Північній Ірландії, де розподіл міністерських портфельів відбувається на пропорційній основі (крім того, такі механізми сприяють розвитку демократії, оскільки політичні партії змагаються на виборах). В умовах України такий метод може спрацювати, оскільки досвід формування коаліції та уряду показує, наскільки складним і тривалим може бути процес. У цьому випадку чіткі правила допомагають автоматично забезпечити включення та пропорційність. Отже, найкращий спосіб уникнути створення картелю еліт, зберегти конкуренцію між елітами, але водночас уникнути принципу «переможець отримує все» – це розподіл влади з великою коаліцією з Кабінетом Міністрів, призначеним на пропорційній основі.

Бібліографічні посилання

1. Hartzell C. A., Hoddie M. *Crafting Peace: Power Sharing and the Negotiated Settlement of Civil Wars*. State College : Pennsylvania State University Press, 2008.

2. McCoy J., Somer M. *Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies*. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2019. Vol. 681 (1). P. 234–271.

3. Wilson M. C. *A Closer Look at the Limits of Consociationalism*. *Comparative Political Studies*. 2019. Vol. 53 (5). P. 700–733.

4. Wolff S., Yakinthou C. *Conflict Management in Divided Societies: Theories and Practice*. Hoboken : Taylor and Francis, 2013.

5. Lijphart A. *Democracy in plural societies: a comparative exploration*. New Haven : Yale University Press, 1997.

6. McCulloch A. Power-sharing and political stability in deeply divided societies. London Routledge, 2016.

7. Reilly B. Democracy in divided societies: electoral engineering for conflict management. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2001.

8. Horowitz D. L. Ethnic groups in conflict: with a new preface. Berkeley : University of California Press, 2011.

9. Roeder P. G., Rothchild D. Sustainable peace: power and democracy after civil wars. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 2005.

10. Joshi M., and Mason D. Civil War Settlements, Size of Governing Coalition, and Durability of Peace in Post-Civil War States. *International Interactions*. 2011. Vol. 37 (4). P. 388–413.

11. Barma N. The peacebuilding puzzle: political order in post-conflict states, Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2016.

12. Haass, Felix, and Martin Ottmann. Profits from Peace: The Political Economy of Power-Sharing and Corruption. *World Development*. 2017. Vol. 99. P. 60–74.

13. Jang J. Power-sharing in governments, clarity of responsibility, and the control of corruption. *Asia Pacific Journal of Public Administration*. 2022. Vol. 44 (2). P. 131–151.

14. Kendhammer B. Getting Our Piece of the National Cake: Consociational Power Sharing and Neopatrimonialism in Nigeria. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2015. Vol. 21 (2). P. 143–165.

15. McEvoy J. Power-sharing executives: governing in Bosnia, Macedonia, and Northern Ireland, Philadelphia, Pennsylvania : University of Pennsylvania Press, 2015.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ТА СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ. УКРАЇНСЬКІ ЄВРЕЇ У БОРОТЬБІ ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
провідний науковий співробітник відділу етнополітології
ORCID: 0000-0002-1704-9674; apodolskyi@gmail.com

Українська єврейська громада протягом минулого століття, а також на сучасному етапі традиційно підтримувала боротьбу українського народу за свободу і незалежність, завжди стояла на боці суверенності України і вважала себе інтегральною, органічною частиною українського суспільства та Української держави.

У період Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років українські євреї часто виступали на боці Центральної Ради та Української Народної Республіки [1]. Як свідчать документи єврейських політичних партій, у 1917–1918 роках більшість з них підтримувала боротьбу за українську суверенність проти російських більшовиків. Ціла низка єврейських політичних партій лівого та центристського спрямування (Соціалістична єврейська робітничка партія /СЄРП/, Загальний єврейський робітничий союз /Бунд/, Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон» та ін.) підтримала створення УНР.

Група відомих єврейських діячів – учених, адвокатів, політичних лідерів – підтримала створення Української Центральної Ради, а також УНР. В першу чергу це були такі відомі в громаді й суспільстві діячі, як Соломон Гольдельман, Арнольд Марголін та інші. В 1918–1919 роках в уряді Української Народної Республіки було створено спеціальне Міністерство єврейських справ, у різний час його очолювали також відомі єврейські політичні діячі України Мойсей Зільберфарб та Пінхас Красний [2]. Михайло Грушев-

ський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, інші видатні державні та політичні діячі тодішньої України неодноразово публічно у своїх виступах та друкованих текстах заявляли про те, що українське єврейство є однією з найбільших меншин суверенної України та є частиною Української держави та українського суспільства, підтримували ідею культурно-національної автономії єврейської меншини України. Також і на західноукраїнських землях єврейська спільнота підтримувала боротьбу за незалежність України. Так, галичанські євреї прихильно ставилися до створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), єврейські політичні діячі співпрацювали з українськими державними діячами. Така позиція єврейської громади Східної Галичини викликала лютю польських сил, що боролися з українцями за владу на цих землях. У листопаді 1919 р. у Львові поляки zorganizували жорстокий погром проти місцевих євреїв, загинули жінки, діти, люди старшого віку [3].

У той самий час у центрі країни та на східних українських теренах відбулася хвиля жорстоких погромів проти єврейського населення. Чинили ці злочини всі політичні сили, що боролися за владу над Україною: царська армія, російські більшовики, а також, на жаль, і українські сили. Проте, керівництво УНР відкрито виступало проти погромів, відомі випадки покарання командирів військових частин, що запламували себе участю в злочинах проти цивільного єврейського населення. [4]. Очевидно, що участь частини українських підрозділів у погромах – чорна сторінка боротьби за українську незалежність того періоду. В той же самий час багато українців рятували своїх сусідів-євреїв від погромницького насилля, закріплюючи тим самим добрі стосунки між українцями та євреями [2, с. 29].

Період боротьби з комуністичним режимом, радянською владою вписаний в добру історію українсько-єврейських взаємин. Так, є багато фактів, документів, спогадів про солідарність українців та євреїв у радянських, брежнєвських таборах у добу боротьби українських дисидентів за політичні та громадянські права проти радянської диктатури в 1960–1980 рр. [5]. Українці та євреї у важких умовах табірної життя допомагали один одному вистояти, зберегти

гідність, свободу і власну ідентичність. За спогадами дисидентів нам сьогодні відомо, як вони допомагали один одному берегти та плекати власну національну культуру та національну свідомість. Причому під впливом українців євреї в радянських таборах та на засланні поверталися до власної єврейської культури та ідентичності¹. Також українські євреї взяли активну участь у національному українському русі наприкінці 1980-х років, перед розпадом СРСР, разом з українськими громадськими й політичними діячами брали участь у відродженні української культури, громадської та політичної думки у 1989–1991 рр. Після здобуття Україною незалежності єврейська спільнота країни відродила свої давні традиції та стала гармонійною частиною українського полікультурного суспільства.

З початком російської агресії проти України у 2014 році єврейська громада країни одразу стала на захист своєї держави. У березні 2014 року відомі й не дуже відомі представники української єврейської спільноти написали відкритого листа президенту Росії Путіну з вимогою припинити війну проти України і запереченням про нібито жахливий антисемітизм, що існує в Україні та загрожує євреям [6]. Зокрема, в тому листі йшлося: «...впевненість... в зростанні антисемітизму в Україні не відповідає реальним фактам. Мабуть, Ви переплутали Україну з Росією, де єврейські організації зафіксували минулого року зростання антисемітизму... на жаль, треба визнати, що останнім часом стабільність у нашій країні під загрозою. І ця загроза виходить від російської влади, тобто – від Вас. Це Ваша політика підбурювання до сепаратизму і грубого тиску на Україну становить загрозу нам – євреям, як і всьому народу України, включаючи жителів Криму і Південного Сходу України, і вони в цьому дуже скоро переконаються... Ми не бажаємо, щоб нас "захищали" шляхом розколу України й анексії її території. Ми переконливо закликаємо Вас не втручатися у внутрішні українські справи, відвести російські війська в місяці їх

---

¹ Відомий політичний дисидент 1970-х років, журналіст і письменник Михайло Хейфець написав у своїх спогадах про те, як Василь Стус розповідав йому про підвалини єврейської культурної та релігійної традиції.

постійної дислокації і перестати заохочувати проросійський сепаратизм», – ідеться в листі до Путіна. Під зверненням тоді підписалося багато видатних діячів, представників єврейської громади, серед яких політичний і громадський діяч Йосиф Зісельс, відомий учений Олександр Пасхавер, художник Олександр Ройтбурд та інші [6].

Упродовж 2014–2021 років єврейська спільнота брала активну участь у допомозі військовим, а також цивільним, коли частина двох областей на Сході України та Крим були під російською окупацією. Єврейські релігійні громади в Дніпрі, Харкові, Києві допомагали біженцям з Донецької та Луганської областей. З 24 лютого 2022 року, з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну, з початком брутальної, гарячої фази російської агресії та війни проти України, євреї поряд з іншими стали на захист власної країни.

Під час війни також країна-агресор продемонструвала не тільки свою ненависть до всього українського, свою клінічну українофобію, але й свій печерний антисемітизм також. Навесні минулого року під ударами російських ракет та бомб були частково зруйновані меморіали жертвам Голокосту в Бабиному Яру в Києві, в Дробицькому Яру в Харкові, постраждали від російських бомбардувань синагоги в Глухові, Харкові, Маріуполі. Саме за період української незалежності, після розпаду радянської імперії, в суверенній Україні була сформована відповідальна культура пам'яті про українських євреїв – жертв Голокосту, яку російські загарбники руйнують зараз, а українське суспільство дбайливо зберігає та захищає як складову власної, української культури. Брутальні руйнування меморіалів жертвам Голокосту, пошкодження синагог, смерть під російськими бомбами тих, хто пережив Другу світову війну – все це сучасні воєнні злочини Росії проти України, проти української єврейської громади.

Серед волонтерів, військових сьогодні багато представників української єврейської спільноти. Є численні приклади, що говорять самі за себе. Професор Максим Гон з Рівного, історик і політолог, з початку березня 2022 р. на фронті, на донецькому напрямку. Він хоче демократичного, вільного майбутнього для своєї країни, тільки у такій Україні може існувати єврейська громада [7, с. 7]. Ашер

Черкаський та його син Давид Черкаський стояли на захисті рідного Дніпра. Ашер Черкаський у Збройних силах України з 2014 р. [7, с. 9]. Багато рабинів не виїжджали зі своїх міст, брали активну участь в евакуації людей, не уточнюючи національності біженців, надавали продукти й медикаменти. Одними з найяскравіших таких прикладів є діяльність рабинів Моше Асмана, Меїра Стамблера, рабина Маріуполя Менахема-Мендела Коена та інших [8]. Показовими щодо ставлення українських євреїв до сучасної російської війни проти України є слова одного з українських рабинів Меїра Стамблера: «...за необхідності всі євреї України візьмуть зброю й воюватимуть, ніхто не чекає Путіна. Потрібно обов'язково закінчити війну. Багато людей по-різному бачать закінчення війни. Хтось хоче «миру», а комусь важлива саме «перемога». Я – за перемогу. Мир буде тільки з перемогою України. Інакше миру не буде. Це реальна агресія проти суверенітету України, тому не може бути іншого варіанта» [8].

Така, насправді незламна, позиція абсолютної більшості єврейської спільноти України щодо захисту своєї рідної землі руйнує антисемітські міфи сучасної російської пропаганди і сприяє якнайшвидшій Перемозі України над російським ворогом.

Бібліографічні посилання

1. Соломон Гольдельман. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. Мюнхен–Париж–Єрусалим : Дніпрова Хвиля, 1967. 138 с.
2. Генрі Абрамсон. Молитва за владу: Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ : Дух і Літера, 2017. 320 с.
3. Яков Хонигсман. Катастрофа єврейства Західної України. Львов, 1998.
4. Тарас Гунчак. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. 48 с.
5. Йосиф Зісельс. «Якщо я тільки для себе ...». Київ, 2000. 360 с.
6. Українські євреї вирішили відкрити Путіну очі. URL: https://lb.ua/news/2014/03/05/258353_ukrainskie_evrei_reshili_otkrit.html (дата звернення: 09.01.2023).
7. Вчені і війна. *Уроки Голокосту*. № 3 (71). 2022. С. 7–10.
8. «Тут ніхто не чекав Путіна», – євреї України про війну з Росією. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/tut-nikhto-ne-chekav-na-putina-jevrejji-ukrajini-pro-vijnu-z-rosijeju.html> (дата звернення: 16.01.2023).

ПОСТАТІ, ЯКІ ПОЄДНАЛИ ПОДІЛЛЯ ТА ДОНБАС

Надія Темірова,

доктор історичних наук, професор,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,

професор кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки

ORCID: 0000-0003-1918-2054;temirova600@gmail.com

Україна в її сучасних державних кордонах формувалася протягом тривалого часу. Як наслідок, на її теренах історично склався цілий ряд історико-географічних областей. Серед них, зокрема Поділля та Донбас. Перше розташовано у центральній частині, другий – на Південному Сході держави. Віддаленість у майже 800 км, звичайно, позначилася на особливостях поступу кожного з них у минулому, проте значно більше їх поєднує в один історичний простір. Серед таких консолідаційних чинників чи не найпотужнішим є людський. До нього привернемо увагу на прикладі трьох непересічних особистостей – Юхима Сіцінського, Миколи Леонтовича, Василя Стуса. Всі вони народилися на Поділлі, але певну частку свого життя пов'язали з Донбасом. Історія обох регіонів має наразі надзвичайно розлогу історіографію, проте історичні зв'язки між ними не опинялись у фокусі спеціальних досліджень. Отож, метою цієї розвідки є виокремлення в діяльності названих визначних українців сюжетів, пов'язаних із Донецьким регіоном.

Юхим Йосипович Сіцінський народився 27 жовтня 1859 р. в селі Мазники Подільської губернії (нині Деражнянського району Хмельницької області) у родині священника. 1870 р. він вступив до Кам'янецького духовного училища, згодом закінчив Подільську духовну семінарію в Кам'янці-Подільському та Київську духовну академію, здобувши ступінь кандидата богослів'я. Після завершення навчання та одруження у 1885 р. Юхим Сіцінський переїхав у місто Бахмут, де обіймав посаду вчителя російської, церковної, латинської мов у місцевому духовному училищі. У 1888–1889 рр. він був членом Правління та діловодом закладу. За свою службу

він отримував зарплатню у 900 руб. та утримання квартири в обсязі 180 руб. на рік. Про нього повідомлялося: «Сіцинський був дуже працьовитий і відданий науці діяч. Під час перебування вчителем училища він займався археологічними дослідженнями та посилав статті до "Подільських Єпархіальних Відомостей". Останнім часом звістки про його праці з слов'янських старожитностей з'явилися на сторінках "Історичного вісника" за 1890 р. Знавці покладають на нього надії як на майбутнього вченого археолога» [1, с. 134].

1889 р. родина Сіцинських повернулася на Поділля. Тут Юхим Йосипович ініціював створення музею старожитностей, який започаткував Державний історико-культурний заповідник у Кам'янці-Подільському, став членом Подільського історико-статистичного комітету, членом Історичного товариства Нестора-літописця, дійсним членом НТШ, Українського наукового товариства в Києві, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, протоієреєм Кафедрального собору, викладав у Кам'янець-Подільському державному університеті, а у 1920–1926 рр. – Інституті народної освіти. Він є автором понад 180 опублікованих праць, серед яких узагальнюючі роботи з історії Подільського краю, зокрема, «Нариси з історії Поділля», «Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.» та інші. Чималу увагу приділив дослідженню Трипільської культури на Поділлі. У 1920–1930 рр. Ю. Сіцинський зазнав переслідувань з боку радянської влади, зокрема, у 1929 р. 70-літнього науковця арештували у сфабрикованій справі «Спілки визволення України». Йому, як багатьом іншим, було висунуто традиційні звинувачення: «контрреволюційна петлюрівська діяльність і агітація» [2, с. 12]. У в'язниці він провів вісім місяців. Потім протягом трьох років працював у Києво-Печерському музеї. За цей час його будинок у Кам'янці-Подільському було конфісковано, бібліотеку, яку він збирав протягом усього життя, розкрадено. Це для нього стало серйозним ударом і завдало шкоди здоров'ю [3]. Помер учений 7 грудня 1937 р. [2, с. 13]. По смерті його творчу спадщину було вилучено з обігу, а почала вона повертатися до читачів у незалежній Україні. Лише у 2016 р. в рамках декомунізації вулиці М. Ватутіна у Кам'янці-Подільському було надано ім'я Юхима

Сіцінського. Його діяльність на Донеччині наразі не вшановано в жодному форматі.

Микола Дмитрович Леонтович народився 1 грудня 1877 р. у селі Монастирок Подільської губернії (нині Неміровського району Вінницької області), в сім'ї священника. Раннє дитинство пройшло у селі Шершнях Вінницького повіту. Музична освіта, розпочата в Немирівській гімназії та Шаргородському духовному училищі, була успішно продовжена у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, де Леонтович упродовж усіх років навчання керував семінарським хором. Після закінчення навчання, 22 березня 1902 р., Микола одружився, мав доньку.

Восени 1904 р. Микола Дмитрович залишив Поділля і переїхав на Донбас, на станцію Гришине, де влаштувався викладачем співу та музики у місцевій залізничній школі. Тут під час революційних подій 1905 р. він організував хор робітників, який виступав на мітингах проти російського самодержавства: «У виконанні тисячоголосі маси, переважно робітників-залізничників, зустрічає на ст. Гришине ешелон революціонерів "Марсельезою"». Він демонстративно відмовлявся співати з хором царський гімн на відзнаку маніфесту 17 жовтня. Натомість влаштовував концерти інтернаціональної музики, до яких сам готував репертуар. Так, у його обробці з'явилися єврейські, польські, вірменські, російські народні пісні. Така досить виразна демократична позиція М. Леонтовича скоро привернула увагу царської поліції та жандармерії, через що йому довелося тікати з Донбасу, повернувшись до Поділля. Там він зупинився у Тульчині, де працював педагогом у місцевих школах [4, с. 15–16]. Коли він від'їжджав з Гришиного, місцеві жителі подарували йому фотоальбом за 1908 р. із підписами та світлинами хористів його колективу, який зберігається в музеї Леонтовича у Тульчині на Вінниччині. М. Леонтович же на пам'ять про себе залишив гришинцям дерев'яну цукорницю, на якій зображено ластівку – щедрика, який летить [5]. Життя талановитого українця обірвалося в ніч на 23 січня 1921 р., коли був убитий агентом ВНК у селі Марківка Гайсинського повіту. Саме ж ім'я Леонтовича було «визнане неактуальним для радянської доби» і фактично лишалося таким до середини 1950-х рр.

Сьогодні у Тульчині Вінницької області працює Меморіальний музей Леонтовича, у 1977 р. відкрито музей музиканта у с. Марківка неподалік місця його поховання, ім'я Леонтовича має Вінницьке училище мистецтв і культури. В Тульчині у листопаді 2019 р. було проведено «фестиваль "Щедрика"» [6]. На Донеччині увагу на творчість Леонтовича почали звертати не так давно. На честь 100-річчя з дня народження композитора у 1977 р. його ім'я було присвоєно дитячій музичній школі міста Красноармійська (колишнє Гришине, а нині – Покровськ). У її приміщенні створено музей композитора. У Покровському історичному музеї представлено фотодокументи, спогади гришинців про перебування Миколи Дмитровича в місті, особисті речі. Про покровський період у його житті нагадують меморіальні дошки, встановлені на будівлі залізничної школи, де він учителював, і приміщенні залізничного вокзалу. 2018 р. на вході до парку «Ювілейний» встановили двометровий пам'ятник композитору. Ім'я Леонтовича увічнено в назві однієї з вулиць Покровська, як і в багатьох інших містах і селищах України. Значущість Миколи Леонтовича беззаперечно є не лише для Поділля чи Донбасу, але й для всієї України. А найвідоміше творіння «Щедрик» має світове визнання.

Чи не найсимволічнішим видається поєднання двох регіонів особою Василя Стуса. Він народився у с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області 6 січня 1938 р. у селянській родині. Аби уникнути примусової колективізації його батьки переселилися до м. Сталіно, де батько розпочав працювати на хімічному заводі. Тут Василь закінчив середню школу та вступив на історико-філологічний факультет Сталінського педінституту, де розпочалося формування його активної громадянської позиції.

Письменник і поет Олег Орач, який навчався у цьому ж педінституті, але на три курси молодшим, згадував, що Василь жив у своїх батьків, маючи більш-менш влаштований побут, але заздрив «нашій студентській козаччині» у гуртожитку. У Стусів у хаті завжди було гостинно: «Таке не штучне, не підкреслене щось, а природна селянська українська гостинність». У студентські роки він дуже багато читав. На відміну від багатьох однокурсників, не тільки грав у футбол, а більше сидів за книжками в обласній

бібліотеці. Вирізнявся надзвичайною працьовитістю, що відзначали й викладачі. Він був наймолодшим на своєму курсі, тому завершив здобуття вищої освіти у віці 21 року. У студентські роки В. Стус долучився до літературного об'єднання «Обрій» [7, с. 225–229]. По завершенні навчання у 1959 р. працював учителем на Кіровоградщині, служив у лавах збройних сил, а на початку 1960-х рр. викладав українську мову та літературу в одній зі шкіл, працював у шахті, був літредактором газети «Соціалістичний Донбас» у Горлівці на Донеччині. Зі вступом до аспірантури восени 1965 р. розпочався київський період, протягом якого В. Стус проявив себе як громадянин, небайдужий до України, принципово відстоюючи свою позицію, за що переслідувався й був закатований радянською владою. Отож, Вінниччина – місце народження В. Стуса, на Донеччині відбулося формування його особистості, викристалізувався його поетичний дар, у поліетнічному середовищі сформувалася потреба захищати українську мову та культуру.

Вшанування славетного земляка і на Вінниччині, і на Донеччині розгорнулося лише на початку 2000-х рр. У вересні 2002 р. у Вінниці відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятника В. Стусу на однойменній площі. У 2007 р. на під'їзді до рідного села поета – Рахнівки встановлено пам'ятний знак із барельєфом. У Донецьку 2001 р. на фасаді філологічного корпусу Донецького національного університету встановлено барельєф на його честь, проте пам'ятний знак було знищено окупаційною російською владою у травні 2015 р. 2002 р. у Горлівці засновано Донбаський історико-літературний музей Василя Стуса. Через десять років частину експонатів музею – фотографії, публікації, книги, картини – було переміщено до Донецької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Н. К. Крупської. Основна ж частина експонатів, які стосуються життя поета та його правозахисної діяльності, залишалась у Горлівці, перебуваючи на балансі заводу «Еластомер». Але ні монументу, ні повноцінного музею В. Стуса на Донеччині так і не було створено [6; 8].

Отже, наведені три життєві сценарії, в яких перетнулися Поділля та Донбас, засвідчують єдність українського простору, в якому, незалежно від географії, творився український вимір історії. У ньому перетиналися спільні для українського загалу потреби, відповіддю на

які й стала діяльність Ю. Сіцінського, М. Леонтовича, В. Стуса. Не випадково пам'ять про них була занедбана за радянської доби, коли український наратив піддавався жорсткому дозуванню. Ситуація зі вшануванням цих імен зрушилась у роки незалежності. Проте і на сьогодні вона далека від ідеальної. На Поділлі, а особливо на Донеччині необхідно пропагувати імена українців, які робили внесок у їх розвиток, вкотре наголошуючи на історичній соборності сучасної України.

Бібліографічні посилання

1. Бутовский А. И. Историческая записка о Бахмутском духовном училище за 60 лет. Бахмут, 1893.
2. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / упор. Д. Ващук., М. Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.
3. Музей Стуса переїхав на ПМЖ в бібліотеку імени Крупской. URL: <http://m-ns.org/culture/muzej-stusa-pereexal-na-pmzh-v-biblioteku-imeni-kрупskoj-0022258> (дата звернення: 09.01.2013).
4. Грінченко М. О. М. Д. Леонтович. *Леонтович М. Д. Збірка статей та матеріалів*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1947. С. 11–37.
5. Іванова В. «Щедрик» з Донбасу: Чи народилася у Покровську найвідоміша різдвяна мелодія. *Діпо Донбас*. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/tayemnicya-schedrika-chi-spravdi-donbas-batkivschina-vsесvitno-vidomoyi-melodiyi-20190104895093> (дата звернення: 13.12.2020).
6. У Тульчині відбувся масштабний фестиваль легендарного «Щедрика». *Myvin*. URL: <https://www.myvin.com.ua/news/7731-u-tulchyni-vidbuvsia-masshtabnyi-festyval-lehendarnoho-shchedryka> (дата звернення: 21.11.2019).
7. Орач О. Нецензурний Стус. Кн. у 2-х ч. Ч. 1 / упор. Б. Підгірного. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. 336 с.
8. Музей імени Василя Стуса в Горловке. Музеи Донецкой области. URL: <https://donbass-info.com/content/view/2646/2653/> (дата звернення: 25.12.2022).

КРИМ ЯК НЕВІДДІЛЬНА СКЛАДОВА СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

Євгенія Горюнова,

кандидат історичних наук, доцент,
Таврійський національний університет
імені В. І. Вернадського,
доцент кафедри філософії та історії

ORCID: 0000-0002-9398-9334; horiumova.yevheniia@tnu.edu.ua

Тема консолідації та єдності української нації набуває особливої актуальності під час війни, яку Російська Федерація веде проти суверенної України вже дев'ять років. Соборність символізує цю єдність та незламність українців з різних регіонів на шляху до формування Української держави та захисту її територіальної цілісності та суверенітету. Кримський півострів був останнім регіоном, що увійшов до складу УРСР, яка у 1991 р. проголосила державну незалежність. Крим став і першим регіоном, який тимчасово окупувала РФ у 2014 р. Відповідно, відновлення територіальної цілісності України має завершитися поверненням Кримського півострова (Автономної Республіки Крим) під повний контроль України, реінтеграцією мешканців півострова до спільноти українського громадянства.

Попри специфіку історичного розвитку та особливий (автономний) статус у межах України Крим був і залишається невіддільною її складовою.

По-перше, Крим це – півострів, який природно пов'язаний з українським Причорномор'ям. Це дуже добре розуміла влада СРСР, яка у 1954 р. вирішила передати Кримську область до складу УРСР задля пришвидшення повоєнного економічного відновлення півострова. Після Другої світової війни та депортації кримських татар населення Криму скоротилося вдвічі – до 500 тис. Півострів відчував брак робочої сили, що впливало на основні галузі господарства – посіви пшениці скоротилися у два рази, порівняно з довоєнним рівнем, технічних культур – на чверть, середня врожайність зернових упала майже у 3 рази. Кримська область не виконувала державні плани закупівлі сільськогосподарської продукції.

Через низькі темпи економічного відновлення страждала й соціальна сфера. «Минуло десять років після закінчення війни.. В місті немає достатньої кількості електроенергії, банно-прального комбінату... Під час війни було зруйновано до 40% житлового фонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки 8 квартир...», – доповідав на обласній партійній конференції секретар Феодосійського міськкому партії Моїсєєв [1, с. 106].

Повоєнне відновлення вимагало включення Криму до господарського комплексу УРСР задля розв'язання енергетичної та водної проблем. Відповідно, рішення про будівництво Північно-кримського каналу для забезпечення дніпровською водою північних районів Криму було ухвалене ще у 1950 р. Тоді ж було погоджено будівництво Каховської ГЕС, яка мала об'єднати у єдиний енергорайон такі центри, як Миколаїв, Херсон, Одесу і Крим [2, с. 243–244].

Вже за кілька років ситуація в Криму суттєво покращилась: у 1957 р. промислове виробництво у порівнянні з 1953 р. зросло на 36%, виробництво молока – на 69%, м'яса – на 42%. У 1963 р. випуск промислової продукції збільшився у 3,4 рази, виробництво м'яса склало 160% рівня 1953 р., молока – зросло у 2 рази, винограду – у 14 разів [3, с. 451, 470]. Таким чином, приєднання до УРСР не тільки врятувало економіку Кримського півострова, але й зробило його квітучим регіоном. Упродовж 1950–1980-х рр. Крим повністю інтегрувався у систему господарства УРСР.

По-друге, Крим є українським регіоном за міжнародно-правовими нормами, які чітко встановлюють непорушність кордонів суверенних держав. Повага до суверенітету та взаємної територіальної цілісності України була зафіксована у низці міжнародних договорів, зокрема у договорі, укладеному між РРФСР та УРСР у 1990 р., «Договорі про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією» 1997 р. Відповідно, усі подальші дії РФ з висуванням претензій на Крим є порушенням міжнародного права.

По-третє, упродовж 1954–1990 рр. відбулася соціально-економічна інтеграція Криму до УРСР, що засвідчили результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., у якому взяло

участь понад 60% кримчан (63,74%, у м. Севастополі та 67,5% у Кримський АРСР). На запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» позитивно відповіли 54,2% мешканців автономії та 57,1% м. Севастополя.

Важливим чинником у реалізації підривної російської політики щодо Криму став його особливий статус у складі України, коли на початку 1991 р. Кримська область у складі УРСР була перетворена у Кримську Автономну РСР, а м. Севастополь залишався містом республіканського підпорядкування. Ця політична трансформація відбувалася на тлі процесів реабілітації та повернення на півострів наприкінці 1980-х рр. сотень тисяч кримських татар, відновлення ліквідованої у добу сталінізму Кримської АРСР, які центральна влада СРСР намагалася використати у своїх інтересах. Зокрема, Постанова Верховної Ради СРСР «Про висновки і пропозиції Комісії з проблем радянських німців і кримськотатарського народу» (1989) категорично заявляла, що «відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснено без відновлення автономії Криму шляхом створення Кримської АРСР у складі Української РСР». По суті ж, враховуючи етнічний склад Кримської області наприкінці 1980-х рр., мова могла йти про наміри створення ще однієї «російськомовної республіки». Повною мірою це підтвердив проведений у Криму у січні 1991 р. референдум щодо відновлення Кримської АРСР, який не випадково бойкотували кримські татари. У референдумі взяли участь 81% кримчан, з яких 94% не лише підтримали автономний статус республіки, але й висловилися за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору [4]. Попри ці очевидні загрози, Верховна Рада УРСР оперативно ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» у складі УРСР. Згодом були внесені зміни щодо Кримської АРСР і до Конституції УРСР.

Таким чином, замість створення національної автономії кримських татар в Криму були закладені засади майбутнього політичного сепаратизму, який всіляко підживлювала РФ. Про це вказувала і політика Москви щодо втілення у практику «національного характеру» першої автономії Криму 1921–1945 рр. Створена в 1921 р. Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка формально мала певні ознаки національної автономії. Головна з них –

радянська політика коренізації, яка в Криму проводилась у формі татаризації. Кримськотатарська мова набула статусу державної на рівні з російською, за кримськими татарами закріплювалися квоти на керівництво в радянських органах влади (до 35%), створювалася мережа національних районів (з 11 національних районів 6 були кримськотатарськими), йшла підготовка національних кадрів. Представники кримських татар Велі Ібраїмов та Осман Дерен-Аерлі очолили центральні органи влади автономії – Центрвиконком та Раднарком, відповідно. Але про реальні результати татаризації свідчили не радянські проєкти, а дані про національний склад кримських держслужбовців, серед яких частка кримських татар дорівнювалася 10,9% (росіян – 59%) [3, с. 428].

Наприкінці 1920-х рр. радянська влада почала згортати політику татаризації. Найбільш серйозним ударом стала сфабрикована справа проти голови КримЦВК В. Ібраїмова, який намагався протистояти планам Москви з переселення в Крим єврейського населення та наділення його землею. Це протистояння «привело не тільки до згорання політики татаризації, а й до розстрілу В. Ібраїмова, широкосяжної кадрової чистки та відповідних репресій» [5]. З Конституції Криму 1937 р. зникла згадка і про кримськотатарську мову. Територіальний характер автономії підтверджували зізнання секретаря кримського обкому ВКП(б) І. Акулова: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що оголошення автономної республіки тлумачилося ними як об'ява татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то вона була б помилковою» [6, с. 181]. Таким чином, радянська політика щодо Криму упродовж 1920-х років мала двозначний характер. Більшовики створювали ілюзію національної автономії, щоб подолати спротив кримських татар та залучити їх на свій бік певними привілеями. Однак реальної влади на півострові кримські татари не отримали. Аналогічним чином діяла верхівка партійно-радянської еліти й наприкінці існування СРСР.

Після проголошення державної незалежності України Верховна Рада Кримської АРСР у вересні 1991 р. ухвалила Декларацію про державний суверенітет Криму. У 1992 р. місцеві еліти запустили процес суверенізації півострова, якому активно допомагала РФ.

Так, у лютому 1992 р. Верховна Рада Кримської АРСР перейменувала її в Республіку Крим (РК), а 5 травня ВР РК оголосила про державну самостійність РК, посилаючись на результати кримського референдуму 1991 р. У травні 1992 р. було прийнято Конституцію РК, яка закріпила її статус як демократичну державу у складі України, а Севастополь – як частину Криму та місто з особливим статусом [7]. Саме в цей час Верховна Рада РФ ухвалила постанову про незаконний характер передачі Кримської області до складу УРСР у 1954 р. через «порушення Конституції РРФСР та законодавчої процедури». Російські депутати запропонували визначити статус Криму на основі двосторонніх перемовин та волевиявлення кримчан [8]. Згодом Верховна Рада РФ прийняла Постанову «Про статус міста Севастополь», де «підтверджувала» російський статус міста.

Усі ці заяви не мали під собою жодного юридичного підґрунтя, адже спиралися на законодавчу базу і процедури часів СРСР. Так, 5 лютого 1954 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила рішення про передачу Кримської області до складу УРСР, а 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідний указ про передачу області. 26 квітня Верховна Рада СРСР підтвердила дію указу відповідним законом. Необхідні зміни були внесені й до Конституцій УРСР та РРФСР. Тобто, процедура передачі Кримського півострова до складу України відбулася на законних підставах, а не мала «волюнтаристський характер», як підкреслюється у російському дискурсі. Це був необхідний та прагматичний крок, обумовлений економічними чинниками та командно-адміністративними методами керування.

У 1992 р. між Києвом та Сімферополем розгорнулася жорстока боротьба: Верховна Рада України визнавала прийняті у Криму документи неконституційними, але кримська влада відмовлялася їх скасувати. У 1993 р. в республіці була запроваджена посада президента. На виборах у 1994 р. переміг маловідомий Ю. Мешков – лідер Республіканської партії, яка разом з іншими проросійськими партіями увійшла до блоку «Росія». На місцевих виборах 1994 р. блок «Росія» здобув 55% голосів виборців. Після цього в Криму активно розпочалася реалізація проросійської політики: запроваджився

московський час, створився уряд з московських фахівців, який обіцяв ввести рубль та провести масштабну приватизацію тощо.

Усупереч відверто сепаратистським діям кримської еліти, офіційний Київ намагався уникнути жорсткої конфронтації та неодноразово пропонував кримській політичній еліті розв'язувати всі спірні питання шляхом переговорів. Водночас у Криму почало зростати незадоволення політикою «московського уряду», що призвело до конфлікту між Ю. Мешковим та Верховною Радою РК. Частина кримських депутатів почала знову шукати підтримки в офіційного Києва та звернулася до Верховної Ради України та Президента України з ініціативою дати їм можливість взяти участь в процесі розробки нової Конституції України. Згодом було ліквідовано посаду президента Криму, а блок «Росія» остаточно розколовся. Таким чином, конфлікт інтересів у середині кримської еліти дозволив центральній владі приборкати кримський сепаратизм. У березні 1995 р. парламент України ухвалив Закон України «Про Автономну Республіку Крим», яка отримала статус адміністративно-територіальної автономії у складі України. Місто Севастополь визначалося як місто «загальнодержавного підпорядкування», яке не входить до складу АРК. Права кримської влади були суттєво обмежені, порівняно з Конституцією 1992 р. [9]. Нова Конституція АРК була прийнята у 1998 р. та повністю відповідала Конституції України. Але російська імперська політика щодо Криму не змінилася, хоча й перейшла у новий формат – замість агресивної риторики Москва все більше втілювала принципи політики «м'якої сили»: підтримка проросійських партій та громадських організацій, продовження культурної та релігійної експансії (встановлення пам'ятника Катерині Другій у Севастополі та «поклонних хрестів», проведення різноманітних культурних заходів тощо). Російська політика мала реальне підґрунтя на півострові, адже більшість кримчан відносили себе до російської культурної традиції (55,5%), більшість місцевих жителів (до 87%) спілкувалися російською мовою на роботі та у побуті [10, с. 5].

Соціологічні дослідження фіксували достатньо розмиту громадянську ідентичність кримчан, яка залежала від соціально-політичних чинників. Так, у 2006 р. Україну як Батьківщину

сприймало 74% кримчан, у 2008 р. тільки 40%, а у 2011 – 79%. При цьому Україну як Батьківщину сприймала переважна більшість кримчан-росіян за етнічною ознакою – 67%. У 2007 р. патріотами України називали себе 67% кримчан, а у 2008 р. їхня кількість знизилася до 29%. Кількість прихильників ідеї приєднання до РФ також постійно змінювалась: у 2008 р. її підтримували 64% кримчан, але вже 2011 р. – тільки 37% [11, с. 23–24]. Проросійські політичні партії на півострові з кожним роком втрачали свій вплив. Якщо блок «Росія» на початку 1990-х рр. отримав понад половину парламентських місць, то на виборах до ВР АРК у 2010 р. пройшли тільки 3 депутати (партія «Руська Єдність»). Як зазначав російський дослідник Криму А. Баранов, «руські етнополітичні рухи Криму, попри масову соціальну базу, мало представлені у правлячих елітах. Вони послаблені розколами та дрібними амбіціями лідерів» [12, с. 120].

Таким чином, проросійські сили майже не були представлені в політичному просторі Криму та нагадували про себе лише деякими провокаційними акціями та висловлюваннями лідерів. Це змусило Росію у 2014 р. використати політико-військовий сценарій для окупації Криму.

Висновки. Інтеграція Криму до УРСР була продуманим та логічним кроком радянської влади, спрямованим на відновлення регіону та інтеграцію його в господарський комплекс України, з яким півострів пов'язаний природним шляхом. Від'єднання Криму від української енергетичної та водної систем після російської окупації півострова у 2014 р. призвели до економічних проблем: падіння промислового виробництва та скорочення площі зрошених земель у 10 разів.

Відновлення Кримської автономії у 1990-х роках було двозначним кроком, який відкрив для РФ можливість підтримки місцевого сепаратизму та культивування ідеї відокремлення від України. Зважена політика української влади та конфлікти в середовищі кримської еліти поступово звели нанівець усі радикальні прояви сепаратизму, а кримський політикум почав інтегруватися в українське політико-правове поле.

У ХХІ ст. російська політика щодо Криму зазнає змін: Кремль перейшов до втілення принципів «м'якої сили», які, безумовно,

розхитували ситуацію в Криму, але не дозволяли РФ отримати потужну підтримку серед місцевого населення. Саме тому у 2014 р. Росія здійснила збройну агресію та спробу анексії півострова. Безумовно, що відсутність чіткої політики Києва не сприяла інтеграційним проукраїнським процесам у Криму. Поряд з цим ми бачимо, що російська політика щодо півострова, продемонстрована упродовж останніх років, нестримно веде до наростання незадоволення серед кримчан, поширення антиросійських настроїв на тлі хижацького «господарювання» нової влади, масового переселення до півострова етнічних росіян.

Таким чином, повернення Криму під повний контроль України є невідкладним завданням для української влади за підтримки міжнародної спільноти. Україна має відновити свій суверенітет над усією територією країни, включаючи АР Крим та місто Севастополь. Саме в кордонах 1991 р. Україна може бути соборною та незалежною. Новий етап інтеграції кримчан в український політичний та соціокультурний простір має врахувати помилки минулого, створити політико-правові умови, які б унеможлилювали будь-які прояви сепаратизму та сприяти поступовому зменшенню проявів регіоналізму з урахуванням поліетнічної, полірелігійної та полікультурної специфіки Кримського півострова.

Бібліографічні посилання

1. Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі. Київ : ВПЦ АМУ, 2013. 180 с.
2. Савицький П. В. Крим: шлях до України (1945–1954). Монографія. Київ : КНЕУ, 2019. 522 с.
3. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. Київ : Інститут історії України, 2016. 616 с.
4. Якубова Л. Відновлення Кримської автономії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0212U/> (дата звернення: 25.12.2022).
5. Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? *Історія Криму в запитаннях та відповідях*. НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2015. С. 344–348.

6. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ : Інститут історії України, 2011. 247 с.

7. Конституція Республіки Крим (Ведомости Верховного Совета Крима, 1992 г., № 7, ст. 259). URL: <https://docs.dtkr.ua/download/pdf/1015.11844.4> (дата звернення: 12.01.2023).

8. О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году. *Постановление Верховного Совета Российской Федерации 21 мая 1992 г. № 2809-1*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954.htm> (дата звернення: 12.01.2023).

9. Закон України «Про Автономну Республіку Крим». 1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

10. АР Крим: люди, проблеми, перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2008. № 10. 88 с.

11. Горюнова Є. О. Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова. *Politicus*. 2021. С. 23–27.

12. Баранов А. Сложносоставной конфликт в Крыму: внутри-региональные факторы и стратегии субъектов политики. *Политэкс*. 2013. Т. 9. № 3. С. 119–126.

ПЕРША СПРОБА АНЕКСІЇ КРИМУ У 1990-х РОКАХ ЯК ПРОЯВ ІМПЕРСЬКИХ АМБІЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Олена Любовець,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
ORCID: 0000-0001-7115-4937; olena_lubovec@ukr.net

Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року стало черговим етапом воєнної агресії РФ проти нашої держави. Першим актом відкритої воєнної агресії Росії проти України була тимчасова окупація Криму у лютому 2014 р. Однак варто наголосити, що російські спроби «забрати Крим в Україні» здійснювалися практично протягом усього часу української незалежності. В міждержавних російсько-українських відносинах так зване «кримське питання» постало вже у перші місяці незалежного існування колишніх радянських республік.

На тлі сучасних подій доцільним, на нашу думку, буде аналіз подій, що передували спробі анексії території Криму, бойовим діям на Сході нашої держави та повномасштабному російському воєнному вторгненню в Україну.

Підвалинами укладення майбутніх міждержавних угод між Україною та Росією стали Декларації про державний суверенітет, ухвалені влітку 1990 р. Першим договором, який врегулював відносини між республіками у всіх сферах діяльності, був Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою від 19 листопада 1990 р. Конкретні статті Договору чітко зафіксували взаємне визнання республіками їхніх суверенних прав і територіальної цілісності [1].

Верховна Рада УРСР своєю Постановою від 22 листопада 1990 р. ратифікувала Договір без жодних зауважень. Водночас під

час ратифікації Договору на засіданні Верховної Ради РРФСР 22 листопада 1990 р. було зроблено певні застереження. Так, тодішній міністр закордонних справ А. Козирев зазначив, що цей договір розрахований лише на ту ситуацію, коли Україна й Росія існують у рамках СРСР [2, с. 15]. Такі заяви свідчили про те, що для російської сторони питання кордонів залишалося відкритим і що в разі розпаду СРСР вона буде порушувати питання щодо можливого їх перегляду. Подальший перебіг подій засвідчив, що саме так і відбулося. Вже 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ ухвалила Постанову «Про рішення Президії Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1954 року про виведення Кримської області зі складу РРФСР». Російські депутати зверталися до Верховної Ради України з пропозицією «розглянути питання про конституційність рішень про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, прийнятих 1954 року» [2, с. 5]. Таким чином, на державному рівні РФ порушила питання щодо необхідності двостороннього розгляду проблеми статусу Криму.

Верховна Рада України відреагувала достатньо категорично, зафіксувавши це у відповідній Заяві від 6 лютого 1992 р. У документі наголошувалося, що Крим став частиною України в рамках тих політико-правових структур, процедур і реалій, які на той час існували в колишньому СРСР. Дії РФ розцінювалися як такі, що можуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Україні та Росії. Зазначалося, що Постанова Верховної Ради РФ суперечила статті 6 Договору між Українською РСР і РРФСР від 19 листопада 1990 р., статті 5 Комюніке про переговори між делегаціями РРФСР і України за участю делегації Верховної Ради СРСР від 29 серпня 1991 р., статті 5 Угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р., Гельсінському Заключному актові [3]. Однак позиція Верховної Ради України не була сприйнята російською стороною. 6 лютого 1992 р. Верховна Рада РФ вирішила продовжити роботу щодо вивчення правової обґрунтованості рішень 1954 р., для чого було утворено відповідну депутатську комісію [4]. Результатом роботи депутатської комісії стало ухвалення Верховною Радою РФ 21 травня 1992 р. Постанови «Про правову оцінку

рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо статусу Криму, прийнятих 1954 року». Документ однозначно визнав, що Постанова Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» від 5 лютого 1954 р. є «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття». Другий пункт ухваленого документа пропонував укладання між Україною та Росією двостороннього договору від 19 лютого 1990 р., в якому сторони відмовляються від територіальних претензій, і закріплення цього принципу у договорах і угодах між державами СНД, врегулювання питання Криму шляхом міждержавних переговорів Росії та України за участю Криму на основі волевиявлення його населення [5]. Тобто, ця Постанова чітко свідчила, що всі ухвалені попередні документи не є для Росії беззаперечно легітимними та такими, що остаточно визначають державно-правовий статус Криму. Росія прагнула подальшої ревізії «кримського питання».

У відповідь Верховна Рада України 3 червня 1992 р. ухвалила «Заяву стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим», в якій однозначно стверджувалося, що з юридичної точки зору Постанова парламенту Росії не тягне за собою правових наслідків для України і не впливає на її територіальний «статус-кво». Сама Постанова кваліфікувалася як недружній акт щодо України, а дії парламенту Росії оцінювалися як спроба політичного тиску й акт політичного шантажу стосовно України. У Заяві констатовалося, що дії Верховної Ради РФ суперечили семи із десяти принципів Гельсінкського Заключного акта, які отримали назву «десять заповідей миру», чи «хартія мирного життя Європи». Показово, що у цій Заяві Верховна Рада України безпосередньо звертала увагу держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (назва Організації з безпеки і співробітництва в Європі до 1995 р.), постійних членів Ради Безпеки ООН та міжнародного співтовариства на неприпустимість політики відмовчування у явних випадках оголошення територіальних претензій до України з боку Росії. Заява українського парламенту розцінила таке замовчування як політику перенесення «югославського варіанта» подій на землі України [6].

Зрозуміло, що обмін подібними документами не розв'язав спірного питання. Наступний 1993 р. позначився подальшим зростанням напруженості. Цього разу гостроти набуло питання статусу міста Севастополя. У Верховній Раді РФ було утворено робочу комісію, завданням якої було вивчення історико-правових аспектів статусу міста Севастополя. Крім депутатів, до комісії було залучено науковців і співробітників двадцяти наукових, державних і громадських установ, у тому числі й Інституту держави і права РАН. Створення такої комісії мало на меті довести «наукові підстави» територіальних претензій Росії до України щодо Криму.

Спираючись на висновки комісії 9 липня 1993 р., Верховна Рада РФ ухвалила Постанову «Про статус міста Севастополя». Постанова однозначно визначала «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Виходячи з цього, державним органам РФ надавалися конкретні завдання. Зокрема, Рада Міністрів мала в короткий термін розробити державну програму забезпечення статусу міста Севастополя, Центральний банк Росії повинен був передбачити фінансування відповідних статей бюджету міста Севастополя через свої відділення, Комітет Верховної Ради РФ з конституційного законодавства – підготувати проєкт закону про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя. До того ж «з метою недопущення політичної напруги» Уряду України пропонувалося відкликати з міста підрозділи спецчастин [7]. Ухваленням такої постанови Верховна Рада РФ фактично втручалася у внутрішні справи України. Тому відповідною була й реакція українського парламенту. 14 липня 1993 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя». У ній постанова Верховної Ради РФ кваліфікувалася як агресивний політичний акт щодо України, спрямований на порушення територіальної цілісності і суверенітету України [8].

Позицію України з цього питання підтримало міжнародне співтовариство. З відповідною заявою 20 липня 1993 р. виступив Голова Ради Безпеки ООН Девід Хенней. Крім того, він заявив, що «вітає також позицію, яку зайняло Міністерство закордонних

справ РФ від імені Уряду Російської Федерації», яка полягала в тому, що, за словами постійного представника Російської Федерації при ООН, прийнята 9 липня 1993 р. постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» розходилася з лінією президента та уряду РФ [9].

На перебіг російсько-українського конфлікту впливали як зовнішньополітичні, так і внутрішні чинники, головними серед яких варто назвати проблему розподілу Чорноморського флоту між Росією й Україною та зростання сепаратистських настроїв кримської політичної еліти.

У 1994–1995 рр. міждержавне протистояння продовжилося. Ініціатором напруги знову виступила Росія, Державна дума якої ухвалила кілька відповідних актів. Водночас, порівняно з подібними документами 1992–1993 рр., тон цих документів став менш категоричним. 23 листопада 1994 р. Державна дума Росії ухвалила Заяву (у зв'язку з Постановою Верховної Ради України від 17 листопада 1994 р.) «Про виконання Постанови ВР України «Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим», в якій заявлялося про занепокоєність розвитком взаємин між Верховною Радою України та Верховною Радою Криму. Документ містив заклик до народних депутатів і громадян України поставитися з терпимістю й повагою до надій та проблем Республіки Крим.

Наступним документом російської сторони стала Постанова Державної думи «У зв'язку з рішенням Верховної Ради України з Криму» від 22 березня 1995 р. Постанова не відзначалася категоричністю тверджень й не містила вимог перегляду легітимності статусу Криму та міста Севастополя. У документі пропонувалося уряду РФ повторно представити в Державну думу весь пакет підписаних упродовж лютого – березня 1995 р. угод з Україною. Щодо Севастополя зазначалося, що в ході переговорів з Україною слід «виходити з визнання міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року», головної бази Чорноморського флоту РФ [10].

Обмін заявами тривав і протягом 1996 р. У цей період напруження посилювалося на тлі нерозв'язання проблем перерозподілу Чорноморського Флоту та труднощами, які виникали в процесі

підготовки Базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Зокрема, зростання напруги викликало ухвалення 16 жовтня 1996 р. Державною думою РФ у першому читанні проекту Закону «Про припинення розподілу Чорноморського флоту». У відповідь 18 жовтня 1996 р. Верховна Рада України прийняла досить різку заяву, де кваліфікувала російський проект закону як спробу поширити юрисдикцію РФ на місто Севастополь. Дії російського парламенту оцінювалися негативно: «Державна дума Російської Федерації не вперше відіграє дестабілізуючу роль у регіоні, порушує стабільність і безпеку, створює своїми рішеннями конфліктну ситуацію, яка може призвести до непередбачуваних наслідків» [2, с. 19].

Черговим документом з боку Росії стала Заява Ради Федерації Федеральних Зборів Росії «Про статус міста Севастополя» від 5 грудня 1996 р. Заява починалася твердженням, що питання територіальної цілісності та безпеки є основоположним для будь-якої держави, й підкреслювалося, що в цьому відношенні не може бути винятком й Росія. Показово, що статус міста Севастополя сприймався російськими депутатами як загроза територіальній цілісності Росії, а не України, що було свідченням їхнього переконання щодо його російської належності. Водночас Заява прямо не говорила про російську належність Севастополя, однак висловлювала занепокоєність тим, що «Українська Сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя» [11]. Того ж дня Рада Федерації затвердила й Постанову «Про комісію Ради Федерації з підготовки питання про правовий статус міста Севастополя», де підкреслила, що питання «має виключну політичну значущість для розвитку добросусідських відносин між Російською Федерацією та Україною, забезпечення стабільності і безпеки Європи» [2, с. 19–20]. Такі заходи російської сторони були негативно сприйняті Україною. У черговій заяві від 6 грудня 1996 р. Верховна Рада України негативно розцінила їх, вказавши, що метою Російської Федерації є проголошення російського статусу українського міста Севастополя.

Завершенням відкритого російсько-українського протистояння щодо проблеми визначення статусу Криму й міста Севастополя

стало підписання Базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією. Це відбулося 31 травня 1997 р. під час першого офіційного візиту російського президента Б. Єльцина до Києва. Договір юридично закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність чинних кордонів. У контексті попередніх спроб поставити під сумнів належність Криму та Севастополя до України це мало для нашої країни принципове значення. Водночас була прийнята українсько-російська декларація та спільна заява з питань Севастополя та Чорноморського флоту. Верховна Рада України ратифікувала Договір 14 січня 1998 р., Державна дума Федеральних Зборів Російської Федерації – 25 грудня 1998 р., а Рада Федерації – 17 лютого 1999 р. 2 березня 1999 р. президент РФ Б. Єльцин підписав ратифікований закон.

Однак умовою набуття чинності Договору російська сторона висунула необхідність ратифікації Верховною Радою України угод щодо Чорноморського флоту. 28 травня 1997 р. в Києві голови урядів України і Росії підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, про параметри розподілу ЧФ і взаєморозрахунки, пов'язані з поділом ЧФ, та перебуванням ЧФ РФ на території України. Український парламент ратифікував цю угоду 24 березня 1999 р. 1 квітня 1999 р. у Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами обох держав. Базові угоди щодо Чорноморського флоту набули чинності 6 липня 1999 р.

Після підписання цих Договорів питання про статус Криму та міста Севастополя формально було знято на міждержавному рівні. Але упродовж наступних років воно періодично порушувалося різними російськими політиками, які відкрито заявляли про потребу закріплення російського статусу міста Севастополя або про повне повернення Криму до РФ. Окрім цього, РФ постійно прагнула підтримувати «російськомовний статус» Криму й Севастополя, відкриваючи на їхній території власні освітні заклади та надаючи права російського громадянства жителям міста. Черговий виток напруження щодо «кримського питання» виник у вересні 2003 р. під час спроби РФ збудувати греблю в Керченській протоці від російського Таманського півострова до українського острова Тузла.

Отже, аналіз документів вищих державних органів влади РФ 1990-х років свідчить, що з перших днів після розпаду СРСР вона не визнавала легітимності рішень Постанов СРСР, РРФСР і УРСР 1954 р. щодо передачі Кримської області до складу України. Ця обставина стала причиною перманентного протистояння та напруги у взаєминах обох держав у зазначений період.

Детальніше з результатами нашого дослідження перших спроб анексії Криму у 1990-х роках, демонстрації РФ своїх імперських амбіцій можна ознайомитися на сторінках видання «Історична правда» за посиланням: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/06/17/143288>.

Бібліографічні посилання

1. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (дата підписання 19 листопада 1990 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011#Text (дата звернення: 25.12.2022).

2. Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти. *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входу Криму до складу УРСР»*. Київ, 2004. С. 5–35.

3. Заява Верховної Ради України (від 6 лютого 1992 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-12#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

4. О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г. и Верховного Совета РСФСР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР. *Постановление Верховного Совета России (от 6 февраля 1992 г.)*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954-1.htm> (дата звернення: 25.12.2022).

5. О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году. *Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 года*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954.htm> (дата звернення: 04.01.2023).

6. Про Заяву Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим. *Постанова Верховної Ради України від 3 червня 1992 року*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2399-12#Text> (дата звернення: 25.12.2022).

7. О статусе города Севастополя. *Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 года*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/sewastop.htm> (дата звернення: 25.12.2022)

8. Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя». *Постанова Верховної Ради України від 14 липня 1993 року*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3378-12#Text> (дата звернення: 25.12.2022).

9. Записка Председателя Совета Безопасности ООН № S/26118. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата звернення: 25.12.2022).

10. В связи с решениями Верховного Совета Украины по Крыму. *Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 22 марта 1995 года*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1995ref.htm#2> (дата звернення: 04.01.2023).

11. О статусе города Севастополя. Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации от 5 декабря 1996 года. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1996-405.htm#1> (дата звернення: 04.01.2023).

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МІСТА СЕВАСТОПОЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анна Баскакова,

Генеральне консульство України
в Барселоні, віцеконсул

ORCID: 0000-0001-9662-0789; Anyabask@gmail.com

Важливим аспектом, який потребує розгляду, є аналіз конституційно-правового статусу м. Севастополя. Важливо зауважити, що невіддільною складовою державної території України є місто Севастополь (нині окуповане РФ), яке було разом із Кримською областю передано у 1954 році зі складу РРФСР до УРСР. Проте із самого початку здобуття Україною незалежності виникали дискусії щодо його державної належності. Штучно на міждержавному рівні це питання було розглянуто й після розпаду СРСР. Так, 9 липня 1993 року Верховна Рада РФ прийняла Постанову № 5359-І «Про статус міста Севастополя», якою було підтверджено російський федеральний статус міста Севастополя (п.1) [1].

Стаття 133 Конституції України окремо виокремлює м. Севастополь в адміністративно-територіальному устрої України та передбачає його спеціальний статус, який повинен бути визначений законом України. До цього часу правовий статус м. Севастополя як міста республіканського підпорядкування у складі УРСР був окремо закріплений статтею 77 Конституції УРСР від 1978 р. [2].

Проте російська сторона стверджує, що указом Президії Верховної Ради РРФСР від 1948 року м. Севастополю був наданий статус міста республіканського підпорядкування, оскільки як самостійний адміністративно-господарський центр він був виведений зі складу Кримської області. В актах 1954 року про передачу Криму зі складу однієї республіки до складу іншої місто Севастополь не згадується. Оскільки надалі указ 1948 року ніколи не скасовувався, Росія як набувач територіальних прав РРФСР має право здійснювати свій суверенітет стосовно м. Севастополя [3, с. 207].

Дійсно, Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 29 жовтня 1948 року № 761/2 «Про виокремлення м. Севастополя у самостійний адміністративно-господарський центр» м. Севастополь був виокремлений у самостійний адміністративно-господарський центр зі своїм окремим бюджетом та віднесений до категорії міст республіканського підпорядкування [4].

При передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР окремого рішення про передачу міста Севастополя УРСР не приймалося. Проте правових підстав стверджувати, що місто Севастополь не було передано разом із Кримською областю зі складу однієї республіки до складу іншої, також немає. Територіально місто Севастополь входило «до складу Кримської області РРФСР. Виходячи із положень Конституції СРСР, територія СРСР складалась із територій союзних республік, які входили до його складу. Так, згідно зі статтею 13 Конституції СРСР від 1936 року в редакції від 8 серпня 1953 року до складу СРСР входило 16 союзних республік, у тому числі РРФСР. Перелік складових частин території кожної союзної республіки вказувався в Конституції СРСР та окремо в кожній республіканській конституції». Статтею 22 Конституції СРСР 1936 року в редакції, яка діяла на момент передачі Кримської області УРСР, було передбачено, що «до складу РРФСР входили: краї, області (в тому числі Кримська область), автономні радянські соціалістичні республіки, автономні області (входили до складу краю)» [5]. Перелік складових частин РРФСР був приведений й в статті 14 Конституції РРФСР. Перелік був вичерпним. Однак відповідно до п. «в» статті 19 Конституції веденню РРФСР належало «створення нових країв та областей, а також нових автономних республік та областей у складі РРФСР з подальшим поданням на затвердження ВР СРСР» [6]. Так, у Конституції СРСР та Конституції РРФСР місто Севастополь не було окремою частиною безпосередньо РСФСР, оскільки перебувало у складі або краю, або області, або автономної республіки та автономної області РРФСР. Навіть якщо місто й мало спеціальний статус (було адміністративно-господарським центром, столицею), все одно не було виокремлено як окрема складова союзної республіки. Станом на 1954 рік адміністративно-господарський

статус міста Севастополя не впливав на його адміністративно-територіальний статус.

На відміну від Конституції СРСР 1936 року та Конституції РРФСР 1937 року, у Конституції України передбачено, що «м. Севастополь є окремою складовою України. Так, згідно ч. 2 статті 133 Конституції України до складу України входять Автономна Республіка Крим, 24 області, міста Київ та міста Севастополь» [5]. Ще раніше, статтею 5 Закону України «Про Автономну Республіку Крим», було передбачено, що «м. Севастополь є адміністративно-територіальною одиницею загальнодержавного підпорядкування та не входить до складу Автономної Республіки Крим».

Якщо брати до уваги загальноприйняте у російській науковій думці уявлення про те, що місто Севастополь не було передане УРСР разом із Кримською областю, то необхідно погодитися, що місто Севастополь було окремою частиною території РРФСР. Проте цілком очевидно, що місто Севастополь не було й не могло бути ні краєм, ні областю, ні автономною республікою або автономною областю РРФСР. Крім того, як свідчить текст Указу Президії ВР РРФСР від 29 жовтня 1948 року № 761/2, «Севастополь виокремлювався саме як адміністративно-господарський центр, тобто передбачався його спеціальний господарський статус. Таким чином, міський комітет Севастополя підпорядковувався безпосередньо Раді Міністрів РРФСР» [4]. Цей Указ не вносив й не міг вносити зміни в адміністративно-територіальний поділ РРФСР, а також не містив норми про те, що місто Севастополь територіально виключається зі складу Кримської області. Крім того, відповідно до п. «д» статті 19 Конституції РРФСР веденню РРФСР належало «встановлення кордонів областей» [6]. Проте Указом Президії ВР РРФСР від 29 жовтня 1948 р. № 761/2 «кордони Кримської області не змінювалися й на вищезазначених підставах не могли змінюватись» [4].

З урахуванням зазначеного, у зв'язку із передачею Кримської області до складу УРСР з 1954 р. «м. Севастополь перебуває у складі УРСР. Підтвердженням вищевказаної правової позиції є те, що вже у ч. 2 статті 77 Конституції УРСР 1978 р. місто Севастополь разом із Києвом вказувалось як місто республіканського

підпорядкування у складі УРСР. Водночас згідно зі статтею 71 Конституції РРФСР 1978 р. містами республіканського підпорядкування у РРФСР були м. Москва та м. Ленінград. Тому з упевненістю можна говорити про юридичну необґрунтованість та неправомірність постанови ВР РФ про статус міста Севастополя від 9 липня 1993 року № 5359-І, якою було підтверджено російський федеральний статус міста Севастополя» [12].

України відреагувала на цю постанову заявою Президії ВР 10 липня 1993 року де визначила, що «зазначена постанова не має юридичної сили й не породжує жодних правових наслідків для України» [13]. Відповідно до статті 77 Конституції УРСР 1978 року, яка діяла на момент розпаду СРСР, було передбачено, що «до складу УРСР входять 25 областей, у тому числі Кримська область. Містами республіканського підпорядкування в УРСР є Київ та Севастополь» [14]. 16 липня 1990 року ВР УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, відповідно до розділу V якої «територія УРСР в існуючих кордонах недоторканна та не може бути змінена та використана без її згоди». Про це ж саме зазначалося й в «Акті проголошення незалежності» України від 24 серпня 1991 року.

Відповідно до статті 5 Закону України «Про правонаступництво України» «державний кордон СРСР, що відокремлює територію України від інших держав, та кордон між УРСР та Білоруською РСР, РСФСР, Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України» [15]. Згідно з Договором між Україною та РФ про українсько-російський державний кордон, який був підписаний 28 січня 2003 року та набув чинності 23 квітня 2004 року, «Кримський півострів є частиною державної території України» [16]. Згідно зі статтею 2 Великого договору «сторони поважають територіальну цілісність одне одного та підтверджують нерушимість існуючих кордонів» [17].

Безумовно, події та правові акти, які були наведені, свідчать про значну та важливу політичну складову питання, а не тільки про його правову характеристику. На мою думку, вона чітко визначена як національним законодавством, так і міжнародно-правовими актами, в тому числі двосторонніми договорами між

Україною та РФ, які остання спробою анексії Криму в односторонньому порядку денонсувала. І. Токар з цього приводу зазначає, що, «крім переозброєння і оновлення Чорноморського флоту у Криму, РФ порушено ще один пункт українсько-російської угоди: "Невтручання у внутрішні справи України". Після денонсації документа Росія мала б полишити Крим, але цього не зробила» [18]. Слід констатувати той факт, що м. Севастополь до тимчасової окупації фактично повністю контролювалося РФ. Проведене дослідження впливу Чорноморського флоту Російської Федерації у м. Севастополі говорить про те, що місто було інтегроване у військову базу, яка була місцем базування Військово-Морських сил Збройних сил України та місцем тимчасового перебування основної частини Чорноморського флоту РФ.

Уже у 2020 році можна було говорити про те, що «Росія збільшила присутність у Чорному морі майже на половину (починаючи з 2014 року). Більшість нових надходжень – це тільки невеликі кораблі до тисячі тонн, а й плавзасоби, які мали на озброєнні ракети з дальністю польоту у кілька тисяч кілометрів і можливістю несення ядерного боєзаряду» [18]. І про це було відомо ще у 2020 році.

Слід зазначити, що про агресію в інформаційному, соціально-економічному, суспільно-політичному плані з боку РФ стосовно Севастополя зокрема та Криму в цілому потрібно було говорити, починаючи ще 1990-х років, адже березень 2014 року став лише своєрідним підсумком зусиль РФ, спрямованих на реалізацію її експансіоністських намірів щодо «перлини» Чорного моря та «повернення її додому».

Бібліографічні посилання

1. О выделении города Севастополя в самостоятельный административно-хозяйственный центр : Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 29 октября 1948 г. № 761/2. *Официальный сайт правового портала под общей редакцией Валерия Левоневского*. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss6317.htm> (дата звернення: 10.08.2021).

2. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978). *Відомості Верховної Ради УРСР* від 11.07.1978.

3. Кремнев П. К истории вопроса о государственной принадлежности Крыма. *Московский журнал международного права*. 2004. № 4. С. 203–214.

4. О выделении города Севастополя в самостоятельный административно-хозяйственный центр: Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 29 октября 1948 г. № 761/2. *Официальный сайт правового портала под общей редакцией Валерия Левоневского*. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr6317.htm> (дата звернення: 15.08.2021).

5. Конституция СССР 1936 г. (в редакции от 8 августа 1953 г.). *Официальный сайт интернет-проекта «Конституция России»*. URL: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958687/ (дата звернення: 25.10.2020)

6. Конституция Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (с изм. и доп., принятыми ВС РСФСР 16.07.1938, 9.07.1939, 02.06.1940, 05.04.1941). URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/k1936-37.htm> (дата звернення: 16.09.2019).

7. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978). *Відомості Верховної Ради УРСР* від 11.07.1978.

8. Про Автономну Республіку Крим (1995). Закон від 17.03.1995 № 95/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995, № 11, ст. 69.

9. О выделении города Севастополя в самостоятельный административно-хозяйственный центр: Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 29 октября 1948 г. № 761/2. *Официальный сайт правового портала под общей редакцией Валерия Левоневского*. URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr6317.htm> (дата звернення: 17.10.2019).

10. Конституция Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (с изм. и доп., принятыми ВС РСФСР 16.07.1938, 9.07.1939, 02.06.1940, 05.04.1941). URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/k1936-37.htm> (дата звернення: 16.09.2019).

11. Конституция СССР 1936 г. (в редакции от 8 августа 1953 г.). *Официальный сайт интернет-проекта «Конституция России»*. URL: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958687/ (дата звернення: 15.10.2019).

12. О статусе города Севастополя: Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 г. № 5359-1. URL:

<http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/sewastop.htm> (дата звернення: 17.10.2019).

13. Про заяву Президії Верховної Ради України про Постанову Верховної Ради Російської Федерації від 9 липня 1993 року «Про статус міста Севастополя». Постанова Президії Верховної Ради України від 9 липня 1993 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3375-12#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

14. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978). *Відомості Верховної Ради УРСР від 11.07.1978.*

15. Про правонаступництво України (1991). Закон від 12.09.1991 № 1543-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. Ст. 617.

16. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. (2004). *Офіційний вісник України* від 18.06.2004. Ст. 1537.

17. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. (2004) *Офіційний вісник України* від 18.06.2004. Ст. 297.

18. Токар І. Російські кораблі на китайських двигунах. Як змінився Чорноморський флот? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/flot-russia-crimea/30745207.html> (дата звернення: 29.07.2020).

СОБОРНІСТЬ, РЕГІОНАЛІЗМ, ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ

Ростислав Балабан,

кандидат політичних наук,

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,

провідний науковий співробітник відділу

політичних інститутів та процесів

ORCID: 0000-0001-8373-9561; vash_advocat@ukr.net

Соборність як поняття і як ідея не заперечує ні феномену регіоналізму, ні децентралізації в підході до управління регіонами, державою тощо. Соборність не визначає територіальний устрій чи форми управління і не заперечує різноманітності. Соборність – це, в першу чергу, усвідомлення себе цілісним суб'єктом, духовне, ідейне, ідеологічне об'єднання людей, які визнають себе українським народом на українській землі. Зауважимо, що це не заперечує належності до різних віросповідань або атеїзму; прихильності до певних ідеологічних течій або невизначеності. Це означає, що є єдина площа, яку можна сформулювати так, що ми українці жили й хочемо жити тут, не прагнемо завойовувати «нові» землі й не хочемо, щоб втручалися до наших. Українська толерантність не протиставляє один народ іншому і не витісняє народи та народності в усвідомленні соборності. Тому мова іде не про етнос, а про українську політичну націю. З цим системно боролася радянська влада, нав'язуючи уявлення про другорядність, примітивність, неповноцінність українському народу та його культури.

Сьогодні з українською ідентичністю і державністю шляхом військової інтервенції бореться Росія, претендуючи на українські території. Це боротьба двох концептів «великая» і «соборна». В російській версії «великая» означає велику територію й потребу в її розширенні шляхом захоплення чужих територій, втручання у внутрішню політику суверенних держав. Оскільки Росія не рушила в бік розвитку технологій та зростання економічної спроможності, то своїх цілей вона прагне досягти найпримітивнішими способами – воєнним вторгненням на території сусідніх держав.

В українському дискурсі дебатувалися різні питання і про якість незалежності, про суб'єктність, форму територіального устрою, а тема соборності не підлягала критиці, чи як непомічена, чи сакральна. Зовнішнім агентам вона не зрозуміла і через «російські партії» не атакувалась, а в Україні вона не піддається сумніву.

Ідея соборності в Україні використовується як гасло і як концепт. Сутність її полягає у зібранні українських земель, де громади ідентифікують себе українцями. На початку ХХ ст. ідея визначення кордонів України пропонувалася М. Грушевським саме за таким принципом. Мова не йшла про завоювання, чи щось подібне. Поняття категорично не відповідає російській версії «ісконних земель», що в російській інтерпретації означає належність до володіння землями, а саме – територіями, а при більш ретельному розгляді – землі, які були захоплені Росією і стають «ісконними» після певного часу володіння. Категорична відмінність ідеї соборності – це не просто про території, а про громади та громадян (принципово не використовую поняття населення, бо це інша логіка), які ідентифікують себе з Україною й українцями.

На початку ХХ ст. Україна не вистояла в боротьбі за власну незалежність і потрапила до складу радянської імперії. Радянська влада у ХХ ст. спрямовувала зусилля на руйнування ідентичності, асиміляцію переселенців з метою формування «єдиного радянського народу». Після репресій, нищення інтелігенції, творів мистецтва, Голодомору, фізичних втрат у Другій світовій війні, боротьбі з релігійністю і українською церквою суспільство толерувало радянський уклад, але українська ідентичність не ставилася під сумнів, вона була даністю. Парадокс, але Україна (УРСР) у складі СРСР була більш суб'єктною, ніж про це можна було говорити. Сучасна Росія своєю пропагандою намагається заперечити як суб'єктність, так і державність України, але це окрема тема.

Децентралізація в системі управління не руйнує ідею соборності. Децентралізація надає суб'єктності регіонам в ухваленні рішень. При цьому суб'єктність не означає заперечення чи протидію центру, а тим паче державності. Місцеві «дрібні» ініціативи не завжди очевидні з «центру» і не завжди є питаннями державного значення, хоча важливі

для громади і громадян. Розглядається декілька типів децентралізації: адміністративна; політична; бюджетна; ринкова [1].

Т. Кулішенко в статті «Децентралізація влади і основні підходи» [2, с. 19] визначає дві форми децентралізації – передача на місця владних повноважень разом із джерелами їх забезпечення та передача відповідальності зі збереженням централізованого забезпечення.

Україна отримала у спадок модель переважної централізації, що було основою радянської системи управління. Політичні групи, які приходили до влади, намагалися концентрувати (централізувати) владу, уявляючи, що цим її посилюють. Кандидат в президенти Л. Кучма в 1994 р. декларував у передвиборчій програмі ідею збільшення повноважень регіонів, а здобувши перемогу на виборах, схилився до вибудови централізованого управління. Пропагувалось уявлення про те, що грошей не вистачає, а тому необхідною є концентрація ресурсів та їх перерозподілу. Так, трансфери з центрального бюджету в регіони ще у 1995 р. сягали до 96,8% від усіх надходжень. У статті 2012 р. Б. Данилишина йдеться про абсолютну концентрацію фінансів і повноважень [3]. О. Рафальський констатує, що де-факто в Україні зберігається централізований принцип управління, незважаючи на декларування намірів [4, с. 24]. Модель державного управління і самоврядування скоріше була законсервована, незважаючи на ратифікацію Україною Європейської хартії про місцеве самоврядування (1997 р.). Щоправда, публічного і політичного заперечення ідеї децентралізації чи розвитку самоврядування не було. Проте вперше поняття децентралізації, стверджує В. Лях, з'явилось в документах у Стратегії сталого розвитку «Україна 2020», оприлюднена аж у 2014 р. [5, с. 23]. Далі про децентралізацію говорили як про успішну реформу, якій довелося пройти випробовування війною.

Окрема тема – регіоналізм. Він наявний не залежно від того, чи управління централізоване, чи ні. Ідею регіоналізму експлуатували з метою «агітації» за розкол України. Як тепер розуміємо, це була стратегічна мета Росії, яка фінансувалась і реалізовувалась через «російські партії» і «російських політиків» в Україні. Регіоналізація має три форми: «регіоналізація зверху», коли в державі визначаються адміністративні регіони; «регіоналізація знизу»,

коли у визначених адміністративних схемах вирізняється регіон; «регіоналізація горизонтальна», коли формуються асоціації регіонів [6, с. 111].

Регіональна особливість не є причиною відцентрових процесів. Можливими є моделі як позитивного регіоналізму, в якому проявляється як спеціалізація і конкурентна перевага, так і модель негативно регіоналізму, який передбачає протистояння і заперечення співпраці. Європейський дослідник регіоналізму А.-М. Тіссе стверджує, що він може мати або доцентровий характер, співпрацюючи у створенні державної ідентичності, або ж – відцентровий.

Українське суспільство, традиційно шануючи свій край, регіон, місто, село, демонструвало ідентифікацію себе, в першу чергу, зі своїм містом / селом, але це не заперечувало ідентифікацію себе з Україною, як не намагалися показати окремі автори у прагненні делегітимізувати державну ідентифікацію. До 2004 р. менше половини українського суспільства оцінювало себе насамперед громадянами України. Зауважимо, що це не заперечує української державності тими, хто, в першу чергу, ідентифікував себе з краєм, регіоном, містом, селом. Після Помаранчевої революції показник ідентифікації себе насамперед з Україною сягнув 54,6% [7, с. 985].

Відзначимо, що у 2013 р. громадянська самоідентифікація виявилася домінантною для всіх регіонів [8, с. 284]. За результатами соціологічного опитування 2021 р. 20,8% відчують себе передусім мешканцем села, району, міста; 5,6% – мешканцем регіону; 62,6% – громадянином України; 2,7% – представником свого етносу, нації; 2,8% – громадянином колишнього СРСР; 0,9% – громадянином Європи; 3,1% – громадянином Світу [8, с. 281]. КМІС у липні 2022 р. фіксує 85% респондентів, які передусім ідентифікують себе громадянином України [9]. Відзначимо, що до консолідації нації й усвідомлення себе такою привела зовнішня агресія (війна Росії проти України), а можливо не привела, а виявила. Це і є прояв соборності. Українці, які переважно ідентифікували себе з локальним рівнем, усе більш і переважно ідентифікують з Україною. Думаю, що Україна виступає як певний символ, як мрія, як країна майбутнього.

Під час війни Росії проти України більш як 8 млн осіб вимушені були переселитися в інші регіони України. Разом з тим, ми прогнозуємо, що значна частина молоді адаптується до життя в інших регіонах, продовжить там навчання, влаштується на роботу тощо. Усе це, попри те, що причиною міграції є війна і горе – приведе до інтегруючого ефекту. З'являться, зокрема, й нові родини, як своєрідна матеріалізація соборності. (До речі, зазначимо, що лише протягом першого півріччя 2022 р. побралися шлюбом понад 103 тисячі молодят).

Регіоналізм розглядається як збереження певного колориту, пам'яті про обряди та традиції, особливості географічно-кліматичних умов, економічної спеціалізації. Україні через ворожу пропаганду нав'язувався «вбивчий» регіоналізм, спрямований на розкол України й протистояння регіонів, тобто – на руйнування соборності. І нині ми розуміємо мету цього дискурсу – ослаблення і знищення державності.

Регіоналізм може мати абсолютно інше позитивне осмислення. Так, Рада Європи з початку 1950-х рр. включила в політичну програму захист місцевої та регіональної автономності, які є ефективними формами демократичної децентралізації державної влади [4, с. 23]. В Декларації про регіоналізм у Європі, що схвалена Асамблеєю Європейських регіонів, від 1996 р., йдеться про територіальне утворення, сформоване в законному порядку на рівні нижчому після державного і наділене політичним самоврядуванням [10, с. 117]. Це не заперечує національної ідентичності та не протиставляється державності.

В Україні регіональна проблематика була пов'язана з намірами розколоти державу та заволодіти її територіями. В 1990 р. було утворено Автономну Республіку Крим; за «поребриком» з'явилися ідеї створення Новоросії та Криворізької Республіки, надання Закарпаттю автономного статусу тощо. У 1994 р. були спроби певних політичних груп у Криму відділитись від України. У 2004 р. лунали заяви про наміри створити Південно-Східну Українську Автономну Республіку [7, с. 984].

Ідею федеративного устрою на початку 90-х рр. підтримував В. Чорновіл. Ідея могла бути слушною як зміна форми територіального устрою, децентралізації тощо. Проте панівний клас навіть не

дискутував, а прагнув зберегти наявну модель. Тема федералізму у 2000-х рр. має абсолютно інший підтекст, особливо коли це пропагували і нав'язували з боку Росії. Розуміємо, що міг існувати план, за яким у нових федеральних округах просуваються агенти Росії, які проголосили б приєднання до Росії чи визнання територій російськими з метою легітимації окупації, яка планувалась.

У 1993 р. соціологи фіксували, що у всіх регіонах України прихильників федералізації було менше, ніж її противників. Єдиний регіон – Донецький, – де прихильників і противників федералізації було приблизно порівну – «за» 21% і «проти» 26% [11, с. 21]. Відзначимо, що в Криму прихильників федералізації було 19%, а противників – 47%. Тих, хто хотів перейти до РФ в Криму було близько 19%. При цьому, по всій Україні наявною була значна частка й тих, що не визначилися (від 29% до 53%).

В. Сташук стверджує, що державний уклад до 1995 р. був відносно децентралізованим. Значними повноваженнями користувались обласні та інші місцеві ради, а тим паче – Кримська автономія, яка тоді мала свого президента [12, с. 46]. Проте надалі «відновлювалася» концентрація і централізація.

Регіони в Україні переважно пов'язують з адміністративним поділом. Так, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва для проведення соціологічних досліджень визначали 11 регіонів: 1. Київ; 2. Північний (Житомирська, Чернігівська, Київська обл.); 3. Центральний (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська обл.); 4. Північно-Східний (Сумська, Харківська обл.); 5. Північно-Західний (Волинська, Рівненська, Хмельницька обл.); 6. Дніпровський (Дніпропетровська, Запорізька обл.); 7. Західний (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська обл.); 8. Південно-Західний (Закарпатська, Чернівецька обл.); 9. Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська обл.); 10. АР Крим; 11. Донецький (Донецька, Луганська обл.) [11, с. 16]. Фактично ідентичну регіоналізацію пропонують О. Стегній та М. Чурилов [13, с. 12]. Разом з тим, І. Ващинська вказує, що три регіони (Північно-Західний, Південний та Центральний) продемонстрували низький рівень цілісності [13, с. 17]. Тобто, за певними критеріями, можливий їх поділ

на більш дрібні регіони або ж – їх укрупнення. В цьому випадку системотворчим фактором є адміністративний поділ.

Демократичний уклад передбачає рівне правове поле для різних регіонів, але за низки обставин виникає регіональна специфіка, регіональна перевага і не виключається здорова конкуренція і взаємодія регіонів. Уряд, як такий, може і повинен дбати про економічне вирівнювання для забезпечення рівних потенціалів. Тобто, наявний «депресивний регіон» не повинен бути таким назавжди, цим і вимірюється ефективність уряду і його програм. Дослідник регіоналізму в Україні В. Сташук пише, що друга хвиля регіоналізації розпочалася наприкінці 1990-х рр. з появою груп, що оформилися в політичні партії, такі, як «Відродження регіонів» і Партія регіонів, які декларували лояльність режиму Л. Кучми, але максимально працювали на акцентуванні регіональної значущості й власної впливовості в регіонах [12, с. 47]. Цей процес відбувався без інституційних змін, але боротьба йшла за преференції, або навіть за вплив на центральну владу. М. Михальченко це називав політичним режимом з яскраво вираженим регіональним соціальним базисом [14, с. 88].

Третя хвиля регіоналізації пов'язана з президентською виборчою кампанією 2004 р., в якій максимально акцентувалася тема щодо поділу України. Частина обласних рад заявила про невизнання В. Януковича, а інша – про створення Південно-Східного регіону, що було не метою реформ, а засобом політичної боротьби кланів.

Четверта хвиля регіоналізації, яка триває з 2014 р. дотепер, пов'язана з окупацією Криму, сепаратизмом у Луганській, Донецькій областях, Закарпатті, Галичині.

Нова фаза військової агресії Росії проти України у 2022 р. продемонструвала, що українське суспільство схильне до консолідації і спільної ідентичності. На цьому етапі політична влада і суспільство спромоглися до соборності, а ЗСУ втілюють надію.

Соборність набуває розуміння не тільки як ідейно-культурного феномену, але і як того, що потрібно захищати.

Висновки. Тема регіоналізму підсвідомо сприймається як травматична, оскільки ворожа пропаганда використовувала її як ідею розчленування, слабкості, делегітимації. Ми стверджуємо, що

регіони – це економічні одиниці, а їх відмінність і специфіка є певними перевагами, які не заперечують соборності. Ми схиляємося визначати регіони України відповідно до адміністративно-територіального устрою, де область або кілька областей відповідають регіону. Соборність не заперечує регіоналізму і має реалізуватись у розвитку успішних регіонів.

Парламентські вибори 2006 р. засвідчили політичну поляризацію електорату, що має регіональний характер [15, с. 68]. Проте президентські та парламентські вибори 2019 р. продемонстрували зміну кон'юнктури. Ці вибори зламали електоральну модель поділу на «Захід та Схід». Відповідно, є площина, яка ідейно об'єднує (пронизує) увесь суспільний простір і яка заперечила розкол України на «Західну» й «Східну». Демонстрація суспільної єдності, можливо, чи не найважливіший наслідок, який сьогодні посилений відповідними суспільними настроями.

Бібліографічні посилання

1. Трофимова И. Н. Трансформация отношений центральной и местной власти в процессе децентрализации управления (опыт европейских стран). URL: http://arsadministrandi.com/article/Trofimova_2011_2.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
2. Кулішенко Т. Ю. Децентралізація державної влади: основні підходи. *Вісник Донецького національного університету. Серія: Політичні науки*. 2016. С. 17–20.
3. Данилишин Б. Регіоналізм в Україні: реальність і перспективи. URL: https://zn.ua/ukr/amp/internal/regionalizm_v_ukrayni_realnist_i_perspektivi.html (дата звернення: 30.01.2023).
4. Рафальський О. Регіоналізм в Україні: проблеми і перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 46. С. 22–29.
5. Лях В. М. Політико-правові засади процесу об'єднання територіальних громад в Україні (на прикладі Чернігівської області). *Вісник студентського наукового товариства*. Вип. 20. Ніжин, 2018. С. 22–26.
6. Тульчинський Р. В. Категоріально-понятійний апарат становлення нового регіоналізму. *Економічний аналіз*. 2017. Том 27. № 4. С. 111–117.
7. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / ред. рада: В. М. Литвин та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

8. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков та ін. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022, 551 с.

9. Показники національно-громадянської української ідентичності. *Київський міжнародний інститут соціології. Прес-релізи та звіти*. URL: www.kiss.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1 (дата звернення: 30.01.2023).

10. Балабанова І. В. Процеси регіоналізації і європейська регіональна політика як каталізатори розмежування повноважень між різними рівнями місцевого самоврядування в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012 / 3. С. 116–121.

11. Ірина Бекешкіна: «Поки ми живі ...» / редкол.: С. Барбелюк та ін. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. Київ : Стилос, 2022. С. 1–253.

12. Stashuk V. *Specifika procesov regionalizacie na Ukrajinie po roku 1991* : dizertacna praca. Bratislava, 2021. 132 s.

13. Ващинська І. І. Регіоналізм в Україні: переосмислення крізь призму соціальних ідентичностей і групових лояльностей. *Український соціум*. 2018. № 4 (67). С. 9–18.

14. Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 5 (49). С. 83–94.

УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ПЕРІОДУ «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР

Олександр Чорний,

кандидат філософських наук,

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,

науковий співробітник відділу

теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0002-2235-8121; o.chorny@ukr.net

На розвиток політичної свідомості українців у період «перебудови» (1985–1991 рр.) впливали як бурхливі історичні події того часу, так і висвітлення, інтерпретація цих подій у ЗМІ. Спостерігалось й ідеологічне протистояння, з одного боку, прибічників національно-демократичного руху, трендів формування національної ідентичності, з другого – прихильників ідей оновлення й збереження Союзу республік і соціалістичного ладу. Як результат, – політична свідомість набувала ознак суперечливості, нестійкості, своєрідної «калейдоскопічності» сприйняття суспільно-політичних процесів. Тому її варто розглядати принаймні у трьох суб'єктних формах: політична свідомість керівництва і партійно-радянської номенклатури України, політична свідомість лідерів і активних прихильників національно-визвольного руху, а також – масова політична свідомість пересічних громадян, які не брали активної участі у політичному житті республіки.

Необхідність розв'язання соціально-економічних і політичних проблем, що накопичилися і загострилися в СРСР у період «застою», змусила М. Горбачова та його прибічників висунути низку реформаторських ідей, які концептуально були викладені в рішеннях квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985 р., XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 р., січневого Пленуму ЦК КПРС 1987 р. та XIX партійної конференції КПРС у червні – липні 1988 р. В основі гасел нової політики були: «перебудова», «прискорення соціально-економічного розвитку», розширення «гласності», «демократизація»

партії та всіх сфер життя народу, «нове політичне мислення» у зовнішній політиці тощо.

Натомість, як зазначав В. Литвин, «Україна й після квітня 1985 року, з проголошенням нового курсу, залишалася стабільною республікою в захисті тоталітарного режиму» [1, с. 60–64]. Це пояснювалося, по-перше, особливим ставленням М. Горбачова до України, який, на думку Л. Дециньського, «радо жертвував "перебудовою" і "гласністю" в Україні заради збереження стабільності у найбільш неросійській республіці СРСР. У перші роки правління Горбачова перебудова в Україні, як і у всьому Союзі, набрала характеру регульованої ініціативи "зверху"» [2, с. 4]. По-друге, на захисті основ старого режиму в Україні до кінця 1989 р. залишався архаїчний представник брежньєвської епохи – перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, який спирався на дисципліновану партійну номенклатуру в центрі й на місцях.

Поширення ідеології «перебудови» здійснювалося насамперед через мережу друкованих органів ЦК КПРС і повністю підконтрольне партії радіо і телебачення. Враховуючи накладди партійної преси й монополію в електронних ЗМІ, цей вплив на політичну свідомість громадян за охопленням аудиторії та інтенсивністю інформаційного тиску був домінуючим.

Проголошення курсу на «перебудову» зараз можна було б назвати інформаційно-психологічною спецоперацією «ва-банк» задля збереження Союзу і «керівної ролі партії» в усіх сферах суспільного життя. Незалежно від упевненості в успішності заявлених реформ з боку їх авторів, ця ініціатива відроджувала у частини населення надію на майбутнє і повертала КПРС певний вотум довіри, відкриваючи уявне вікно можливостей для тих, хто не усвідомлював глибини системної кризи, в якій опинилася держава.

З одного боку, «варто визнати – якби не його (М. Горбачова – О. Ч.) енергія, рішучість, бажання й готовність до радикальних системних трансформацій, неминучий крах системи відбувся б значно раніше» [3, с. 96], з іншого – «перебудова» підживлювала ілюзію про здатність комуністичного режиму до самооновлення, надала друге дихання уявленням про «переваги радянського ладу» і водночас – створювала ядро прихильників радянських наративів

для електорального і політичного рельєфу перших десятиліть незалежності України.

Межі дозволеного у «гласності» формально не визначалися. Однак що нижче в партійній ієрархії, то більше було невпевненості, розгубленості й страху, тому в областях і районах індивідуальні або місцеві ініціативи та інтерпретації «лінії партії» значно поступалися звичному для партійної бюрократії формалізму і волюнтаризму. Наприклад, у 1989 р. за участь в Установчому з'їзді «Народного руху України за перебудову» із лав партії був виключений головний економіст управління праці і соціальних питань виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів Б. Марков (майбутній народний депутат і заступник голови Нацбанку України). І це при тому, що у рішеннях з'їзду не йшлося про державну незалежність України, що з'їзд проводився легально й за особистої участі завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчука.

Масові громадські протести привели до скасування лімітів на передплату популярних публіцистичних видань. У 1989 році наклад цих видань одразу зросли у кілька разів: «Огонек» мав тираж 1,5 млн примірників, у 1990 р. – 4 млн; «Новый мир» – 425 тис. і 2,7 млн, відповідно; «Знамя» – 177 тис. (у 1985 р.) і 900 тис. примірників у 1990 р. Статті російських публіцистів були настільки популярними, що видавалися окремими збірниками. Разом з тим, варто зазначити, що, наприклад, у двох книгах серії «Перестройка: гласность, демократия, социализм» під назвою «Постижение» і «В человеческом измерении» (1989 р.) про Україну не згадувалося жодного разу.

Українська публіцистика (насамперед, українські громадсько-політичні та літературно-художні журнали «Жовтень», «Київ», «Дніпро», «Вітчизна» та інші) не тільки не стала авангардом лібералізму, але й поступалася у сміливості поглядів російській: «На початку політики перебудови навіть радикально налаштовані автори у своїх оцінках суспільних явищ не виходили за межі марксистської теорії та поширеної на той час тези про необхідність удосконалення соціалізму, у тому числі шляхом повернення до його "чистого", ленінського трактування» [4, с. 26]. І навіть на

наступних етапах «перебудови» публіцистичні матеріали обмежувалися переважно питаннями суспільної моралі, історичних розвідок, релігії, української мови і культури. І тільки «на завершальному етапі перебудови гострій критиці піддається існуючий лад і подвійні стандарти панівної ідеології, набувають актуальності публікації, в яких автори виступають за відокремлення та суверенітет України, підтримуються національно-патріотичні вимоги і програми, схвалюються дії політичних сил, які виступають виразниками національної ідеї» [5, с. 159]

На відміну від друкованої преси та телебачення, українське радіомовлення, «...зумівши одним з перших серед ЗМІ вийти з-під контролю Комуністичної партії України, ... стало незмінним лідером у формуванні суспільної свідомості, нових поглядів на історичне минуле українського народу і його державотворчі завдання», – пише В. Лизанчук і слушно нагадує про те, що пісня-гімн «Ще не вмерла Україна», яка була заборонена у радянські роки і яка згодом стала Державним гімном України, неодноразово звучала в ефірі як провісник нової доби ще задовго до офіційного затвердження її музичним символом держави [6, с. 39]. У цьому ж контексті В. Лизанчук акцентує увагу на прямоефірній радіопрограмі «Незалежність», «яка була в ту пору своєрідною всеукраїнською трибуною широкого кола палких поборників самостійності нашої держави, основним і правдивим інформатором подій тогочасного напруженого суспільно-політичного життя» [6, с. 39]. Щоправда, важко погодитися з автором наведеної цитати щодо того, що «коло палких поборників самостійності нашої держави» було саме широким. Ідея самостійності мала популярність у широких колах населення трьох західних областей України й досить повільно поширювалася на Схід і Південь. Свідченням цьому є драматичні події, пов'язані з результатами двох референдумів 1990 року.

Суттєвим чинником формування політичної свідомості українства була діяльність іномовлення – українських редакцій іноземних радіостанцій, цільовою аудиторією яких було населення СРСР. Якщо аудиторія тільки «Голосу Америки» становила в СРСР 30 млн слухачів, то в Україні таких було не менше 5 млн. Утім, західні радіостанції у спрямованості та завданнях свого

мовлення обмежувалися здебільшого висвітленням поточних подій у світі та в СРСР, непривабливих сторін радянської дійсності, ознайомленням слухачів з історією і культурою українського народу тощо. Про соборність у контексті державної незалежності, вихід України зі складу СРСР ніколи не йшлося.

Звільнення політичних в'язнів, поживлення комунікацій із дисидентським рухом сприяли формуванню української національної ідентичності. Втім, національно-демократичний рух через брак ресурсів у своєму впливі переважно обмежувався західними регіонами України і поступався іншим акторам політичного життя за охопленням масової аудиторії та інтенсивністю впливу на неї.

У своєму інтерв'ю колишній Голова Верховної Ради Російської Федерації Р. Хасбулатов серед ключових чинників розпаду СРСР називав зіткнення особистих політичних амбіцій М. Горбачова та Б. Єльцина, які в умовах політичної та соціально-економічної кризи ухвалювали необґрунтовані, суперечливі, ризиковані, зрештою – помилкові рішення у сфері державного управління і реформи політичної системи: «Загалом примітивні це були люди, відверто кажучи. Я пам'ятаю, що ми, економісти, обговорювали ці питання дуже часто та багато. Звичайно, ми дивувалися з такого підходу, але що робити? Я тоді ще не був депутатом, то були 1988–1989 роки... Так, вони грали із вогнем. Ось така інтелектуальна непідготовленість. Горбачов, звісно, не був готовий до керівництва величезною державою» [7]. Аналогічно некомпетентні рішення ухвалювалися вищим керівництвом СРСР в економічній сфері: «...боляче було бачити, що вони творили, нічого не розуміючи у капіталізмі! Причому спеціалістів із капіталізму у нас вистачало – десятки інститутів Академії наук, у яких були добрі фахівці, які бували в цих країнах, їх знали. Але їх і не залучали» [7]. Саме М. Горбачов і Б. Єльцин, на думку Р. Хасбулатова, ініціювали або спровокували у 1988–1991 рр. «парад суверенітетів» республік СРСР. Натомість, як зазначає Р. Хасбулатов, широкі маси населення звинувачували в соціально-економічних негараздах керівництво країни й не були готові до заперечення ідей соціалізму як такого: «Радянські люди зовсім не хотіли капіталізму. Я добре знав суспільство, адже де я не був. Напевно, у

всьому Радянському Союзу не було обласного міста, де б я не побував. Жодного антисоціалізму у нас не було. А ця вузька група дисидентів – їх була нікчемна меншість...» [7].

Дійсно, на референдумі «за необхідність збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік» 17 березня 1991 р. більшість (77,85%) тих, хто брав участь в голосуванні, висловилися за збереження СРСР. В Україні – від 78,2% у Києві до 90,3% у Чернігівській області, причому в Івано-Франківській області – 52,1%, у Тернопільській – 35,2%, а у Львівській – лише 30,1% [8]. Варто зазначити, що в Україні за наполяганням «Народного Руху України за перебудову» та згідно з рішенням Верховної Ради було проведене республіканське консультативне опитування: «Чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». Тобто у формулюванні запитання, замість «соціалістичних республік» ішлося про «суверенні держави», а Декларація про державний суверенітет України визначалась як акт, що мав перевагу перед законодавством нової союзної держави. Загалом по республіці позитивно на таку постановку запитання відповіло більше 80% опитаних. У трьох галицьких областях був ще й третій бюлетень, у якому стояло питання цілковитої незалежності України. Позитивну відповідь на нього дали 85,3% учасників референдуму у Тернопільській, 89,6% – у Львівській і 90,0% в Івано-Франківській областях [9]. А вже 1 грудня того ж, 1991 р., 90,3% українців з тих, що брали участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за підтвердження Акту проголошення незалежності України.

Отже, за декілька місяців між двома референдумами у масовій свідомості українців відбулася докорінна трансформація поглядів на майбутнє України. Віддаючи належне зусиллям представників та інституцій національно-демократичного руху, треба визнати, що «когнітивний бунт» (П. Бурдье) спричинили прорахунки та помилки ініціаторів «перебудови». Український народ не здобув Незалежність, а несподівано отримав її внаслідок політичних інтриг і провальних політичних та економічних експериментів еліт, що завершилася Біловезькими угодами. Реальну ж Незалеж-

ність народу довелося здобувати через дві революції й надзвичайно високу ціну російсько-української війни.

Поштовхом до надбання Україною державного суверенітету, на думку Р. Хасбулатова, були провальна практика економічних реформ М. Горбачова і спроба державного перевороту (створення 18 серпня 1991 р. Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР): «...коли Кравчук проголосив суверенітет України, він не казав, що вона не піде шляхом соціалізму. Ніхто цього не казав. Всі вони були не безглузді люди і розуміли, що люди не прагнуть якогось незрозумілого їм капіталістичного суспільства... тоді Кравчук сказав: мовляв, у них там у Кремлі чорт знає що твориться, давайте ми будемо вірні нашій країні та великому вченню, у нас багата країна, а вони нехай там розбираються, як хочуть, там видно буде, а ми будуватимемо мирне щасливе. життя. І за це, звісно, проголосували всі» [7].

Е. Щербенко у пошуках «моменту відповідальності» в українському політичному дискурсі перехідної доби доходить невтішного висновку: «Хоча періоду 1985–1991 рр., який дістав назву «перебудови», присвячена чимала література, питанням власне дискурсу у ній приділяється небагато уваги. Щодо нього наявні цікаві зауваження і міркування, згадки про яскраві моменти дискусій, проте за несистематичності і фрагментованості цих даних побудувати на їх основі дослідження наразі не видається можливим» [10, с. 42].

У 2006 р. М. Княжицький у статті «Перебудова без стратегії» проводить паралелі між «відлигою» М. Хрущова, «перебудовою» М. Горбачова і періодом після Помаранчевої революції часів президентства В. Ющенко та знаходить між ними «дуже багато спільного». Йдеться про нездатність політичних еліт зрозуміти особливості українського суспільства і запропонувати «стратегію, яка об'єднує Україну всередині себе, не кажучи вже про економічне об'єднання із сусідніми ринками... основна подібність між часами лідерства Хрущова й більшою мірою – Горбачова з днем сьогоднішнім полягає, мабуть, у тому, що суспільство, яке прагне змін, так і не отримало виразного послання від лідера (або панівної еліти) про те, яку країну вони пропонують побудувати» [11].

Аналогічно, І. Рафальський вважає, що відсутність у політичній свідомості керівництва СРСР стратегічного бачення цілей «перебудови» і шляхів їх досягнення призвела до поразки реформ і розпаду країни: «Саме кардинальні зміни в економічній сфері – прискорення і модернізація виробництва – мали стати "локомотивом реформ". Але ідея "прискорення" провалилася, так і не почавши працювати. Серед визначальних причин – відсутність стратегії здійснення економічних реформ, чіткого, покрокового плану їх реалізації» [3, с. 104].

Таким чином, за роки «перебудови» українська політична свідомість у своєму розвитку пройшла динамічний шлях послідовного формування національної ідентичності й наблизилася до усвідомлення необхідності набуття Україною державного суверенітету і незалежності. За понад три десятиліття незалежності ні громадянське суспільство, ні творча (зокрема наукова) інтелігенція, ні політичні еліти не змогли запропонувати нації, що сформувалася, стратегію державотворення, політичну і соціально-економічну модель успішної європейської країни – і в цьому повторили помилки акторів доби «перебудови». Напередодні Перемоги над російськими загарбниками, відновлення цілісності та суверенітету України розв'язання цього питання набуває особливої актуальності.

Бібліографічні посилання

1. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
2. Дещинський Л. Є. Національно-визвольний рух в Україні у 80–90-х роках ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. № 555: Держава та армія. С. 3–13.
3. Рафальський І. О. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. 480 с.
4. Храмова І. А. Трансформація редакційної політики та змістовно-тематичного спрямування українських журналів часів перебудови. *Кременчуцький національний університет імені М. Остроградського. Наукові праці. Історія*. Кременчук, 2015. Вип. 251. Том 264. С. 25–28.

5. Данилевський В. В. Особливості спаду ідеологічного пафосу української журнальної публіцистики в умовах зростаючого процесу демократизації суспільства (1985–1991 роки). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Київ, 2019. Серія: Історичні науки. Том 30 (69). № 4. С. 154–160.

6. Лизанчук В. В. Основи радіо-журналістики. Київ : Знання, 2006. 628 с.

7. Дмитров И. Страну мы потеряем, а вы станете бедными и никому не нужными». 30 лет назад Россия объявила о независимости. Как это было? URL: <https://lenta.ru/articles/2020/06/11/khasbulatov/> (дата звернення: 05. 10.2022).

8. Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года (Из сообщения Центральной комиссии референдума СССР) / *Известия*. 1991. 27 марта.

9. Рест О. Галицька репетиція української незалежності. Збруч. 17 березня 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/103997> (дата звернення: 25.12.2022).

10. Щербенко Е. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 248 с.

11. Княжицький М. Перебудова без стратегії. Дзеркало тижня. Вип. № 15. 21 квітня – 28 квітня 2006. URL: https://zn.ua/ukr/internal/perebudova_bez_strategiyi.html (дата звернення: 05.10.2022).

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ДИСТРЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Тетяна Федотова,

кандидат психологічних наук, доцент,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,

доцент кафедри загальної та клінічної психології

ORCID: 0000-0003-1975-9925; Fedotova.Tetiana@vnu.edu.ua

Складні реалії українського сьогодення є надзвичайно важким випробуванням на стійкість та зрілість для Української держави й усього цивілізованого світу. І якщо українці відразу ж повстали проти агресора, захищаючи соборність своєї держави, її волю та незалежність, щодня втрачаючи найкращих синів та дочок, то країни з розвинутою демократією не одразу змогли оцінити рівень зла та загрозу, які являє собою Росія. Широкомасштабне російське вторгнення змінило життя мільйонів українців, розширило межі звичної діяльності та спонукало до змін у ціннісно-смысловій сфері: волонтерська діяльність, активна підтримка українських військових, допомога внутрішньо переміщеним особам, життя в умовах хронічного стресу, усвідомлення цінності власного життя, життя близьких та кожної людини, зростання рівня національної свідомості та ідентичності, потреба у безпеці та інше.

Поняття морального дистресу розглядають часто у тісному зв'язку з моральною травмою, часто ототожнюючи їх. Проте варто наголосити на їх принциповій різниці. Дефініцію «моральна травма» увів у науковий обіг на початку 1990 рр. Дж. Шей, який працював з ветеранами війни у В'єтнамі, що страждали на хронічний ПТСР (посттравматичний стресовий розлад) [1]. Він наголошував на тому, що ПТСР, отриманий в ході бойових дій, віддзеркалює наявну морально-філософську проблему воїнів та містить викривлені уявлення про себе та світ і, відповідно, ставлення як до себе, так й до світу. Науковець визначає випадки, якими можуть послуговуватися лікарі та психотерапевти, проводячи анамнез

бойової історії ветерана та працюючи з ним: зрада того, що є правильним; звуження морального та соціального горизонту особистості (часто застосовується для пояснення участі у війні: «помста за побратима», замість «воюю за батьківщину»); каяття, почуття провини за смерть близького товариша; відмова від повернення додому; усвідомлення та переживання себе «як уже мертвого»; переживання стану богоподібної одержимості (як несамовитість під час битви у трансівій люті, бездумне руйнування усього на своєму шляху); безчестя ворога (шляхом дегуманізації за допомогою мови чи фізичних звірств). Причому важливим чинником у переживанні глибини моральної травми Дж. Шей вважає наявність (чи відсутність) морального керівництва та конструктивної мети. Тобто, від того, наскільки командир/ керівник чи політик здатен взяти на себе роль лідера, забезпечивши дотримання моральності у керівництві та конструктивність у досягненні мети, залежить рівень моральної травматизації його підлеглих [2].

Класичним є визначення моральної травми, запропоноване О'Коннером, як стан глибокого психологічного чи емоційного дистресу, який виникає внаслідок порушення основних моральних цінностей особистості. Науковець наголошує, що відповідні особи можуть мати певні проблеми в міжособовій сфері, а також акцентує на необхідності вивчення їх духовної та етичної площини [3].

Проте реалізована на кафедрі загальної та клінічної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки програма «Психологічна підтримка населення під час військових дій» засвідчила наявність ознак переживання моральної травми й серед цивільного населення, зокрема, спектра таких моральних переживань: почуття сорому за власну слабкість, провини за неможливість убезпечити своїх близьких, комплекс «уцілілого», страх та нездатність дати собі раду та інші [4]. Тобто, внаслідок воєнних дій в Україні не лише військові, а й цивільне населення піддається моральній травматизації. Загалом дослідниці пропонують авторську програму психологічної підтримки та допомоги

населенню «Дорога до себе», спрямовану на роботу з моральною травмою військових та їх сімей [5].

В. Флемінг, вивчаючи проблему моральної травми, доходить висновку, що передумовою виникнення моральної травми є моральний дистрес. Так, у ході аналізу спогадів американського командира батальйону розмінування науковець описує його моральні страждання, які репрезентовані почуттям провини, марності та відчаю, що, з погляду В. Флемінга, демонструють переживання військовим морального дистресу. А поняття морального дистресу автор визначає як збіг конкуруючих моральних рішень, які сприймаються як обов'язкові для особистості та передбачають їх одночасне втілення чи дотримання. Водночас, кожне з наявних моральних (етичних) припущень має однакову вагу істини та наслідків, і жодне з них не можна прийняти без порушення іншого. Результатами відповідних переживань, на думку науковця, можуть бути як екзистенційна провина, сором та безпорадність, так й відчуття невпевненості, марності, втрата сенсу чи надії та уявлення про абсурдність життя. Отже, В. Флемінг розглядає моральні дилеми як предиктори морального дистресу та описує типові моральні дилеми, які переживали військові: *політичні ідеали та реальний досвід*, що представлені впливом пропаганди й оптимістичністю у її подачі, а також свідченням реальних учасників подій, що різко можуть контрастувати з новинами (поданими у ЗМІ), що може призводити до зміни громадської думки, загального розчарування та злості від нереалізованості очікувань; *професійна роль та організаційна процедура* – суть яких полягає у важливості чітко розуміти сферу власної компетентності та необхідності діяти гнучко в нестандартних і критичних ситуаціях, відступаючи від розроблених формальних вимог та посадових інструкцій; *військова моральність та цивільна мораль* – які передбачають необхідність боронити себе та країну, дотримуючись моральних норм мирного часу, залишатися добропорядним громадянином; *міфи та реальність війни* – суть якої полягає у необхідності патріотичної відданості своїй країні, вступу до лав збройних сил для її захисту, проте страху чи втечі в умовах реальної небезпеки чи загрози; *релігійні переконання та військова етика* – постулювання релігійних цінностей та

заповідей у повсякденному житті і відкидання їх у ситуації реальної зустрічі з ворогом; переживання ненависті чи нелюбові, домінування тези «перемога за будь-яку ціну»; *справедливий всесвіт та світовий порядок і світовий хаос* – демонструє зрозумілість моральної протиприродності війни, її руйнівних наслідків для людей та важливість збереження життя кожної особистості, проте високий рівень моральності суспільства не забезпечення його від зовнішньої агресії чи втрати в ході війни його високоморальних, свідомих громадян; *залишитися живим чи померти* – тривала відсутність відчуття фізичної чи психологічної безпеки призводить до фаталістичного сприйняття ситуації, відсутності спроби убезпечити себе («від долі не втечеш» та ін.) [6].

З опором на описані вище моральні дилеми Л. Засекіною, Т. Федотовою та О. Солоненко було визначено та описано моральні дилеми, які зумовили переживання морального дистресу юнаками упродовж перших місяців широкомасштабного вторгнення Росії (березень–травень 2022 року). Було опрацьовано матеріали есе на тему «Мій досвід переживання війни» студентів першого – другого курсів факультету психології, факультету культури та мистецтв денної та заочної форм навчання ВНУ імені Лесі Українки. Загальна кількість учасників дослідження 90 осіб. Участь у дослідженні була добровільною, есе учасників кодувалися.

Результати аналізу студентських текстів дозволили визначити наступне:

– найбільшу представленість наративів у дилемі «*залишитися живим чи померти*», що демонструє бажання залишитися поруч з родиною, переживанням докорів сумління у випадку необхідності виїзду за кордон чи переїзду в іншу область України; переживання негативних емоцій та усвідомлення їх природи і конструктивний їх вихід у волонтерській діяльності; активне включення у надання психологічної допомоги іншим, усвідомлюючи необхідність власної потреби отримання психологічної підтримки та допомоги від інших; страх власної смерті і страх залишитися самотнім у разі загибелі близьких;

– часткову представленість дилеми «*міфи та реальність війни*» – у наративах зазначається про жах самого слова «війна»,

відсутність усвідомлення його глибини та деструктивності, пошуку виходу емоцій через творчість (у малюнках, оповіданнях) та каталізацію негативної енергії через забуті види діяльності («колись писала вірші, зараз повернулась до їх написання знову...», «...якби не війна, ніколи б не писала...») чи розширення їх сфер (почала декламувати свої вірші під час благодійних заходів, долучатися до флешмобів зі збору коштів на армію та допомоги внутрішньо переміщеним особам);

– *«справедливий всесвіт та світовий порядок і світовий хаос»* – дилема описує розуміння неможливості існування ідеального світу («скільки існує світ, стільки існують війни»), проте розпачу з приводу того, що цілі покоління людей відчуватимуть на собі біль та страждання війни ще довго після її закінчення, потребуватимуть допомоги у прийнятті реалій життя в умовах війни;

– цікаво, що у вибірці не була представлена така моральна дилема, як *«релігійні переконання та військова етика»*, можливо, це пов'язано з віковими аспектами респондентів, регіональним представленням (оскільки в них не було ситуації реальної зустрічі з ворогом), переживання ненависті та злості стосовно агресора ми бачили під час опису інших моральних дилем;

– інші чотири види дилем були представлені у достатньому обсязі: *політичні ідеали та реальний досвід* – представлені закликами про важливість та необхідність чіткого усвідомлення впливу російської пропаганди у вкоріненні гасла про «братські народи», потреби у зростанні рівня національної ідентичності та захисту мови та інше; *професійна роль та організаційна процедура* – неприйняття колишнього толерантного ставлення до російської мови, переживання негативних емоцій під час прослуховування новин з Маріуполя, Бучі, Херсона; відчуття безвиході та крижкості життя; *військова моральність та цивільна мораль* – неузгодженість між поведінкою, яку «надиктовує» війна, та власними моральними цінностями – «мені б зброю до рук, як би стріляла..., проте надвечір я починала боятися», «переживання ненависті та злості виснажили мене, з'явилася апатія до ворога» та інше [7].

Отже, проведене дослідження не претендує на повну виснаженість, а лише частково висвітлює проблему вивчення морального

дистресу в умовах воєнного конфлікту, наголошуючи на необхідності подальших ґрунтовних напрацювань в цьому напрямі. Проте варто наголосити, що моральний дистрес може бути рушійною силою як для правильних (конструктивних) дій (наприклад, у медицині привести до активізації руху за захист прав пацієнтів та ін.), так і призводити до негативних наслідків (моральні страждання можуть спричинитися до конфліктів з близькими, переживання внутрішньо особистісного конфлікту, професійного вигорання та ін.)

Бібліографічні посилання

1. Федотова Т. В. Моральний дистрес & моральна травма особистості: теоретичний дискурс проблеми. *Наукові перспективи (Серія «Державне управління», «Право», «Економіка», «Медицина», «Педагогіка», «Психологія»)*. Вип. № 12 (30). 2022. С. 529–543.
2. Shay J. Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*. 2014. Vol. 31 (2). P. 182–191.
3. O'Connor A. Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*. 2021. P. 35–37.
4. Засекина Л., Козігора М. Крос-культурна адаптація та стандартизація шкали симптомів моральної травми. *Психологічні перспективи*. 2022. № 39. С. 139–152.
5. Засекина Л. В., Козігора М. А. Впровадження когнітивно-поведінкової програми психологічної підтримки «дорога до себе» для осіб із моральною травмою під час війни. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 167–182.
6. Fleming W. H. Moral Injury and the Absurd: The suffering of moral paradox. *J. Relig Health*, 2021.
7. Засекина Л. В., Федотова Т. В., Солоненко О. О. Методологічні та наративні засади дослідження проблеми морального дистресу у контексті воєнного конфлікту. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2022. № 2 (58). С. 96–114.

ПОПУЛІЗМ І ПОЛІТИЧНЕ РЕКРУТУВАННЯ

Тетяна Ляшенко,

доктор політичних наук,

Інститут політичних та етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,

провідний науковий співробітник відділу
політичних інститутів та процесів

ORCID: 0000-0002-5807-1130; tet.lyachenko@ukr.net

Рекрутування та відбір політичних еліт – надзвичайно важливий процес, від успіху якого залежить увесь подальший розвиток держави. Як зазначає Д. Коротков, «характер, склад та орієнтації правлячої еліти – найважливіший елемент політичної системи, що визначає її якість. У цілому якість еліти залежить від способів її рекрутування. Питання відбору еліт є, по суті, одним з ключових у процесі трансформації політичної системи. Від цього залежить здібність країни до реформ» [1, с. 28].

З погляду окремих дослідників політичного класу та еліт, рекрутування та відбір політичної еліти залежить від існування певних форм соціального просування (соціальних ліфтів), за допомогою яких особи переміщуються вище у соціальній ієрархії головним чином за наявності відповідної (актуальної на цей час) освіти, досягнень (особистий успіх), досвіду наукової чи мистецької роботи, майнового стану тощо.

Механізм рекрутування політичних еліт залежить від соціальної організації суспільства. Він може базуватися на принципі спадковості, сімейних зв'язках; майновій належності; професійній компетентності; партійній належності; особистій відданості керівнику. Проте чіткої кореляції між типом політичної системи, типом суспільства та механізмом рекрутування не існує.

Рекрутування, створення та функціонування політичного класу в кожній країні на певному етапі її розвитку має конкретні, властиві лише їй особливості. Основним каналом рекрутування до парламенту протягом багатьох скликань залишався державний апарат,

наприклад, до Верховної Ради VIII скликання обрано 34% колишніх депутатів та 24% керівників. В IX скликанні парламенту 339 (або 80%) депутатів не мали до обрання чиновницького або апаратного досвіду й були обрані завдяки електоральній популярності партії «Слуга народу». Інші партії, що пройшли в парламент, рекрутували переважно колишніх державних службовців і політиків.

Згідно з політологічною теорією, військовослужбовець, як джерело рекрутування, використовується переважно у недемократичних країнах. Проте Україна мала у своїй історії приклад широкого залучення до передвиборчої кампанії військових. Після Революції гідності та під час війни на Сході України знаковими постатями стали військові, волонтери, громадські активісти. Майже всі політичні сили (окрім проросійських) заносили їх до партійних виборчих списків у числі перших. Є всі підстави вважати, що така ситуація повториться.

Рекрутування та вибір політичної еліти в рамках політичних партій, як правило, відбувається у три способи. Перший – це партійний апарат, в якому люди виконують організаційні завдання, необхідні для нормального функціонування партії. У демократичних країнах робота в партійному апараті зазвичай є першим етапом кар'єри, після чого відбувається перехід до інших політичних завдань, переважно в парламенті та уряді. У недемократичних країнах, заснованих на монополії та владі правлячої партії, члени партійного апарату займають найвищі та найбільш привілейовані позиції у владних елітах.

Другий спосіб – депутатська діяльність. У демократичних країнах парламентська діяльність є найважливішим елементом політичної кар'єри. У недемократичних країнах парламентська діяльність має другорядне значення, оскільки депутатський мандат здебільшого є своєрідним продовженням кар'єрного зростання після роботи в партійному апараті, в органах державного управління чи професійній діяльності.

Третій спосіб – це обіймання посад у державному управлінні від імені партії. У демократичних країнах цей крок не має сенсу, оскільки існують правила, які виключають державне управління

з-під прямого партійного контролю. У недемократичних країнах члени правлячої партії, як правило, швидко спрямовуються до державного управління та роблять свою політичну кар'єру в державному апараті [2]. Кар'єрне просування однопартійців є однією з характеристик державного управління й в Україні.

Серед причин того, що не варто говорити про те, що партії в Україні є основним каналом рекрутування та циркуляції політичних еліт, є і пропорційна система із закритими списками. «Виборча система із закритими партійними списками невинновато збільшує роль партійної бюрократії у формуванні депутатського корпусу. Саме лідери партій мають вирішальний вплив на формування списку кандидатів у депутати. У процесі формування виборчих списків українських політичних партій внутрішньопартійна демократія фактично не діє. Кандидатів у депутати та їх місце у виборчому списку визначає вузьке коло керівників та інвесторів кожної політичної сили» [1, с. 123]. Але вибори 2019 року позначилися безпрецедентною ірраціональною довірою до партії «Слуга народу». Виборці голосували за абсолютно невідомих кандидатів лише через їхню належність до цієї партії.

Такий формат багатопартійності формує ставлення громадян до політичних партій: не довіряють політичним партіям 77%, а довіряють їм лише 22% [3]. До того ж відсутність в Україні культури фінансових пожертв на політичні партії та політичну діяльність суттєво обмежує можливості створення «народних» партій та рекрутування до їх лав середнього класу, незаангажованих представників громадянського суспільства.

Хоча народні депутати знаходяться в центрі політичного класу, до нього також входить велика кількість політичних консультантів, радників міністрів, помічників депутатів, а також співробітників штаб-квартири партії, науково-дослідних центрів, які працюють на політичні сили. Цілком слушним видається твердження, висловлене в дослідженні англійських учених: «Політичний клас живе у власному міхурі, повністю відірваному від життя виборців ... надто багато професійних політиків ... не мають досвіду реального

світу. Дуже небагато мають досвід роботи в робітничому класі, приватному секторі чи бізнесі. Велика кількість членів парламенту... є нічим іншим, як амбітними кар'єристами, які працювали в політиці, групах тиску, аналітичних центрах, місцевому уряді та державній службі, перш ніж отримати свої місця» [4].

Шляхом виборів у сучасних демократичних суспільствах до влади приходять лише незначна частина осіб. Інша частина політичного класу, яка ухвалює політичні та державні рішення або принаймні впливає на них, призначається тими, хто був обраний. Роблять вони це згідно зі своїми переконаннями та під впливом об'єктивних чи суб'єктивних умов. Призначення міністрів або вищих керівників урядових установ залежить від парламенту, прем'єр-міністра або президента. Обрання судової гілки влади, згідно з законом, взагалі не є результатом ні загальнонародного голосування, ні затвердження тими, кого було обрано шляхом такого голосування. А наділення невластивими політичними функціями чиновників взагалі виходить за межі визначення «представницької демократії», яка задекларована в Україні.

На процес прийняття рішення щодо кожного призначення впливають такі фактори: особисті уподобання керівника, інституційні стимули та економічні умови в країні. Таким чином відбувається «порушення обіцянок демократії» [5]. Внаслідок цього формуються особливі риси функціонування держави:

- Гравцями в політиці стають групи, а не окремі особи.
- У парламенті переважають представники груп інтересів.
- Утверджується стійкість олігархії (конкуренція між елітами).
- Право брати участь у прийнятті рішень обмежується політичною конкуренцією.
- Функціонує «невидима влада», тобто відсутність прозорості у процесі прийняття рішень забезпечується фактичними (законними або незаконними) повноваженнями.
- Більшість громадян відчуває апатію до політики [5].

Рекрутування та відбір політичної еліти поєднує діяльність і послідовне просування в політичних організаціях – партіях та інших об'єднаннях, які беруть участь у політичному житті (профспілки,

молодіжні організації, організації учасників бойових дій тощо), – які діють як визначені групи формування громадської думки та формують політичну сцену країни [2].

На сучасному етапі в демократичному суспільстві можна виділити такі види політичної кар’єри:

– партійний активіст – цей тип кар’єри зумовлений умінням і навичками впливу на інших: важливим є формування думок, настроїв і поведінки інших людей, а також вірність ідеалам певної партії та її програмі;

– члени профспілок чи іншої громадської організації. Цей тип кар’єри характеризується емоційною та ідейною залученістю до своєї діяльності, супроводжується амбіціями та зацікавленістю спонсорів;

– посадові особи, які представляють державну чи місцеву владу.

Рекрутування сучасної політичної еліти відбувається через політичні зв’язки з громадськістю, інформаційні кампанії та соціальний маркетинг. Політичні еліти також рекрутуються за допомогою засобів масової інформації, які є об’єктом інтересів різних ешелонів державних органів, політичних партій, громадських організацій і груп, що беруть участь у політичній діяльності. Кандидати, їхні штаби, експерти та спеціалісти з політичного маркетингу добре усвідомлюють, що правильне використання ЗМІ може безпосередньо привести їх до успіху на виборах [6]. Останнім часом ЗМІ набувають усе більшої ваги у процесі формування суспільного сприйняття політиків. Як місце дебатів і політичних змагань, ЗМІ не завжди об’єктивно оцінюють, серед іншого, дії політичних еліт у політичних процесах, керуючись нерідко власним (спонсорським) бажанням; вони також виконують функцію інструменту, який використовують політичні еліти для формування громадської думки.

На підставі власних критеріїв ЗМІ також визначають доступність політичних еліт до публічної сфери, діапазон їх діяльності та впливу, а також формують курс дій на політичній арені, політичні очікування, зрештою – впливають на визначення політичного порядку денного.

У всьому світі на засоби інформаційного впливу витрачаються чималі кошти: політичні кампанії передбачають величезну кількість покровителів, офіційної та неофіційної підтримки, подарунків та навіть підкуп. А підтримка одного з кандидатів рейтинговим каналом телебачення може принести йому перемогу. Виборчий процес 2019 року якнайкраще продемонстрував вплив засобів інформаційного впливу на результати всенародного голосування. Це був унікальний приклад стратегій просування нестандартних передових методів комунікації. Він представляв новий тип популізму без політики, а кандидат виступав як бренд.

Популістський, або плебсологічний спосіб рекрутування еліти віддає перевагу такому типу людей, які здатні дати найфантастичніші обіцянки (наприклад, зарплату у 4 тис. дол., створення 500 тис. робочих місць, висадку 1 млн дерев тощо) і використовують найефективніші методи пропаганди в боротьбі за владу, демонструють ненависть до своїх суперників, зневагу до владних інституцій та до верховенства права. Вони пробиваються в елітні лави, використовуючи агресивну та маніпулятивну демагогію, та уникають традиційних каналів вербування еліти. Особисто їм часто бракує «елітних якостей», таких як культура, насамперед політична, переговорні навички, сприйняття альтернативної точки зору/опозиції, неналаштованість на досягнення компромісу. Мало того, ці очевидні недоліки шляхом епатажу видаються за «нову, нестандартну і прогресивну політику».

Тому популістські лідери виявляються, як правило, невдалими реформаторами. Вони можуть бути ефективними руйнівниками чинних політичних порядків, але вони рідко виконують свої обіцянки щодо «радикальних змін».

Висновки. Отже, популістський спосіб вербування еліт призводить до неякісного відбору на найвищі посади в державному та економічному управлінні. Як наслідок, захоплення влади популістськими лідерами призводить до політичного виродження цілих владних еліт. Повернення до традиційних способів рекрутування відбувається лише з часом, коли виборці зрозуміють хибність популістського типу правління. Проте втрата часу і темпів позначається на політичному та соціально-економічному розвитку країни.

Бібліографічні посилання

1. Коротков Д. С. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі. Харків : Вид-во ХНЕУ, 2012. 212 с.

2. Political Recruitment Theory on Cabinet Appointments. URL: https://www.academia.edu/2595758/Political_Recruitment_Theory_on_Cabinet_Appointments (дата звернення: 17.10.2022).

3. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-oriantatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 05.12.2022).

4. Allen P., Cairney P. What do we mean when we talk about the ‘political class’? URL: <https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/8059/ALLEN%20What%20do%20we%20mean%20when%20we%20talk%20about%20the%20%E2%80%98political%20class%E2%80%99%3F%202015.pdf?sequence=2> (дата звернення: 20.12.2022).

5. Khan S. R. The Education of Elites in the United States. *L'Année sociologique*. 2016/1 (Vol. 66). P. 171–192.

6. Dobek-Ostrowska B. Aktorzy polityczni i media masowe w świetle studiów nad komunikowaniem politycznym. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.

КОНЦЕПТ «НАРОДОВЛАДДЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОПУЛІСТСЬКОГО ДИСКУРСУ

Марина Баранівська,

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
аспірантка

ORCID: 0000-0001-9504-6631; baranivskam@gmail.com

Популізм є одним із феноменів сучасної демократії, відповіддю суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління та надмірну складність сучасних демократичних процесів. Дослідження цього феномену в контексті його зв'язку з демократією є важливим, адже суспільний запит на переосмислення фундаментальних принципів діяльності політичних інститутів, переоцінка суспільно-політичних процесів, запит на «нові обличчя в політиці», «позасистемних людей», які здатні «відновити справедливе народовладдя», фактично стали політичними трендами сучасності та утворили потужний політико-мобілізаційний потенціал популістських політичних сил (політична кампанія Д. Трампа в США, «Рух п'яти зірок» в Італії, «Рух жовтих жилетів» у Франції, Нідерландах, Бельгії, в інших європейських країнах тощо).

Популізм є політичним стилем, який адаптується до різних ідеологічних рамок та систем, суттєвою характеристикою популізму є визнання народу найвищою цінністю [1, с. 34], а основа популістського дискурсу полягає у співчутті народу, відновленні «справедливого народовладдя», засудженні «несправедливих та корумпованих» політичних еліт. «Відновлення справедливого народовладдя» як уособлення волі «народу» стає універсальним інструментом популістської риторики, який використовують політики-популісти у боротьбі за владу. Імплікація «демократія – популізм», суб'єктність народу в політичному процесі, антиелітарна позиція є обов'язковою умовою популізму, адже політики-популісти позиціонують себе як радикальна опозиція до владної політичної еліти та виступають «голосом народу», уособленням «справжніх демократичних сил», які здатні відновити «справдливе народовладдя».

Аналізуючи взаємозв'язок популізму та демократії, Д. Макре стверджує, що популізм становить певні загрози демократичним процесам [2, р. 162]. Одна з таких загроз – надмірне спрощення уявлення про соціально-політичний простір. Д. Макре критикує популізм, перш за все, за маніпулятивний характер популістської риторики, адже для популізму властивим є переконання суспільства у розв'язанні надскладних державних проблем шляхом одного або кількох простих рішень, які зможуть кардинально змінити ситуацію на краще. Оперуючи поняттям народовладдя, популізм прагне спростити розуміння політики та розв'язання її проблем. Як влучно зазначив Р. Дарендорф, популізм простий, демократія складна [3, р. 156–163], або, за словами українського дослідника М. Дем'яненка, більш точною рисою популізму є здатність його творців і провідників запропонувати індивідам, зневіреним у корумпованих виборах, менш абстрактну політичну гру [4].

Популісти завжди займають антиплюралістичну позицію, що є загрозою демократичним цінностям. Популісти стверджують, що вони, і тільки вони, представляють волю народу. Претензія на виключне представництво інтересів народу – ключовий елемент популістського наративу. Балотуючись на посади, популісти зображують своїх політичних конкурентів як частину аморальної, корумпованої еліти. Популізм становить небезпеку для демократії, бо демократія вимагає плюралізму та визнання того, що ми повинні знайти справедливі умови співжиття усіх без винятку громадян. Ідея єдиного, однорідного, автентичного народу є маніпуляцією; як колись сказав філософ Ю. Габермас, «люди» можуть виступати лише у множині [5, р. 607]. Небезпека маніпуляції з оперттям на конфлікт сприяє суспільній поляризації через ставлення до своїх політичних опонентів як до «ворогів народу» і прагнення їх витіснення з політичного поля [6].

Серед загроз демократичному розвитку – популістське прагнення «персоналізації» політичних рухів, схильність до створення культу особистості їх лідерів – здатних створити «справедливе» суспільство шляхом нівелювання залежності від владних та політичних інститутів. Сучасні демократичні інститути часто перешкоджають лідеру-популісту на шляху до влади й тому

стають об'єктами критики. Таким чином, персоналістська природа популізму, закликаючи до прямого народовладдя, робить його загрозою для ліберальних інститутів [7].

Разом з тим, варто зазначити, що природа популізму, зрештою, має своїми витокami конкретні й злободенні проблеми громадян. Ігнорування цих проблем владою, політичними чи суспільними інститутами або ж нездатність їх ефективного розв'язання й створюють підґрунтя для популізму. Популізм, як справедливо схарактеризував це явище голландський соціолог К. Мудде, є своєрідною «неліберальною демократичною відповіддю на недемократичний лібералізм» [8]. Тож вади суспільного розвитку, на які звертають увагу й прагнуть використати для досягнення власних цілей популісти, мають стати своєрідними маркерами суспільно-політичного стану й необхідності корегування напрямів його удосконалення.

Бібліографічні посилання

1. Прядко Т. П. Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 264 с.
2. MacRae D. Populism as a Ideology. Populism: Its Meaning and National Characteristics. London, 1969.
3. Dahrendorf R. Acht Anmerkungen zum Populismus. Transit-Europäische Revue. 2003. No. 25.
4. Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. 177 с.
5. Habermas Jürgen. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskustheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.
6. Müller J-W. What is Populism? Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2017. 123 p.
7. Fukuyama F. What is Populism. Berlin : Atlantik-Brücke Publication, 2017. 32 p.
8. Mudde C. The populist zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. No. 39 (4). P. 542–564.

ВПЛИВ ЧИННИКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ, ЯКА НАВЧАЄТЬСЯ

Ганна Редькіна,

кандидат політичних наук, доцент,

Дніпровський державний технічний університет,

доцент кафедри соціології

ORCID: 0000-0002-7000-8062; annainred@gmail.com

Сучасні суспільно-політичні та культурно-економічні процеси в українському суспільстві змінили соціальне та матеріальне становище молодих людей. На сучасному етапі розвитку країни поживилися дослідження трансформації цінностей сучасної української молоді під впливом глобалізаційних процесів.

Молодь – це соціально-демографічна група, що переживає період становлення соціальної зрілості, адаптації до світу дорослих і майбутніх змін. У цей період людина переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації, процес становлення особистості, навчання, засвоєння цінностей, норм, установок зразків поведінки, прийнятих у даному суспільстві. Згідно з Законом України «Про основні засади молодіжної політики» молоддю є громадяни України віком від 14 до 35 років [1, с. 233].

Базові цінності особистості формуються в період так званої первинної соціалізації індивіда, до 18–20 років, а потім стають достатньо стабільними, суттєво змінюючись лише у кризові періоди життя людини і її соціального середовища. Саме в цей період особистість активно залучається до політичного процесу, громадської діяльності, у молоді людини починають формуватися політична свідомість та самосвідомість, норми поведінки. На соціалізацію особистості впливають багато політичних (держава, політичні партії та рухи) та неполітичних чинників (сім'я, школа, церква, неформальні групи, ЗМІ), які, включаючи молоду людину в систему суспільно-політичних відносин, готують її до засвоєння наявних у суспільстві норм, цінностей політичної культури та

вироблення на їх основі власної політичної й громадянської позиції [2, с. 63–68].

Соціалізація – це процес інтеграції індивіда до суспільства, у різноманітні типи спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості [3, с. 104].

Виокремлюють такі типи соціалізації:

1. Первинна соціалізація – відбувається у ранній період життя, коли людина, крок за кроком, вчиться бути суспільною істотою. Люди вивчають основні культурні норми, засвоюють важливі уявлення, переконання, настанови та цінності.

2. Попередня соціалізація – допомагає людям готуватися до своїх майбутніх ролей. Цей тип соціалізації передбачає виконання різноманітних соціальних ролей, за допомогою яких люди засвоюють ту поведінку, яку від них очікують.

3. Вторинна соціалізація (або соціалізація розвитку) – це процес, у ході якого люди засвоюють уміння, норми, переконання, цінності та застосовують їх відповідно до нових суспільних умов, в яких вони опиняються [3, с. 107].

Первинна соціалізація сучасної української молоді відбувається в умовах її соціальної та духовної незахищеності. І причина тут не лише в тому, що це частина населення, яка поки що навчається або лише почала свою трудову, суспільно корисну діяльність. Культура молодих сучасників формується в умовах трансформації сучасного українського суспільства та переосмислення духовних цінностей, норм, ідеалів та ідей, що становлять основу визначення пріоритетних напрямів розвитку держави, в тому числі й формування та становлення демократичних ціннісних засад [4, с. 84]. Зараз до чинників трансформації українського суспільства додався вплив повномасштабної війни. Вплив, що спричиняється зазначеним фактором, ще потрібно вивчати.

Процес первинної соціалізації супроводжується розчаруванням у попередній системі ціннісних орієнтацій, втратою і зневірою в ідеалах та цінностях, що нав'язувалися нашому суспільству століття тому, а також відсутністю нової ієрархії

ціннісних орієнтацій через страх перед невідомим, майбутнім та апатією. Як результат – виник розпад суспільства, духовне зубожіння нації. Нинішня ситуація характеризується порушеннями в механізмі наступності, тобто молодь відмовляється від усього минулого, не сприймає досвід батьків. Все вищезазначене впливає не лише на формування культури сучасної молоді, а й на майбутній культурно-духовний потенціал нації [5, с. 92].

Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в Україні, висунули на перший план проблеми соціалізації молоді. На формування цінностей молоді в сучасних умовах справляє вплив інтегральний результат взаємодії двох цілісних систем. З одного боку, суспільство в усій сукупності проявів суспільного життя впливає на особистість молодої людини, з іншого – особистості активно засвоюють попередній актуальний досвід соціуму, знання, норми, цінності, традиції, що накопичуються і передаються від покоління до покоління [6, с. 199].

Українське суспільство інтегрується у світове співтовариство, тому процеси глобалізації відіграють важливу роль у політичній, економічній, культурній, соціальній сферах. Формування інформаційного суспільства, збільшення інформаційних потоків впливають на особистість у цілому і пов'язані з необхідністю адаптуватися до них. Глобалізація посідає визначне місце серед світових тенденцій розвитку сучасної людської цивілізації. Цей процес є природним, а тому його важко стримувати й тим паче зупинити. Усі сучасні глобалізаційні процеси стосуються усіх без винятку держав, націй, політики, економіки, традицій та культур.

Багато дослідників усе ще вважають, що давати визначення глобалізації – це марна справа; сама по собі вона нічого в собі не містить і є лише новим проявом колоніалізму. Інші стверджують, що це є об'єктивним процесом, доводять необхідність досягнення його сутності та проявів задля розробки ефективних заходів з використання позитивних глобалізаційних ефектів та усунення негативних. Також останнім часом з'являються публікації, які не заперечують процес глобалізації, але критикують його та вбачають у ньому причину розвитку світової фінансової кризи.

Ми дотримуємося думки, що глобалізацію не можна заперечувати та відхиляти як несуттєве і нелогічне явище, так само не має сенсу звинувачувати лише її в розгортанні кризових процесів. Глобалізація є закономірним етапом суспільного розвитку, вона є об'єктивним процесом і в контексті післякризового періоду потребує докладного вивчення задля розробки ефективної регулятивної політики.

Зазвичай, коли йде розмова про глобалізацію, то на перший план виходять економічний і політичний складники, але природніше було б розглядати глобалізаційні процеси та їхні наслідки починаючи з культурного складника. Насамперед глобалізація – це взаємодія, взаємопроникнення, взаємний вплив культур одна на одну. У цьому випадку ми повинні розглядати культуру не як певний застиглий канон, адже це не статична, наглухо замкнена в собі система, а потік значень, який постійно розчиняє старі значення і вступає в нові зв'язки. Отже, значення однієї культури змішуються зі значеннями іншої, відбувається творення іншого культурного коду. Межі такої поняттєвої системи нещільні, розмиті, у ній багато суперечностей. Саме таких рис і набуває сучасна глобальна культура. Глобалізація передбачає цілком нове ставлення до простору і часу.

Актуальність дослідження глобалізації полягає в тому, що відбувається людський вимір глобалізації. Наука розглядає нове явище під кутом, в якому відкривається вплив глобалізації на подальший розвиток соціальної реальності на умови та можливості для самореалізації в ній особистості, соціальних груп і суспільств. Часто, розглядаючи питання глобалізації, впритул підходять до процесу американізації: глобалізація є експортом та імпортом культури, й ключовим є саме експорт культурної продукції США в інший світ. Прийняття американської культурної продукції є основним елементом американізації.

Глобалізація прагне стандартизувати цінності, не враховуючи потреби чи особливості певного суспільства. В умовах глобалізації національні цінності стають незахищеними. Ціннісна криза є одним з факторів дестабілізації суспільних відносин, адже будь-який конфлікт виникає через конфліктність мислення людей.

Вплив інших країн і культур на цінності українських громадян призводить до зміни споживчої економічної поведінки та передбачає зміну власних традицій. Зокрема, українці активно цікавляться і використовують такі товари та послуги, які беруть свій початок в інших культурах світу:

1) зі Сходу: використання кальяну, йоги (Індія); тайський масаж; манікюр (Китай, Єгипет); ароматичні палички (Японія); східні бойові мистецтва;

2) зі США: вживання жувальної гумки; попкорн; торгівля в інтернет-магазинах; бодибілдінг; їжа швидкого приготування;

3) з Європи: цивільні шлюби або вільні стосунки між чоловіком і жінкою; свобода в поведінці, зовнішньому вигляді; сприйняття жінки як ділового партнера, а не берегині домашнього вогнища; використання одноразового посуду, пластикових пляшок та інших товарів, що погіршують стан довкілля; їжа швидкого приготування тощо.

Особливої актуальності набуває вивчення процесів глобалізації в молодіжному середовищі, оскільки молодь визначається як потенція, що готова до будь-якого починання [5, с. 92]. Будь-які трансформаційні процеси суспільних відносин проявляються, у першу чергу, в молодіжному середовищі, оскільки через вікові, психологічні й соціальні особливості молодь є досить сприйнятливою соціальною групою в суспільстві, тому її можна назвати індикатором усіх позитивних і негативних процесів, які відбуваються в ньому.

Глобалізація передбачає утворення єдиного (загального) міжнародного економічного, правового і культурно-інформаційного простору. Іншими словами, феномен глобалізації виходить за суто економічні рамки і справляє помітний вплив на всі основні сфери суспільної діяльності – політику, ідеологію, культуру.

Серед провідних чинників глобалізації можна виділити такі:

1. Технічні, технологічні:

– науково-технічний прогрес, розвиток нових поколінь транспорту і зв'язку;

– революція в галузі інформаційних та телекомунікаційних технологій;

– виникнення єдиного інформаційного простору і створення можливостей для здійснення операцій в режимі реального часу.

2. Соціально-економічні:

– поглиблення інтернаціоналізації економіки на основі її транснаціоналізації та регіоналізації;

– лібералізація сфери руху товарів і капіталів, розвиток нових фінансових технологій;

– геоекономічні трансформації, пов'язані з розпадом командно-адміністративної системи господарювання та посиленням ринкової уніфікації сучасного світу.

3. Політичні:

– взаємопроникнення макроекономічної політики урядів та центробанків;

– висхідна орієнтація національних держав на зовнішні зв'язки;

– геополітичні зрушення, пов'язані з розпадом світової соціалістичної системи.

4. Культурні, морально-етичні:

– послаблення ролі традицій соціальних зв'язків і звичаїв;

– зростання мобільності духовно-емоційного спілкування;

– інтернаціоналізація освіти, культурного простору тощо.

Під вплив факторів глобалізації, у першу чергу, потрапляє молодь, яка є найбільш вразливим осередком суспільства, оскільки сучасна молодь соціалізується в рамках глобального знання, глобальних комунікацій та технологій. Глобалізація призводить до соціальної диференціації, заснованої на розриві між тими, хто добре володіє технологічними інноваціями і має до них доступ, і тими, хто не має таких знань і, відповідно, повного доступу. Цей розрив і на індивідуальному, і на груповому рівні приховує нові ризики та виклики глобалізації.

Отже, процес глобалізації – незаперечний факт, що змінює обличчя сучасного світу. Це соціальне явище не тільки відкриває нові перспективи, але й містить у собі серйозні небезпечні чинники. Аналізуючи зазначені підходи та трактування, більшість учених вважає правомірним говорити про становлення єдиної світової цивілізації, що будується в контексті процесів глобалізації.

Сучасний глобальний світ трансформується, втрачає попередні властивості, стає більш динамічним, хаотичним, віртуальним, стрімким та індивідуалізованим, вимагає від людини перегляду системи власних установок та світогляду. Глобальна людина

створює нові структури, виміри, ситуації, класифікації, форми, варіанти, просторово-часові конфігурації, процеси тощо, тому з розвитком цих явищ та процесів постійно будуть переглядатися термінологія, підходи та концепції до феномену глобалізації.

Студентство, тобто молодь, що навчається, є найбільш ресурсомісткою соціальною групою сучасного українського суспільства, оскільки володіє такими значущими соціальними ресурсами, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал, тобто готовність та підготовленість до самостійної та відповідальної соціальної діяльності, що знаходить своє відображення у відповідній системі цінностей та ціннісних орієнтацій студентської молоді, а також її настанов на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації.

У сучасному суспільстві існує дуже велика кількість глобалізаційних чинників, які впливають на цінності та ціннісні орієнтації молоді. Серед них технічні / технологічні, соціально-економічні, політичні, культурні / морально-етичні.

Такі соціальні інститути, як релігія, державна ідеологія, засоби масової інформації, система освіти, сім'я, формують цінності молоді людини, тому аналіз духовних цінностей і соціальних процесів є одним із пріоритетних напрямів дослідження сучасної науки. Адже за системою цінностей (особливо молодого покоління) можна судити про культуру, гуманістичний потенціал, перспективи розвитку суспільства. Вже сьогодні ми бачимо, що у XXI столітті майже всі сучасні соціальні інститути переживають докорінні зміни, отже, дослідження їхнього соціокультурного впливу на молодь буде залишатись актуальним і в майбутньому.

Бібліографічні посилання

1. Про основні засади молодіжної політики : Закон України за станом на 27.04.2021. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2021. № 28. С. 233.

2. Юсупова М., Куличенко В. Особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді. *Нова педагогічна думка : Матеріали X Міжнародної науково-методичної конференції «Європейський простір вищої освіти як основа розвитку суспільства знань»*. 2012. № 1. Ч. 1. С. 63–68.

3. Богомаз К. Ю., Мачуліна І. І., Сорокіна Л. М. Соціологія молоді : навч. посіб. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2011. 355 с.

4. Панькіна Є. Е. Сучасна молодь: яка вона? *Молодь XXI сторіччя: виклики інформаційного віку*. Київ : ГО «Молодіжна Альтернатива». 2011. С. 83–89.

5. Нікітіна В. В. Глобалізація як символ посилення соціальної відчуженості в сучасному світі. *Актуальні проблеми філософських, політологічних, релігієзнавчих досліджень : Матеріали міжнародної науково практичної конференції «Людина – Світ – Культура», 20–21 квітня 2004 р. : тези доповідей*. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. С. 91–93.

6. Савчук О. В. Динаміка ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Сучасне українське студентство: проблеми та ціннісні орієнтації : Всеукраїнська науково-практична конференція, 23 березня 2011 р. : тези доповідей*. Хмельницький : ХІСТ Університету «Україна», 2011. С. 197–201.

ВИКОРИСТАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ІНСТРУМЕНТУ НИЩЕННЯ БАЗОВИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ В УРСР У 1950–1960 РОКАХ

Наталія Божко,

кандидат історичних наук, доцент,
Львівський національний медичний
університет імені Данила Галицького,
доцент кафедри українознавства

ORCID: 0000-0003-4633-2484; bozhkon@ukr.net

Леонід Цубов,

кандидат історичних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»,
доцент кафедри ЕКМ Інституту підприємництва
та перспективних технологій

ORCID: 0000-0003-2352-3990; tsubov@gmail.com

Збереження національної пам'яті є одним зі способів боротьби сучасної держави Україна проти російської агресії. Терористична країна руйнує, розкрадає наші культурні багатства, прагнучи «визволити» нас від власної історії та культури. Російська Федерація у цьому випадку дійсно є спадкоємницею і продовжувачем політики СРСР, спрямованої на нищення базових засад історичної пам'яті українців. Тоталітарний режим, що прийшов на українські землі у ХХ столітті, прагнув сформувати негативне ставлення до культурних надбань минулого. Радянська політична система творила свою соціалістичну культуру, де не було місця для пошанування минулих епох, захоплення талантом і працею багатьох поколінь українського та інших народів, що жили й творили на нашій землі єдину сув'язь європейської культури.

Формуючи та пропагуючи псевдокультуру «соціалістичного реалізму», радянська влада використовувала різноманітні методи для нищення історичної пам'яті української спільноти, етнічної та

громадянської єдності українців Східної та Західної України. Одним з дієвих способів цього було формування нового (або зміни наявного) архітектурного середовища як важливої й невіддільної складової життєвого середовища соціуму, надання його об'єктам нової системи символів і значень. Останнє містить у собі й ціле-спрямоване знищення/занедбання або ж – перепрофілювання знакових архітектурних пам'яток (палаців, замків, культових споруд, приватних будинків відомих осіб тощо), які визначалися владою як «ворожі» або «зайві» у справі формування «радянської людини».

Повною мірою це втілювалося радянською владою після завершення Другої світової війни, що мало певні відмінності від бруталної політики 1920–1930 рр., коли відбувалося суцільне нищення класово ворожої культури. У даному разі мова йшла не лише про відновлення і збереження пам'яток архітектури, але максимальне, в умовах суцільної руйнації економіки України, їхне використання у налагодженні мирного життя. Справа істотно ускладнювалася великими масштабами втрат культурної спадщини УРСР. Так, післявоєнне обстеження, проведене у 14 областях республіки, виявило, що з близько 2 тис. пам'яток архітектури лише одиниці не зазнали серйозних пошкоджень [1, с. 13]. Але й останні потребували невідкладного ремонту, щоб не зазнати долі тих 347 архітектурних об'єктів, що були втрачені повністю [2, с. 22].

Алгоритм радянської політики у галузі охорони та використання пам'яток історичної спадщини цілком проглядався у відповідних законодавчих актах. Уже наприкінці 1945 р. у спільній Постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території УРСР» охорона історичної спадщини визначалася як важлива державна справа. В документі («Положення про пам'ятки культури і старовини») запроваджувалася класифікація пам'яток, залежно від наукової, історичної та художньої цінності, на загальносоюзні, республіканські й місцевого значення [3, с. 87–90]. Історико-культурні пам'ятки та монументи були підпорядковані Комітетові у справах культурно-освітніх установ, а пам'ятки архітектури й садово-паркові комплекси – Управлінню у справах архітектури. У

1946–1948 рр. були прийняті додаткові постанови Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР, які визначали конкретні заходи держави у сфері дослідження та реставрації пам'яток архітектури. Ці завдання покладалися на новостворену Академію архітектури УРСР (очолювана В. Заболотним) та Управління у справах архітектури при Раднаркомі УРСР. На ці установи покладалася облік, охорона та реставрація архітектурних пам'яток [4, с. 733].

У 1948 р. Радою Міністрів СРСР була ухвалена Постанова «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури», продубльована відповідною постановою уряду УРСР («Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР»), які стали головними регламентаційними документами на наступні десятиліття в галузі охорони та використання пам'яток історичної спадщини. У них була зафіксована норма щодо першочерговості охорони й реставрації пам'яток архітектури, які знаходилися у столиці чи обласних центрах. Інші ж пам'ятки (через відсутність коштів) пропонувалося здавати в оренду різноманітним відомствам та установам. Аналіз змісту згаданих документів, зокрема «сувора заборона» «змінювати, переробляти, переміщувати» пам'ятки [5, с. 25–26], вказує на те, що вони значною мірою мали декларативний характер, нагадуючи чергові ідеологічні проєкти. Їх неможливо було виконати передусім через відсутність необхідного фінансування. Саме з цієї причини у повоєнні роки в УРСР кількість пам'яток архітектури, які підлягали державній охороні, була обмежена 2,1 тис. об'єктами [6, с. 29].

Водночас радянська влада головну увагу звертала на пам'ятки військової історії, особливо пов'язані з Другою світовою війною та так званим «визволенням» радянськими військами західноукраїнських земель у 1939 р. Для виконання цього пропагандистського завдання коштів не шкодували – практично у кожному населеному пункті були побудовані меморіали,obelіски, місця військової слави тощо. Це був один з методів формування радянської версії української національної пам'яті, що супроводжувався обмеженням публічного доступу до інших пам'яток минулого [2, с. 20–24]. Як наслідок, кожного року з офіційного списку зникали чергові

пам'ятки архітектури, які з погляду політичної доцільності не заслуговували на збереження. Особливо складною була ситуація у 1960-х рр., коли, виконуючи вказівки московського керівництва, яке вважало «марнотратством» охорону пам'яток культури, тогочасна українська влада вивела з-під опіки держави понад 0,7 тис. об'єктів (переважно церкви XVI–XVIII ст.) [7, с. 30].

Значна кількість палаців, культових споруд, які донедавна були під охороною держави, були закриті або передавалися під господарські чи соціальні потреби, перетворювалися на установи виконання покарань системи НКВС–МВС. Набула поширення практика передачі у довгострокову оренду пам'яток архітектури (вони до цього були мало пристосовані) Міністерству охорони здоров'я УРСР, що, з ідеологічної точки зору, мало засвідчувати про «велику турботу» комуністичної партії й уряду до охорони здоров'я громадян. Реально ж радянська влада перекладала відповідальність за збереження пам'яток архітектури, утримання їх у належному стані на міністерство, яке у фінансовому плані до цього було неспроможним. Як наслідок, орендовані будівлі приходили у занедбаний стан, руйнувалися, ставали забутими, сприяючи процесам нищення пам'яті про їхнє первісне призначення, про історичні події, пов'язані з ними, про людей, які колись жили у них.

Серед прикладів, які підтверджують таку політику радянської влади щодо збереження історичної пам'яті українського народу, є ставлення до однієї з поодиноких пам'яток ренесансної архітектури Галичини XVII ст. – Підгорецького замку (с. Підгірці Львівської обл.). До сьогодні вчені ведуть дискусії щодо автора проекту замку. Один з можливих його проєктантів – французький військовий інженер Гійом Левасер де Боплан [7, с. 137], автор відомого «Опису України», завдяки якому у Європі стала широко відома назва «Україна». Упродовж століть володарями замку були коронний гетьман Станіслав Конєцпольський та його родина. Історія цієї пам'ятки архітектури повна драматизму. Вона була тісно пов'язана і з боротьбою українського народу за своє визволення як у часи Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, так і в буремні роки національних змагань

початку ХХ ст. Про втрачені багаті екстер'єри та інтер'єри цієї пам'ятки сьогодні ми можемо судити лише за окремими описами, кадрами художнього фільму «Богдан Хмельницький», який знімався у Підгорецькому замку у 1940 р.

Після Другої світової війни замок не зацікавив радянську владу як пам'ятка архітектури європейського рівня. У ньому спочатку розміщувався військовий госпіталь, а упродовж наступних десятиліть – туберкульозна лікарня, туберкульозний санаторій. Враховуючи специфіку закладу, він залишався закритим для відвідування. Державне асигнування передбачало лікування та утримання хворих, але не збереження та реставрацію самого архітектурного комплексу. Один з відділів туберкульозного санаторію розміщувався у приміщенні сусіднього колишнього монастиря у с. Плісневську. Він відомий тим, що у ньому тривалий час зберігався архів, серед рукописів якого було знайдено найстарішу рукописну копію творів українського полеміста Івана Вишенського та «Літопис Підгорецького монастиря» (Синопис), важливе джерело до вивчення історії західноукраїнських земель другої половини XVII ст.

Подібну долю мав й інший архітектурний комплекс – Домініканський монастир (с. Підкамінь, Львівська обл.), який є однією з величних пам'яток оборонної архітектури України доби Середньовіччя. Перша згадка про нього з'явилася ще в середині XV ст. Постійна загроза нападу турецько-татарських військ змусила ченців перетворити монастир на фортецю [8]. Як духовна і військова твердиня, монастирський комплекс пережив багато лихоліть. За час свого існування він неодноразово був спалений та пограбований ворогами. ХХ ст. виявилось найдраматичнішим для цієї пам'ятки. Вже у роки Першої світової війни внаслідок неодноразового проходження фронтів більшість монастирських приміщень зазнало значних пошкоджень, був знищений монастирський архів, тисячі томів раритетних видань та унікальних рукописів [9]. Із завершенням Другої світової війни радянська влада, оцінивши фортифікаційні «переваги» монастирського комплексу, організувала на його території районний відділ НКВС та в'язницю. У холодну пору року в'язні, що утримувалися у приміщенні храму,

були вимушені його опалювати дерев'яною підлогою, лавами, скульптурами святих, вітварями. У другій половині 1950-х років в'язницю було перенесено, а в її приміщеннях розмістили психоневрологічну лікарню закритого типу для жінок, яка існує і донині.

Подібне перепрофілювання торкнулося й одного з найкрасивіших архітектурних ансамблів Галичини – палацу Скарбека (с. Заклад Львівської обл.), збудованого графом Ст. Скарбеком в англійському неоренесансному стилі у першій половині XIX ст. Ще за життя графа (на основі австрійського патенту 1844 р. [10, с. 5, 29–32]) розкішний палац змінив своє призначення й був перетворений на благочинний притулок – Доброчинний інститут для сиріт і убогих, який мав повне утримання коштом графських маєтностей. Після смерті засновника в пам'ять про нього згаданий Інститут отримав назву «Інститут Скарбека». У його діяльності були злети і падіння, які залежали не лише від погіршення фінансового становища, але й від політичних реалій. Так, у роки Першої світової війни він був перепрофільований у лікарню, а згодом пограбований російською армією. Через декілька років, у часи національно-визвольних змагань, його у черговий раз було пограбовано Червоною Армією.

Медичний заклад функціонував до 1939 р., до моменту окупації СРСР східної частини Польщі. Після ж завершення Другої світової війни його робота була відновлена радянською владою спочатку у вигляді притулку для сиріт, а згодом – тюрми НКВС. Наприкінці 1950-х рр. у досить занедбаному приміщенні палацу було відкрито психоневрологічну лікарню закритого типу, яка функціонувала до 2022 року. Так унікальне місце, де поєдналися краса архітектурної пам'ятки з історією нашого краю, а також з долею одного з перших меценатів Галичини, стало закритим для широкого доступу. Зникала і пам'ять про благодійництво, шляхетні вчинки тих, хто жив задовго до часу «визволення» західноукраїнських земель радянською владою.

Однією з окрасою західноукраїнських земель був і Олицький замковий комплекс (с. Олиці Волинської обл.), який став свідком багатьох історичних подій нашої історії. Ще у XVI ст. його заклав

Микола Радзивілл «Чорний». Згодом фортеця перейшла у власність литовського канцлера Альбрехта Радзивілла. Шляхтич не тільки розбудував замок, але й побудував в Олиці найбільший на Волині костел святої Трійці, а згодом і шпиталь. На початку ХХ ст. відомий архітектор З. Горголевський (автор проекту Львівського театру опери та балету) перетворив фортецю в аристократичну резиденцію. У палаці зберігалася коштовна колекція творів образотворчого мистецтва, цінна бібліотека, що нараховувала шість тисяч книг, серед яких були невідомі інкунабули, стародруки та рукописи [11, с. 39]. У роки Другої світової війни замок був пограбований і зазнав руйнувань. Виходячи з політичної доцільності, радянська влада у 1950-х рр. передала Олицький замок в оренду Міністерству охорони здоров'я України, яке, за поширеною практикою, облаштувало у цій визначній пам'ятці історії й архітектури чергову обласну психіатричну лікарню, яка знаходиться там донині.

Таким чином, непрофільне використання пам'яток архітектури (і, як наслідок – їхнє руйнування, вилучення зі суспільного простору) у післявоєнний час в УРСР стало тим інструментом, який використовувала тоталітарна влада з метою нищення історичної пам'яті українського народу. По-перше, пам'ятки архітектури перепрофільовували на установи (медичні, освітні, виконання покарань тощо), які виконували ідеологічні завдання радянської влади; по-друге, тоталітарна держава не мала змоги, а здебільшого і бажання реставрувати та зберігати історичні пам'ятки минулих епох на належному рівні; по-третє, передаючи ці приміщення в оренду радянська держава не впровадила правового механізму впливу на орендарів щодо їхньої відповідальності за збереження і цільове використання орендованих приміщень. По суті, це було «неписане право», за яким держава знімала з себе відповідальність за руйнування і нищення будівель. Сьогодні неспровокована російська агресія проти України продовжила радянську політику нищення усього українського. Наше завдання не лише перемогти злочинців, але й зберегти нашу історичну пам'ять для наступних поколінь, зокрема, архітектурне середовище України.

Бібліографічні посилання

1. Бадяк В. Запровадження радянської пам'яткоохоронної системи у Львові (1939–1953 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини*. Львів, 2011. С. 8–24.
2. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і Радянського уряду : зб. док. Ч. II (черв. 1941–1960 рр.). Київ : Держвид. політ. літер. УРСР, 1961. 665 с.
4. Історія культури України. У п'яти томах. Т. 5. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2011. 832 с.
5. Курило Т. В. Правова сторона культурної спадщини України. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ–2000», 2014. 152 с.
6. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / відп. ред. С. І. Кот, Г. Г. Денисенко та ін. Київ : Інститут історії України, 2015. 486 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область у двадцяти шести томах. ГР УРЕ, Інститут історії АН УРСР. Київ, 1968. 976 с.
8. Підкамінь. Домініканський монастир. URL: <http://rbrechko.livejournal.com/76069.htm> (дата звернення: 23.12.2022).
9. Підкамінь. *Енциклопедія Історії України*. Інститут історії України, НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu> (дата звернення: 10.06.2018).
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Фонд 9. Спр. 1576. Dokumentaiprzepisy organizacyjne Fundacji Stanislawahr. Skarbka. Lwow : drukarnia «Dziennika Polskiego», 1909. 114 с.
11. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів : Світ, 1993. 176 с.

Наукове видання

Сборність України: історія та сучасність

Збірник наукових праць

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 19 січня 2023 року

Науковий редактор – Ю. Шайгородський
Літературний редактор – С. Носова
Технічний редактор – Н. Сінельнікова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 15.05.2023 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 10,06.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Наклад 100 прим. Зам. № 2111

Видавець і виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.